

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Eesti ajaloo osakond

Triin Tark

**Eesti elanikkonna reaktsioonid Saksa propagandale
1941–1944**

Magistritöö

Juhendajad:

Aigi Rahi-Tamm, PhD

Meelis Maripuu, PhD

Tartu 2013

Sisukord

SISSEJUHATUS	4
Eesmärk ja meetod.....	4
Historiograafia.....	7
Allikad.....	13
I PROPAGANDA EESMÄRGID JA INSTITUTSIOONID	18
1.1. Propaganda eesmärgid ja põhimõtted.....	18
1.2. Propagandaaparaat.....	20
1.3. Struktuurimuutused propagandaaparaadis.....	25
II VABASTAMISNARRATIIV	29
2.1. „Hitler – vabastaja“.....	29
2.2. Saksamaa ülistuspropaganda.....	32
2.3. Kommunismivastane propaganda.....	35
2.4. Liitlastevastane propaganda.....	39
III EKSPLUATEERIMISPROPAGANDA	44
3.1. Toidu ja esmatarbekaupade puuduse põhjendamine.....	44
3.2. Põllumajanduse normkohustuste põhjendamine.....	48
3.3. Eesti Rahva Ühisabi ärakasutamine eksploateerimise huvides.....	52
3.4. Reprivatiseerimine.....	55
3.5. Tööpropaganda.....	57
3.6. Riigi Tööteenistuse propaganda.....	60
IV MOBILISEERIMISPROPAGANDA	66
4.1. Võitlusvalmiduse dünaamika.....	66
4.2. Eesti Leegion.....	69
4.3. Eesti iseseisvuse küsimus mobilisatsioonipropaganda osana.....	72
4.4. Jüri Uluotsa raadioesinemine.....	77

4.5. Rahvusliku liikumise toetus mobiliseerimisele	81
V PROPAGANDA MÕJU JA KANDEPIND EESTIS.....	85
5.1. Propaganda eesmärk ja tulemused	85
5.2. Konteksti mõju.....	86
5.3. Propagandisti isik – Litzmann ja Mäe propagandistidena.....	88
5.4. Propagandaorganisatsiooni mõju	89
5.5. Propaganda sihtgrupp.....	90
5.6. Meediumi roll	91
5.7. Eritehnikate mõju	93
5.8. Vastupropaganda mõju.....	94
5.9. Üldhinnang teostatud propaganda mõjule.....	96
KOKKUVÕTE	97
ZUSAMMENFASSUNG	101
ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	104
LISAD.....	114
Lisa 1: Mälestuste autorid	114
Lisa 2: Plakat „Hitler, päästja!“	118
Lisa 3: Väljavõtted Hermann Göringi oktoobris 1942 peetud kõnest Eesti ajalehtedes.....	119
Lisa 4: Rosenbergi 18. veebruari 1943 reprivatiseerimiskorraldus.....	120
Lisa 5: Hjalmar Mäe kõne 27. oktoobril 1943 1925. aastakäigu mobiliseerimise välja kuulutamisel...	121
Lisa 6: Jüri Uluotsa 7. veebruari 1944 raadiointervjuu	125

Sissejuhatus

Teise maailmasõja jooksul käisid Eestist üle nii Nõukogude okupatsioon (1940–1941), Saksa okupatsioon (1941–1944) kui lõpuks aastakümneteks naasnud Nõukogude okupatsioon (1944–1991). Kuna Teise maailmasõja ja sealhulgas Saksa okupatsiooni periood puudutab endiselt suurt hulka eestlasi isiklikult, siis tuntakse selle perioodiga seotud teemade vastu suurt huvi ka väljaspool ajaloolaste ringe. Lisaks sõja- ja poliitilisele ajaloole on üldsuses paeluvaks osutunud (tava)inimeste igapäevaelu ja valikuid puudutavad teemad. Okupatsiooni(de) ja sõjakogemuse teema on väljaspool akadeemilisi ringkondi rohkelt tähelepanu pälvinud.¹ Omamoodi märgilise tähendusega teoseks võib seejuures pidada tänapäevalgi populaarset Saksa okupatsiooni ajal koostatud esimest Nõukogude aastat käsitlevat koguteost „Eesti rahva kannatuste aasta“, millest 1995. ja alles hiljuti 2012. aastal ilmusid uustrükid.²

Ulatusliku üldsuse huvi taustal tasub rohkem tähelepanu pöörata ka Saksa okupatsiooni ajal elanud inimeste meelsusele ja hoiakutele okupatsioonivõimu suhtes. Ajaloolaste sulest pole seni selleteemalist mahukat uurimust ilmunud ning senine tavateadmine on akadeemilise uurimuse tasemel kinnitamata või ümber lükkamata jäänud. Elanikkonna meeleolud ja suhtumised moodustavad mitmetahulise ning mahuka teemavaldkonna, mille avamiseks kasutatakse käesolevas magistritöös propaganda peeglit. Kuna alles eelmisel aastal täienes Eesti ajalookirjutus põhjaliku käsitlusega Saksa okupatsiooni aegsetest propaganda institutsioonidest Eestis³, on pilguheit Eesti elanikkonna propagandale reageeringutele üsna aktuaalne.

Eesmärk ja meetod

Töö põhieesmärgiks on esmajoones kindlaks teha, kuidas reageerisid eestlased Saksa

¹ Hiljutistest arengutest on märkimisväärsed 2012. aastal ilmunud Sofi Oksaneni üsna põhjalikult Saksa okupatsiooni perioodi käsitlev teos (**Oksanen, Sofi**. Kui tuvid kadusid. Tallinn 2012.) ning 2013. aasta Vabariigi aastapäeval Eesti Rahvusringhäälingus (ERR) esmakordselt eetris olnud „Tuulepealse maa“ täispika filmi mõõtu 13. seeria, mis on järelvaadatav ERRi veebiarhiivist (Tuulepealne maa: ei ole sõda noortele meestele. <http://etv.err.ee/arhiiv.php?id=136361> (30.04.2013)).

² Eesti rahva kannatuste aasta: koguteos: Eesti Omavalitsuse väljaanne. Tartu 2012. Vt ka **Nurmis, Kristo**. Eesti rahva kannatuste aasta ja Saksa okupatsioon. – Akadeemia 2013, nr 5, lk 892–921.

³ **Nurmis, Kristo**. *Das fein geschliffene Glas*: Saksa okupatsiooni aegne propaganda organisatsioon Eestis, 1941–1944. Magistritöö. Tartu 2012.

propagandale ning seejärel selgitada nende reaktsioonide põhjusi. Sellisena on käesolev töö eelkõige mentaliteediajalooline uurimus. Matti Peltoneni järgi on mentaliteediajaloo mõiste hägune ning selle uurijatelgi ei ole ühtset käsitlust sellest, mida nad uurivad. Mentaliteediajalugu ei saa pidada ideedeajalooks, kuna selle uurimisobjekt sisaldab materjali nii mõtlemise kui tegevuse alalt.⁴ Nii on ka käesolevas töös käsitletud ühtaegu nii Saksa okupatsiooni ajal elanud eestlaste mõttemaailma propaganda peeglis kui käitumisviise, mis olid teatud propagandaaktsioonide tulemuseks.

Kitsamalt eestlaste hoiakutele on antud töös keskendunud peamiselt seetõttu, et Eesti oli Saksa okupatsiooni perioodil küllaltki monorahvuseline piirkond ning paratamatult kajastavad kasutatud allikad eelkõige eestlaste meelsust.⁵ Vähemal määral ja eelkõige võrdlusjoonte tõmbamiseks on puudutatud ka eelkõige Ida-Eestis elanud venekeelse elanikkonnakihi meelsust. Töös esinevad paralleelselt eestlaste ja Eesti elanikkonna mõisted ning kui pole öeldud teisiti, on Eesti elanikkonna mõistet kasutatud eestlaste tähenduses.

Antud töö keskne mõiste on kaheldamatult **propaganda**. Selle eesmärgi ja ulatust on abstraktsel teoreetilisel tasandil defineeritud erinevalt, veelgi suuremad käärid on propaganda mõiste teoreetiliste definitsioonide ning selle tavakäsitluse vahel. Käesolevas töös on aluseks võetud Garth S. Jowetti ja Victoria O'Donnelli definitsioon, mille järgi on propaganda *sihipärane, süstemaatiline katse kujundada arusaamu, manipuleerida tunnetusega ning suunata kellegi käitumist saavutamaks propagandisti huvidele vastavat reaktsiooni*.⁶ Selle järgi on propaganda laiahaardeline nähtus, mis kannab endast eesmärgi propaganda adressaati kindlas, soovitud suunas käituma või mõtlema panna. Tavaarusaam propagandast teadusliku käsitlusega oluliselt ei haaku, kuna propaganda on oma olemuselt abstraktne nähtus, mille teadvustamine ja mõtestamine tavainimese tasandil sõltub paljuski tema sotsiaalsest ja hariduslikust tasemest. Seega tuleb memuaarsetes allikates propaganda kohta esitatud hinnangutesse suhtuda väga kriitiliselt.

Töö lähtekohaks on propaganda käsitlemine kommunikatsioonivormina. Oluline on rõhutada, et okupatsioonivõimu igasugust suhtlust elanikkonnaga võib tinglikult propagandaks pidada, sealhulgas erinevad korraldused ja käsud, mis ümbritseti

⁴ **Peltonen, Matti.** Juhtlõngad ja tihe kirjeldus: Mida uut toob mentaliteediajalugu?. – Akadeemia 1991, nr 3, lk 571–587, siin lk 572.

⁵ 1. detsembri 1941 seisuga oli eestlasi Eesti rahvastikust 90,8%. (Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland 1942, nr 3–4, lk 66–67.)

⁶ **Jowett, Garth S., O'Donnell, Victoria.** Propaganda and Persuasion. Thousand Oaks 2006, lk 7.

propagandistliku diskursusega eesmärgiga elanikkonda vastupanuta ja okupatsioonivõimule sobivas ulatuses neid täitma panna. Igasugune võimude elanikkonna poole pöördumine kandis endast selget eesmärki suunata inimesed okupatsioonivõimule sobival viisil käituma. Seetõttu on käesolevas töös käsitletud ka küsimusi ja probleeme, mille propagandistlik aspekt esmapilgul hoomatavgi ei pruugi olla.

Töö esimene peatükk annab taustülevaate Saksa okupatsioonivõimu propaganda eesmärkidest ja -aparaadist Eestis. Järgnevad kolm peatükki on mentaliteediajalooline analüüs elanikkonna reageeringutest propagandale kolme suurema valdkonna kaupa: esmalt propaganda, mida võib lühidalt kirjeldada kui vabastamislavastuse, teiseks siinse ala majandusliku ekspluaterimise eesmärki kandnud propaganda ning kolmandaks sõjalisele mobiliseerimisele suunatud propaganda. Kõrvutades neid valdkondi propaganda definitsiooniga võib üldjoontes tõdeda, et kui teine peatükk käsitleb eestlaste hoiakute ja suhtumiste kujundamist, siis kaks järgnevat tegelevad propaganda praktilisemate eesmärkidega. Alapeatükkides on võimalusel välja toodud reageeringute arengud ja dünaamika okupatsiooniaastate jooksul. Töö viies peatükk analüüsib eelneva kolme peatüki pinnalt propaganda mõju ja kandepinda lähtudes Jowetti ja O'Donnelli propagandaanalüüsi kümnest punktist: ideoloogia ja propaganda eesmärk, kontekst, propagandisti isik, propagandaorganisatsiooni struktuur, propaganda sihtgrupp, kasutatud meediumid, spetsiifilised võtted, sihtgrupi reaktsioon, vastupropaganda, hinnang propaganda mõjule.⁷ Kuna elanikkonna reaktsioone käsitletakse teisest neljanda peatükini, siis eraldi seda teemat viimases peatükis enam vaatluse alla ei võeta.

Sel viisil Eesti alal läbi viidud propaganda komponentidena esitamine võimaldab välja tuua propaganda ja kõrvaliste tegurite vahekorra siinse elanikkonna meeleolude ja suhtumiste kujunemisel ning selgitada vastavaid käitumisviise. Viimase punktina saab eelneva pinnalt anda kokkuvõtva üldhinnangu Eestis läbi viidud propaganda mõjule.

Töös on esile tõstetud propaganda neid aspekte, mis ühel või teisel moel puudutasid võimalikult ulatuslikke elanikkonna kihte, et mitte takerduda üksikute huvigruppide meelsust mõjutanud teguritesse. Nii pole siinkohal eraldi käsitlemist leidnud näiteks soospetsiifiline propaganda⁸, aga ka koolikorraldus, mille puhul põhjalikke muutusi ei

⁷ Jowett, O'Donnell, Propaganda and Persuasion, lk 270.

⁸ Soospetsiifilised uurimused eestlaste okupatsioonikogemuse käsitlestes võiks olla omaette käsitlemist vääriiv teema, kitsamatele teemadele on seejuures ka juba tähelepanu pööratud: vt nt Peil, Mirjam. Ajakiri Naisele 1943–1944. – Kultuur Eestis sõja ajal 1941–1944 = Culture in Estonia during World War II 1941–1944. Toim. Kaalu Kirme, Maris Kirme, Helgi Vihma. Tallinn 1998, lk 42–49.

jõutudki läbi viia. Allikatest tulenevatel põhjustel ei ole olnud võimalik rõhutatult välja tuua erinevaid huvigruppe. Mingil määral saab ülejäänud elanikkonnast eristada intelligentsi, samuti on võimalik välja tuua tööteenistuslaste ning mobiliseerimiskohuslaste hoiakuid. Eelkõige mahulistel põhjustel on käesolevast tööst kõrvale jäetud rindesõdurite meelsus ja hoiakud propaganda suhtes ning piiratud tsiviilelanikkonna vaadete käsitlemisega. Tööst välja on jäänud ka kino kui propagandavahendi käsitlemine, kuna tegemist on spetsiifilise ja mahuka valdkonnaga, mis vajaks eraldi süvitsi uurimist.

Magistritöö mahtu silmas pidades on Eestis läbi viidud propaganda olemus s.t meediumid ning visuaalne ja retooriline külg jäänud pigem tagaplaanile ning neid aspekte on puudutatud sel määral, kui see osutus vajalikuks elanikkonna reaktsioonide mõtestamisel.

Historiograafia

Saksa okupatsioon oli Eestis aastaid puudulikult käsitlemist leidnud, ent on viimase kümne aasta jooksul üha enam tähelepanu pälvinud ajaperiood nii Eesti ajaloolaste seas kui ka väljaspool Eestit. Kuna akadeemilist ja mitteakadeemilist kirjandust Teise maailmasõja sündmustest ja Saksa okupatsioonirežiimidest nii Ida- kui Lääne-Euroopas on ilmunud võrdlemisi palju, on siinkohal piiratud käesoleva töö seisukohast märkimisväärsemate käsitlemist nimetamisega.

Okupeeritud idaalade temaatikat käsitleti Lääne ajalookirjutuses juba sõjale järgneval paaril aastakümnel. 1950. aastatel kirjutas okupeeritud idaalade valitsemisüsteemi kuulunud diplomaat Otto Bräutigam ülevaatliku uurimuse selle piirkonna valitsemisest, lisaks on Bräutigam avaldanud mahuka mälestusteraamatu oma tegevusest idaalade valitsemisel.⁹ Klassikute positsiooni on saavutanud Seppo Myllyniemi¹⁰ ja Alexander Dallini¹¹ teosed. Kui esimene on oma teoses käsitletud okupatsioonivõimu Baltikumis, siis Dallin on kirjutanud põhjaliku käsitlemise Saksamaa poliitikast idaaladel.

⁹ **Bräutigam, Otto.** Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges. Tübingen 1954; **Bräutigam, Otto.** So hat es sich zugetragen...: ein Leben als Soldat und Diplomat. Würzburg 1968.

¹⁰ **Myllyniemi, Seppo.** Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944: zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. Helsinki 1973.

¹¹ **Sks k Dallin, Alexander.** Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945: eine Studie über Besatzungspolitik. Düsseldorf 1958.

Aastakümneid on okupeeritud idaalasid rohkelt uuritud Lääne-Saksamaal.¹² Eraldi esiletõstmist väärib Ortwin Buchbenderi Saksa idaalade sõjapropaganda läbiviimist käsitletud teos.¹³ Väljaspoolt Saksamaad on märkimisväärne Gerald Reitlingeri okupeeritud idaalade valitsemist käsitletud teos.¹⁴

Viimasel paaril aastakümnel on seoses endiste idabloki ja Nõukogude Liitu kuulunud riikide arhiivide avanemisega uurimine elavnenud ning ilmunud mitmeid okupeeritud idaalasid käsitlevaid uurimusi. 1990. aastate algusesse jääb ühe esimese Eesti arhiivimaterjalidel baseeruva uurimusena Alvin Isbergi põhjalik monograafia eestlaste kollaboratsioonist ja vabaduspüüdlustest.¹⁵ Rohkelt tähelepanu on Läänes viimastel aastatel pälvinud nii *Ostland'*i riigikomissariaat kui eraldi selle Eesti, Läti, Leedu ja Valgevene kindralkomissariaadid. Läti ala kohta on viimastel aastatel kirjutatud kaks olulist uurimust – Sven Jüngerkesi kultuuriajalooline uurimus okupatsioonivõimu institutsioonidest Lätis ning Katrin Reichelti holokausti temaatikale keskenduv teos.¹⁶ Tilman Plath on uurinud tööjõu ekspluateerimise problemaatikat Baltikumis.¹⁷ Inimsusevastaseid kuritegusid Eestis on käsitletud Ruth Bettina Birn.¹⁸ Pigem Lääne historiograafiasse võib paigutada ka Eesti päritolu ajaloolase Anton Weiss-Wendti rohkelt poleemikat põhjustanud teose eestlaste osalusest holokaustis.¹⁹ Märkimist väärivad veel kaks viimase kümne aasta jooksul ilmunud kogumikku *Ostland'*i riigikomissariaadi kohta, millest mõlemad keskenduvad paljuski inimsusevastaste

¹² Vt nt **Bräutigam, Otto**. So hat es sich zugetragen...: ein Leben als Soldat und Diplomat. Würzburg 1968; **Handrack, Hans-Dieter**. Das Reichskommissariat Ostland: Die Kulturpolitik der deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung. Hann. Münden 1981; **Mühlen, Patrik von zur**. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern: der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf 1971; **Pohl, Dieter**. Die Herrschaft der Wehrmacht: deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. 2. Aufl. München 2009; **Schaller, Helmut**. Der Nationalsozialismus und die slawische Welt. Regensburg 2002; **Zellhuber, Andreas**. „Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu...“: Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945. München 2006.

¹³ **Buchbender, Ortwin**. Das tönende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg. Stuttgart 1978.

¹⁴ **Reitlinger, Gerald**. Ein Haus auf Sand gebaut: Hitlers Gewaltpolitik in Rußland 1941–1944. Hamburg 1962.

¹⁵ Vt nt **Isberg, Alvin**. Zu den Bedingungen des Befreiers: Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944. Stockholm 1992.

¹⁶ **Jüngerkes, Sven**. Deutsche Besatzungsverwaltung in Lettland 1941–1945: eine Kommunikations- und Kulturgeschichte nationalsozialistischer Organisationen. Konstanz 2012; **Reichelt, Katrin**. Lettland unter deutscher Besatzung 1941–1944: der lettische Anteil am Holocaust. Berlin 2011.

¹⁷ **Plath, Tilman**. Zwischen Schonung und Menschenjagden: die Arbeitseinsatzpolitik in den baltischen Generalbezirken des Reichskommissariats Ostland, 1941–1944. Essen 2012

¹⁸ **Birn, Ruth Bettina**. Die Sicherheitspolizei in Estland, 1941–1944: eine Studie zur Kollaboration im Osten. Paderborn 2006.

¹⁹ **Weiss-Wendt, Anton**. Murder without hatred: Estonians and the Holocaust. Syracuse 2009.

kuritegude uurimise temaatikale.²⁰ Saksa korrapolitseid okupeeritud idaaladel on uurinud Wolfgang Curilla.²¹ Käesoleva töö kontekstis ehk olulisim läänes ilmunud uurimus on Babette Quinkerti Valgevenes läbi viidud propagandat ja selle vahetõrje terrorirežiimiga käsitlev monograafia.²²

Läänes kirjutatud uurimustest on käesoleva töö kontekstis nimetamisväärset veel natsionaalsotsialistlikku valitsemisüsteemi käsitlevad teosed ning Teise maailmasõja ja Euroopa diktatuurirežiimide üldkäsitlused, millest siinkohal olgu mainitud vaid töös kasutatud leitud teosed.²³

Nõukogude perioodil Eestis kirjutatu on selgelt kallutatud ja keskendunud eelkõige *fašistliku režiimi* kuritegude uurimisele. Samal ajal tegeleti Teise maailmasõja temaatika uurimisega ka pagulasringkondades, mille suureks teeneks jääb tervet Teise maailmasõja perioodi käsitleva koguteose avaldamine, mis oli pikalt üheks kõige põhjalikumaks eestikeelseks Saksa okupatsiooni käsitluseks, ent mille puuduseks on allikate nappus ning memuaarsete tekstide suur ulatus.²⁴ Samuti paguluses kirjutasid Evald Uustalu ja Rein Moora küllaltki põhjaliku käsitluse Soome relvaüksustes võidelnud eesti vabatahtlikest.²⁵

Taasiseseisvunud Eesti esimeste aastate jooksul Saksa okupatsiooni perioodi kohta põhjapanevaid uurimusi ei avaldatud ning eestlaste ajalooteadvus on seetõttu tuginenud paljuski memuaarsele kirjandusele.²⁶ Viimaste aastate jooksul on Teise maailmasõja sündmuste ja Saksa okupatsiooni seevastu rohkelt akadeemilisi käsitlusi ilmunud ning tänuväärte tööd on tehtud eelkõige inimsusevastaste kuritegude uurimise vallas.²⁷ Saksa

²⁰ Collaboration and Resistance during the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania. Toim. David Gaunt jt. Bern 2004; Reichskommissariat Ostland: Tatort und Erinnerungsobjekt. Hrsg. Sebastian Lehmann, Robert Bohn, Uwe Danker. Paderborn 2012.

²¹ **Curilla, Wolfgang.** Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrussland, 1941–1944. Paderborn 2006.

²² **Quinkert, Babette.** Propaganda und Terror in Weißrussland 1941–1944: Die deutsche „geistige“ Kriegführung gegen Zivilbevölkerung und Partisanen. Paderborn 2009.

²³ **Mazover, Mark.** Hitleri impeerium. Tallinn 2012; **Overy, Richard.** Diktaatorid: Hitleri Saksamaa ja Stalini Venemaa. [Tallinn] 2007; **Rebentisch, Dieter.** Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg: Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik 1939–1945. Stuttgart 1989.

²⁴ Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas I–X. Stockholm 1954–1962.

²⁵ **Uustalu, Evald, Moora, Rein.** Soomepoisid: Ülevaade eesti vabatahtlike liikumisest ja sõjateest Soomes ja kodumaal Teise maailmasõja ajal. 2. parandatud tr. Tallinn 1992.

²⁶ Vt nt **Angelus, Oskar.** Tuhanded valitseja maa: mälestusi saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. Tallinn 1995; **Kleist, Peter.** Mahamängitud võit: [mälestused]. Stockholm 1952; **Mäe, Hjalmar.** Kuidas kõik teostus: minu mälestusi. [2. tr.]. [Muraste (Harku vald)] 2005.

²⁷ Vt nt Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Koost. Toomas Hiio. Tallinn 2006; Eesti rahvastikukaotused. II/1, Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud = Population losses in Estonia. II/1: German occupation 1941–1944: executed and died in Prison. Koost. Indrek Paavle. Tartu 2002; Valge raamat: eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991. Toim. Ülo Ennuste jt. [Tallinn] 2005.

okupatsiooni perioodi käsitlevaid uurimusi viimaste aastate jooksul ilmunud teisigi, millest ühe põhjalikumana tasub esile tuua Meelis Maripuu monograafiat Eesti halduskorraldusest.²⁸ Käesoleva töö kontekstis on mainimist vääriv veel Mati Mandeli käsitus sõjaajalooline käsitus pitkapoistest²⁹ ning Tiit Noormetsa allikapublikatsioon metsavendadest Suvesõjas³⁰. Väiksema akadeemilise väärtusega on mõneti kunagiste valikute õigustamise pitsarit kandev Eesti Lennuväepoiste Klubi välja antud kaheosaline teos.³¹ Lühemaid käsitlusi ning rohkelt memuaarset kirjandust on ilmunud Saksa okupatsiooni aegse rahvusliku vastupanuliikumise kohta, suurima panuse selle teemavaldkonna uurimisse on andnud eelkõige liikumisega seotud isikud.³² Ülevaatliku käsitluse Saksa okupatsioonist on „Eesti ajaloo“ VI köitesse kirjutanud Andres Kasekamp ja Lauri Vahtre.³³ Järge on ootamas koguteose „Sõja ja rahu vahel“ Saksa okupatsiooni puudutav köide.³⁴

Lisaks on aastate jooksul kaitstud mitmed Saksa okupatsiooni perioodi puudutavad üliõpilastööd nii Tartus kui Tallinnas. Neis uurimustes on esile tõstetud mitmeid seni tähelepanuta jäänud aspekte ning pööratud tähelepanu ka sotsiaalajaloolistele teemadele, mis Saksa okupatsiooni perioodi silmas pidades on olnud võrdlemisi vähelevinud nähtus.³⁵ Saksa okupatsiooni perioodi puudutavaid üliõpilastöid on

²⁸ Vt nt **Maripuu, Meelis**. Omavalitsuseta omavalitsused: Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Doktoritöö. Tartu 2012.

²⁹ **Mandel, Mati**. Pitka ja pitkapoisid – legendid või tõelisus?. Tallinn 2012.

³⁰ Metsavennad Suvesõjas 1941: Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Koost. Tiit Noormets. Tallinn 2003.

³¹ Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas. Koost. Vaino Kallas. Pärnu 1999; Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas. II raamat. Koost. Vaino Kallas. Pärnu 2000.

³² Vt nt **Pihlau, Jaak**. Vaba Eesti Võitlusrinne ja Eesti Vabariigi taastamiskatse 1944. a septembris. – Akadeemia 2000, nr 8, lk 1618–1636; **Villako, Kaljo**. Ajarännak. 1. osa, Mälestused lapsepõlvest kuni 1944. aasta sügiseni. Tartu 1999; **Villako, Kaljo**. Ühest rahvuslikust vastupanurühmast Saksa ajal. – Akadeemia 1993, nr 6, lk 1123–1141; **Raag, Arno**. Kõuepilvede saatel: mälestusi; Saatuslikus kolmnurgas: mälestusi 1939–1944; Läbi varemete: mälestusi 1944–1949. [Tallinn] 2010; **Raag, Arno**. Ühe vastupanuliikumise grupi tegevusest. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas X. Stockholm 1962, lk 102–117, siin lk 104; **Andrusson, Uno**. Poliitilises politseis ja rahvuslikus vastupanuliikumises: meenutusi aastatest 1941–1944. Tallinn 2006; **Sarv, Enn**. Eesti vastupanuliikumise suhetest Läti ja Leeduga Saksa okupatsiooni ajal. – Tuna 2006, nr 2, lk 95–111; **Sarv, Enn**. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade. – Akadeemia 1998, nr 8, lk 1612–1619; **Sarv, Enn**. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee. – Akadeemia 2006, nr 2, lk 338–359, **Niidassoo, Külli**. Väitlus: Enn Sarv. „Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade.“ – Akadeemia, 1998, nr 8, lk 1612–1619. – Akadeemia 1999, nr 2, lk 405–409; Töotan ustavaks jääda...: Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992. Koost. Mart Orav, Enn Nõu. Tartu 2004.

³³ **Kasekamp, Andres, Vahtre, Lauri**. Saksa okupatsioon 1941–1944. – Eesti ajalugu VI. Tartu 2005, lk 196–211.

³⁴ Käesolevas töös on viidatud kahele nimetatud koguteose tarbeks kirjutatud tekstile, mille eest tänan Meelis Maripood, kes neid minuga jagas. **Maripuu, Meelis**. Katsed saavutada autonoomia ning kavada Saksa okupatsioonipoliitika reformimiseks. – Sõja ja rahu vahel [IV] [ilmumas]. **Paavle, Indrek**. Rahvuslik vastupanuliikumine. – Sõja ja rahu vahel [IV] [ilmumas].

³⁵ Vt nt **Jõesalu, Arvo**. Kes oli Saksa vormis sõdinud eesti soost sõdinud vabatahtlik sõdur ja miks ta sõdis? Kas sellele on võimalik leida ühest vastust läbi veteranide mälestuste?. Bakalaureusetöö. Tartu

kirjutatud teistegi erialade esindajate poolt.³⁶

Üksikkäsitlustest tasub kindlasti esile tõsta Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi aastaraamatutes ilmunud peamiselt sõjaajaloolisi artikleid.³⁷ Kultuuriajaloolistest uurimustest tõuseb esile Tallinna Pedagoogikaülikooli välja antud artiklikogumik.³⁸ Saksa okupatsiooni aegsest kunstielust on monograafia kirjutanud Kaalu Kirme.³⁹ Veel tasub esile tõsta Hain Rebase esseed mobilisatsiooni õnnestumisest Eestist võrrelduna Leeduga, kus see ei õnnestunud.⁴⁰

Saksa okupatsiooni aegse propaganda uurimisele on Eestis alles hiljuti aluse pannud Kristo Nurmis.⁴¹ Teemat on puudutanud ka Soome ajaloolane Kari Alenius, kelle käesoleva tööga mitmeid kokkupuutepunkte omav artikkel pole veel trükivalgust näinud.⁴²

Eraldi vääriks esile tõstmist ka lõunanaabrite uurimisseis, kuna mitmed toonased

2006; **Maasalu, Sandra**. Saksa sõjaväe tegevus Eestis ning suhted kohalike elanike ja asutustega sügisest 1941 kevadeni 1944. Bakalaureusetöö. Tartu 2009; **Maasalu, Sandra**. Eesti põlevkivi ja Saksamaa – sügis 1941 kuni sügis 1944. Magistritöö. Tartu 2009; **Maripuu, Meelis**. Teise maailmasõja aegse juudivastase poliitika rakendamine Eestis. Magistritöö. Tartu 2007; **Siinmaa, Jaak**. Eesti Rahva Ühisabi (1941–1944). Bakalaureusetöö. Tallinn 2012; **Viibur, Maris**. Pealekaebamiste problemaatika Saksa okupatsiooni perioodil (1941–1944) Eestis. Bakalaureusetöö. Tartu 2010.

³⁶ Vt nt **Aas, Roland**. Ajaleht „Eesti Sõna“ juhtkirjad: (aastatel 1941–1944). Diplomitöö. Tartu 1994; **Laar, Kadri**. Mälu ja ajalugu: kuidas mäletavad eestlased 1941. aasta suvel Eestisse saabunud Saksa sõdureid?. Bakalaureusetöö. Tartu 2009; **Miks, Margõ**. „Otepää Teataja“ aastail 1941–1944. Diplomitöö. Tartu 1991; **Treit, Timo**. Eesti Rahva Ühisabi kajastamine ajalehes Postimees 1941–1944. Magistritöö. Tallinn 2008; **Samoldin, Andrei**. Usuelu Eestis Saksa okupatsiooni ajal. Bakalaureusetöö. Tartu 2007; **Unt, Marge**. Kahepealise lohe embus: poliitilise plakati ikonograafia 1940–1945. a. Bakalaureusetöö. Tallinn 1999.

³⁷ **Hiio, Toomas**. Eesti kui *Wehrmacht*'i operatsioonipiirkond 1941–1944. Väegrupi „Nord“ tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis. – Laidoneri muuseumi aastaraamat 2005, nr 5. Tallinn 2006, lk 115–149; **Hiio, Toomas**. Ülevaade 1941. aasta sõjasündmustest Eestis. – Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2006, nr 6. Tallinn 2007, lk 101–121; **Hiio, Toomas**. Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise maailmasõja ajal komplekteerimisest ja formeerimisest. – Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 2011, nr 1(7). Tallinn 2011, lk 158–273; **Noormets, Tiit**. Suvesõda Eestis 1941. aastal. – Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2006, nr 6. Tallinn 2007, lk 123–133; **Paavle, Indrek**. Eesti Omavalitsuse kujunemine 1941. aastal. – Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2006, nr 6. Tallinn 2007, lk 159–179.

³⁸ Kultuur Eestis sõja ajal 1941–1944 = Culture in Estonia during World War II 1941–1944. Toim. Kaalu Kirme, Maris Kirme, Helgi Vihma. Tallinn 1998.

³⁹ **Kirme, Kaalu**. Muusad ei vaikinud: kunst Eestis sõja-aastail 1941–1944. [Tallinn] 2007.

⁴⁰ **Rebas, Hain**. Miks edu – miks luhtumine?: Võrdlev essee Saksa mobilisatsioonidest Eestis ja Leedus 1943. a. – Akadeemia 1996, nr 4, lk 692–727.

⁴¹ **Nurmis, Kristo**. „Ühises võitluses ühine võit!“. Saksa okupatsiooni aegsed propagandaplakatid Eestis 1941–1944. Bakalaureusetöö. Tartu 2008; **Nurmis, Kristo**. *Das fein geschliffene Glas*; **Nurmis, Kristo**. Eesti rahva kannatuste aasta; **Nurmis, Kristo**. Between Aspiration and Adaptation: German War Propaganda in Occupied Estonia from 1941 till 1942. – World War Two in the Baltics. Tartu Historical Studies, vol. 4. Toim. James Corum, Olaf Mertelsmann, Kaarel Piirimäe. [Ilmumas]. Suur tänu autorile nii artikli käsikirja kui mitmete väärtuslike näpunäidete eest.

⁴² **Alenius, Kari**. The Reception of German War Propaganda in Estonia, 1941–1944. – World War Two in the Baltics. Tartu Historical Studies, vol. 4. Toim. James Corum, Olaf Mertelsmann, Kaarel Piirimäe. [Ilmumas]. Suur tänu autorile, et ta minuga oma artikli käsikirja jagas.

arengud olid Eestis ja Lätis võrdlemisi sarnased. Lätlaste uurimistöö tulemustega tutvumise teeb keeruliseks muidugi keelebarjäär, ent positiivsena võib esile tuua, et lisaks arvukatele läti keeles ilmunud uurimustele on avaldatud mitmeid artikleid inglise ja saksa keeles.⁴³ Olulise panuse Teise maailmasõja sündmuste uurimisse on andnud Läti ajaloolaste komisjoni toimetised (Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti). Põhjalikku käsitlemist on lisaks okupatsiooni teistele aspektidele Lätis leidnud veel propaganda küsimus, millele on oma uurimustes tähelepanu pööranud eelkõige Kaspars Zellis⁴⁴, vähemal määral ka teised ajaloolased⁴⁵.

Omaette sektsiooni historiograafias moodustavad mentaliteediajaloo käsitlused ja propagandauuringud. Propaganda teoreetikutest peaks lisaks Jowettile ja O'Donnellile välja tooma propagandateooria klassiku Jacques Ellul'i, kes käsitleb propagandat kui tehnikat, mis on sõltuv teaduse ja tehnika üldisest arengust.⁴⁶ Propagandaga on tihedalt seotud avaliku arvamuse temaatika, mille kohta ilmunud uurimustest vääriks siinkohal märkimist Paul Corneri koostatud kogumik avalikust arvamusest totalitaarrežiimides.⁴⁷ Naljandeid kui võimudesse suhtumise peegeldajaid on Hitleri Saksamaa kontekstis käsitletud Rudolf Herzog.⁴⁸ Hoopis teise nurga alt on tolle perioodi Saksamaa mentaliteeti käsitletud Henrik Eberle uurimuses Hitlerile saadetud kirjadest.⁴⁹

Eestis on meelsusaruandeid mentaliteediajaloo allikana kasutatud eelkõige stalinismiajastu kontekstis ning käesoleva töö kirjutamisel on need pakkunud mõningast

⁴³ Vt nt **Neiburgs, Uldis**. Western Allies in Latvian Public Opinion and Nazi Propaganda during the German Occupation 1941–1945. – The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 14, lk 132–147.

⁴⁴ Vt nt **Zellis, Kaspars**. Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris.) – Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 16, lk 235–277; **Zellis, Kaspars**. Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1942.–1943. gadā. – Okupētā Latvija 1940–1990. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 19, lk 219–248; **Zellis, Kaspars**. Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1944.–1945. gadā. – Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 21, lk 61–83.

⁴⁵ Vt nt **Kangeris, Kārlis**. Die Nationalsozialistischen Pläne und Propagandamassnahmen im Generalbezirk Lettland 1941–1942. – Collaboration and Resistance during the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania. Toim. David Gaunt jt. Bern 2004, lk 161–186; **Kangeris, Kārlis**. Latvijas valststiesiskie, pilsonības un materiālo vārtību jautājumi vācu okupācijas laikā (1941–1945). – Okupācijas režīmi baltijas valstīs 1940–1991. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 25, lk 137–172; **Oļehnovičs, Dmitrijs**. Karikatūra kā „kara ierocis“: dažas tendences nacionālsociālistiskajā propagandā. – Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā 1941–1945. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 11, lk 30–39.

⁴⁶ **Ellul, Jacques**. Propaganda: the formation of men's attitudes. New York 1973, lk x.

⁴⁷ Vt nt Popular Opinion in Totalitarian Regimes: fascism, Nazism, communism. Toim. Paul Corner. Oxford 2009.

⁴⁸ **Herzog, Rudolf**. Dead Funny: Telling Jokes in Hitler's Germany. New York 2012.

⁴⁹ **Eberle, Henrik**. Kirjad Hitlerile: rahvas kirjutab oma juhile: senitundmatuid dokumente Moskva arhiividest. [Tallinn] 2008.

metoodilist tuge.⁵⁰ Memuaarseid allikaid on eestlaste Teise maailmasõja kogemuste käsitlemisel kasutatud eelkõige etnoloogilistes uurimustes.⁵¹ Folkloorset ainet eestlaste Saksa okupatsiooni aegsest mentaliteedist leiab Oskar Looritsa lühiuurimusest.⁵²

Allikad

Töö analüütiline osa tugineb eelkõige kahe suurema allikagrupi – julgeolekupolitsei aruannete ja mälestuste – võrdlevale käsitlusele, mida toetab erinev konteksti loov arhiiviaines, kaasaegne ajakirjandus ning publitseeritud allikad, millest olulisemadena tuleks ära mainida ajakirja Akadeemia sarja „Teateid olukorra kohta Eestis“ ning mahukat dokumendikogumikku „Töotan ustavaks jääda...“.⁵³

Siinkohal tutvustatakse lähemalt töö põhiallikaid ning nende kasutamiseega kaasnevaid probleemkohti.

Saksa Julgeolekupolitsei ja SD Eestis aruanded

Meeleolude ja avaliku arvamuse uurimisel on sageli olulisemaks allikaliigiks meeleoluraportid, mida Euroopas hakati ulatuslikumalt ja metoodilisemalt koostama alates 19. sajandist. Diktatuurirežiimides nagu natsionaalsotsialistlik Saksamaa või Nõukogude Liit oli meeleoluraportite koostamine võimu jaoks asendamatu vahend elanikkonna meelsuse kontrollimisel ja suunamisel.⁵⁴

Elanikkonna meeleolude jälgimisega Eestis tegeles Saksa Riigi Julgeoleku Peametile (*Reichssicherheitshauptamt*, RSHA) allunud Saksa Julgeolekupolitsei ja SD Eestis (*Sicherheitspolizei und SD*), mida 1943. aasta sügiseni juhtis Martin Sandberger,

⁵⁰ Vt nt **Jürjo, Indrek**. Rahva reageeringud Stalini surmale, Tuna 1998, nr 1, lk 40–49; **Tammela, Hiljar**. Millest läänlane mõtles ja rääkis 1944–1950: kommunistliku partei raportid elanikkonna meeleoludest ajalooallikana. – Läänemaa muuseumi toimetised XII. Haapsalu 2009, lk 145–161; **Tammela, Hiljar**. Kuulujutud eelseisvast küüditamisest kui mentaliteediajalooline nähtus. – Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest: Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale. Tallinn 2009, lk 117–129.

⁵¹ Vt nt **Kõresaar, Ene**. Elu ideoloogiad: kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Tartu 2005; *Soldiers of memory: World War II and its aftermath in Estonian post-Soviet life stories*. Toim. Ene Kõresaar. Amsterdam; New York 2011; **Kirss, Tiina**. Mälujäljed ja tõlgendamisvõimalused: eestlaste elulood Saksa okupatsiooni ajast. – Vikerkaar 2006, nr 4–5, lk 136–149.

⁵² **Loorits, Oskar**. Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis. Tallinn 1994.

⁵³ *Töotan ustavaks jääda...: Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992*. Koost. Mart Orav, Enn Nõu. Tartu 2004.

⁵⁴ **Föllmer, Moritz**. Surveillance reports. – *Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth and Twentieth Century History*. Koost. Miriam Dobson, Benjamin Ziemann, lk 74–89, siin lk 74.

tema järglaseks sai Bernhard Baatz. Saksa Julgeolekupolitsei ja SD Eestis koosnes kahest sektorist: sektor A (nn Saksa sektor, juht Eduard Ullmann) ja sektor B (nn Eesti sektor), mida juhtis Ain-Ervin Mere.⁵⁵ Saksa julgeolekupolitsei ja SD töötas juba 1930. aastatel *Reich'*is välja põhjaliku rahva meeleolude jälgimise süsteemi ja hiljem rakendati seda ka okupeeritud piirkondades. Okupeeritud idaaladel toimus mitmeastmeline aruannete koostamine, mille käigus sünteesiti ja üldistati kohapealsete referentide kuu- või poolekuuaruanded ning saadeti need Berliini Riigi julgeoleku peametisse.⁵⁶ Aruandlusega tegeles Eestis osakond A III (erinevad eluallad, *Lebensgebiete*), mida juhtis samuti Sandberger.⁵⁷

Kohtadel koostatud kuu- ja poolekuuaruannete autorid on olnud eestlastest referendid, kes olid elanikkonnaga vahetus kokkupuutes ning sisuliselt võib neid käsitleda sellesama elanikkonna osana, mistõttu olid nad pigem rahva kui okupatsioonivõimu huvide esindajad.⁵⁸ Seetõttu on aruannete vajalik pöörata tähelepanu nende autorite motiividele teatud aspekte rõhutada või vastupidi, jätta hoopis välja toomata.

Käesolevas töös kasutatud aruandeid leidub nii Rahvusrhiivi Riigiarhiivi erinevates fondides kui ka kompaktse koguna Saksamaa Liiduarhiivis.⁵⁹ Lisaks kirjeldatud aruandlussüsteemi käigus tekkinud raportitele esineb arhiivides veel üksikraporteid, lühemaid teateid, aruandlust sisaldavat kirjavahetust ning piiritletud propagandaaruandeid.⁶⁰ Osa Riigiarhiivis leiduvatest aruannetest on publitseeritud.⁶¹

Ajaliselt on kohalike aruannetega paremini kaetud 1942. ja 1943. aasta. Saksa Liiduarhiivis talletatavad üldaruanded on olulisel kohal olnud eelkõige okupatsiooni algusperioodi käsitlemisel. Hõredamalt on aruannetega kaetud okupatsiooni viimane, 1944. aasta.

⁵⁵ **Kuusik, Argo.** Security Police and SD in Estonia 1941–1944. – Estonia 1940–1945, lk 577–595, siin lk 579jj.

⁵⁶ Eesti julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944: Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis. Koost. Tiit Noormets. Tallinn 2002, lk 14jj.

⁵⁷ **Kuusik,** Security Police, lk 579jj.

⁵⁸ Vrd **Annist, Sirje.** Kultuur ja prefektuur. – Kultuur Eestis sõja aastail, lk 21 – 30, siin lk 23.

⁵⁹ Olulisematena võiks siinkohal ära märkida Riigiarhiivi fondi ERA R-64 (Eesti Julgeolekupolitsei) ning Saksa Liiduarhiivi fondi BA R 58 (Reichssicherheitshauptamt).

⁶⁰ Rohkelt võib väärtuslikku informatsiooni idaalade propaganda kohta leida Saksamaa Liiduarhiivi fondist R 55 (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda).

⁶¹ Eesti Julgeolekupolitsei aruanded. Publitseeritud dokumendid pärinevad Riigiarhiivi fondidest ERA R-64 (Eesti Julgeolekupolitsei), ERA R-819 (Eesti Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis) ja 4996 (Eesti Sõjaveteranide Sõprusühing).

Mälestused

Töös on kasutatud erinevaid publitseeritud ja publitseerimata mälestusi. Valdav osa kasutatud mälestusi on kogutud ühenduse Eesti Elulood 2003. aastal välja kuulutatud eluloovõistluse „Minu elu Saksa ajal“ raames ning need on talletatud Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis.⁶² Mitmed selle ning 2004. aastal välja kuulutatud eluloovõistluse „Sõja mõjud minu ja minu pere elus“ raames kogutud mälestustest on publitseeritud.⁶³ Publitseeritud mälestustest on veel kasutamist leidnud Lembit Kosenkranuse koostatud kogumik⁶⁴ ning lennuväeabiteenistusse värvatute mälestustekogu⁶⁵, aga ka mitmed üksikpublikatsioonid, mille hulka loetakse siinkohal kogu töös kasutatud memuaarne kirjandus, sealhulgas näiteks EO tegelaste Oskar Angeluse ja Hjalmar Mäe mälestused.⁶⁶ Selliste memuaaride olulisim erinevus võrreldes kogumikes esitatud mälestustega on autorite kuulumine intelligentsi hulka ning seeläbi ka nende kõrgem teadlikkus tol ajal Eestis ja maailmas toimunud sündmustest, samuti tuleb eriti poliitiku taustaga autorite puhul rõhutada suurendatud eneseõigustusvajadust. Tiina Kirss on erinevusena välja toonud veel asjaolu, et tavainimeste elulugudes esineb võrreldes avaliku elu tegelaste mälestustega rohkem igapäevaelu kirjeldusi.⁶⁷

Töö memuaarsete allikate valimi moodustavad 80 erinevas vanuses autorite poolt erinevatel eesmärkidel kirja pandud elulooteksti. Neist 48 pärinevad Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kogudest, kusjuures 10 mälestusteteksti on publitseeritud kogumikus „Sõjas kasvanud poisid“ ning 9 pärinevad kogumikust „Sõja ajal kasvanud tüdrukud“. 18 teksti on publitseeritud kogumikus „Labida ja relvaga“ ning 5 Eesti Lennuväepoiste Klubi poolt välja antud kogumikus „Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas“. Üksikpublikatsioonidena ilmunud mälestustekste on kasutatud 9. Naisi

⁶² EKM EKLA fond 350.

⁶³ Sõja ajal kasvanud tüdrukud: Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist. Koost. Rutt Hinrikus. [Tallinn] 2006; Sõjas kasvanud poisid: Eesti meeste mälestused sõjast ja Saksa okupatsioonist. Koost. Rutt Hinrikus. [Tallinn] 2011.

⁶⁴ Labida ja relvaga: eestlastest töö ja võitluses II maailmasõjas. Koost. Lembit Kosenkranus. [Tartu] 2005.

⁶⁵ Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas II.

⁶⁶ **Andrusson**, Poliitilises politseis; **Angelus**, Tuhande valitseja maa; **Loorpärg, Ago**. Eesti Leegionist Venemaa vangilaagritesse: meenutusi aastatest 1942–1955. 2. tr. Tallinn 2006; **Meret, Boris Hans**. Teremi jutustus „Estonia mässust“: sõjast, Berliinist, KZ-laagrist ja muust. Toronto 1984; **Mettus, Voldemar**. Mask ja nägu: mälupilte kahest okupatsioonist. [Lund] 1969; **Mäe**, Kuidas kõik teostus; **Oras, Ants**. Eesti saatuslikud aastad 1939–1944: [mälestused]. Tallinn 2002; **Raag**, Kõuepilvede saatel; **Villako**, Ajarännak.

⁶⁷ **Kirss**, Mälujäljed ja tõlgendamisvõimalused, lk 137.

on mälestuste autorite hulgas 23 ja mehi 57.⁶⁸ Selline ebavõrdne jaotus tuleneb mobilisatsioonipropaganda käsitlemisest, mis puudutas eelkõige meessoost elanikkonda ja selle meelsust. Mälestused on kirja pandud erineva sotsiaalse ja haridusliku taustaga inimeste poolt ning seda on tehtud erinevatel eesmärkidel, millest tuleneb ka nende kasutuskontekst käesolevas töös.

Mälestusi on peetud küllalt problemaatiliseks allikaliigiks, kuid teisalt ka rikkalikuks materjalikoguks.⁶⁹ Ene Kõresaare järgi on elulugu jutustatud tagasivaatavalt ning *meenutatavad kogemused on integreeritud üldisesse kogemuste- ja teadmistepagasisse ning neid hinnatakse selle taustal*. Samuti on mälestused mõjutatud ajaloolisest kontekstist ning seotud kollektiivse mälu sotsiaalsete struktuuridega.⁷⁰ Teise maailmasõja kogemustest taasiseseisvunud Eestis kirjutatud mälestustes on tunda aastakümneid kestnud Nõukogude perioodi mõjusid. Samas tuleb möönda, et kuigi eestlaste kollektiivne mälu hindab Nõukogude võimu taustal Saksa okupatsiooni perioodi võrdlemisi positiivselt, kooruvad detailsematest mälestustest välja ka negatiivsed aspektid ning mälestuste põhjal kokku pandav tervikpilt ei saa tingimata pidada kollektiivses mälus loodud kuvandi peegelpildiks.

Kindlasti on mälestustekstid mõjutatud teatavatest klišeedest, mis kujunenud aastakümnete jooksul. Lisaks Nõukogude perioodile, mille taustal kujunes välja Saksa okupatsiooni positiivne kuvand ning rõhutatud kontrastid Nõukogude Liidu kui barbaarse ida ning Saksamaa kui kultuurse lääne vahel, saab klišeede tekitajana käsitleda ka Eesti taasiseseisvumist, mille järel sai näiteks võimalikuks kõnelda Eesti vabaduse eest võitlemisest Saksa sõjaväes. Selle teadvustamine loob aluse mälestuste kriitilise pilguga läbitöötamiseks.

Mälestustekste iseloomustavad autorite soost ja vanusest lähtuvad eripärad. Nii võib näiteks nende poiste mälestustes, kes mobilisatsiooni pärast muretsema ei pidanud, kohata seikluslikkuse ja põnevuse aspekti, toonaste tüdrukute mälestused on vaoshoitumad. Tolleaegsete kooliõpilaste mälestustes on iseloomulikuna olulisel kohal kooliga seotud seigad.⁷¹ Soolised erinevused torkavad arusaadavalt silma eelkõige sõjaväe ja mobilisatsiooniga seonduvate temade puhul. Olenevalt autorite vanusest on

⁶⁸ Vaata lisa 1.

⁶⁹ **Carlson, David.** *Autobiography. – Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth and Twentieth Century History.* Koost. Miriam Dobson, Benjamin Ziemann, lk 175–191, siin lk 175; vt ka **Mertelsmann, Olaf.** *Mälu ajaloo allikana?.* – Vikerkaar 2006, nr 4–5, lk 129–135.

⁷⁰ **Kõresaar,** *Elu ideoloogiad,* lk 14.

⁷¹ Vt nt EKM EKLA 350-1694, Ella Jürnas, l 6; EKM EKLA 350-1571, Manivald Müüripeal; Kalju Aarop. – *Sõjas kasvanud poisid,* lk 86–97, siin lk 92jj.

nimetatud teemad olulisel kohal meeste mälestustes, samas kui naised puudutavad teemat vaid möödamminnes, nii palju, kui see nende lähedasi puudutas.⁷²

„Teateid olukorra kohta Eestis“

Olulisel kohal on olnud ka ajakirja Akadeemia sari „Teateid olukorra kohta Eestis“⁷³, mis on ilmunud 2011. aasta algusest ning jätkub veel pärast käesoleva töö valmimist. Sarjas publitseeritud dokumendid asuvad Rootsi Riigiarhiivi Balti Arhiivis (Riksarkivet, Baltiska Arkivet). Nagu okupatsioonivõimu koostatud meeleoluaruanded, annavad needki vahetu pildi elanikkonna meelsusest, ent sootuks erineva rõhuasetusega. Arvesse tuleb võtta Soome põgenemise motiive, mille tõttu võidi laiemate rahvakihtide meeleolusid kogutud teadetes moonutada.

Ka on antud allikaliigi puuduseks asjaolu, et need katavad vaid okupatsiooni teist poolt alates 1943. aastast. Samas paljuski just seetõttu on tegemist võrdlemisi asendamatu allikaga elanikkonna mobilisatsioonidesse suhtumise käsitlemisel, kuivõrd julgeolekupolitsei aruannetega on okupatsiooni lõpuperiood võrdlemisi hõredalt kaetud.

Üksikud Soome põgenenute meeleolukirjeldused on publitseeritud ka koguteoses „Töötan ustavaks jääda...“.

* * *

Kõigi kirjeldatud allikate puhul tuleb arvestada nende loomise konteksti ja loojate motiive. Sel keerulisel ajaperioodil olid erinevate huvigruppide ja üksikisikute hoiakud ja nägemused sageli diametraalselt erinevad, mis raskendab ühe või teise suundumuse reegliks või erandiks hindamist. Siiski on kasutatud allikate põhjal võimalik anda küllaltki laiahaardeline ülevaade ühiskonnas toimunud olulisematest arengutest ning hinnata propaganda mõju rahvale.

Olgu öeldud, et eelkõige on allikates kajastatud reaktsioone tekstilisele (ajalehed, brošüürid jmt) ja suulisele (kõned) propagandale, visuaalset propagandat (ennekõike plakatid) on puudutatud pigem vähem. Niisiis näitlikustavad ka töös kasutatud lisad ennekõike informatiivset propagandat.

⁷² Vrd **Hinrikus, Rutt**. Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive. – Võim ja kultuur [1.]: [artiklikogumik]. Tartu 2003, lk 171–213, siin lk 193.

⁷³ „Mitmesuguseid kuuldusi liigub...“: Teateid olukorra kohta Eestis 1943–1945 I–XXIV. – Akadeemia 2011–2013.

I Propaganda eesmärgid ja institutsioonid

Selleks, et saaks rääkida elanikkonna reageerimisest propagandale ja selle mõjudest, tuleb kõigepealt tunda propagandasõnumi saatja eesmäärke ja vahendeid nende eesmärkide saavutamiseks. Niisiis käsitlebki käesolev peatükk Saksa propagandale seatud sihte, põhimõtteid ning ulatuslikku ja mitmeharulist idaalade propagandaaparaati, mille käigus antakse ühtlasi vajalikku taustinfot mõistmaks Saksa okupatsiooni aegse Eesti valitsemissüsteemi olemust ja eripärasid. Peatükk loob institutsionaalsed raamid Saksa okupatsiooni aegsetele Eesti ühiskondlikele oludele ja siin läbi viidud propagandale.

1.1. Propaganda eesmärgid ja põhimõtted

22. juunil 1941 Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel alanud sõjategevuse käigus liikus koos vägedega vastvallutatud aladele ulatuslik propagandaaparaat. Enne sõjakäigu algust töötati Joseph Goebbelsi juhitud propagandaministeeriumis (*Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*, RMVP) välja propagandapõhimõtted, mis lähtusid eeldusest, et Nõukogude Liidu alistumine toimub kiiresti ning propaganda pidi eelkõige olema suunatud hilisemate koloniseerimisplaanide ettevalmistamisele. Sellised propagandapõhimõtted ei näinud ette vajadust käsitleda allutatud idarahvaid diferentseeritult ega pidanud oluliseks propaganda sisu ja visuaalsete efektide väljatöötamisel kohalikke eripärasid arvestada.⁷⁴

Ilmselt just neist põhimõtetest lähtuvalt on näiteks Kristo Nurmis jaotanud Saksa propagandasõnumid kahte suure rühma: esiteks vabastamisretoorika koos antisemiitliku ja kommunismivastase propagandaga ning teiseks Saksamaa võimsust ja heaolu demonstreeriv tulevikku vaatav nn *Deutschland*-propaganda.⁷⁵

Üldjoontes on algsed idaaladele suunatud propagandasõnumid taoliselt jaotatavad, samuti olid esialgsed propagandapõhimõtted arusaadavalt selgelt seotud

⁷⁴ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, lk 35, 37j; vt ka Buchbender, *Das tönende Erz*, lk 33.

⁷⁵ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, lk 38j. Käesolevas töös on edaspidi mõistet *Deutschland*-propaganda pigem välditud ning selles tähenduses kasutatakse väljendit Saksamaa ülistuspropaganda, mis annab ehk paremini edasi seda, kuidas tajus kirjeldatud retoorikat propaganda sihtmärk.

natsionaalsotsialistliku ideoloogiaga. Kohapeal propaganda läbiviimise käigus hakkasid mitmed propagandapõhimõtted erinevatel põhjustel oluliselt muutuma. Kahtlemata oli oluline roll põhimõtete muutumisel ka süsteemisisestel vastuoludel ja *mitmepealisel* propagandaaparaadil, millest järgnevalt pikemalt juttu tuleb (vt 1.2.). Esmajoones on aga siiski oluline märkida, et ideoloogilistest tulevikuvisionidest lähtunud propagandapõhimõtted ei saanudki reaalsusega kokku puutudes algsel kujul toimida. Propaganda lühiajalisemad eesmärgid pidid arvesse võtma ka okupatsioonivõimu ja sõjapidamise praktilisi vajadusi. Siinkohal on neist vajadustest lähtuvalt jaotatud Saksa propagandasõnumid kolme suurde kategooriasse, mis on ühtlasi aluseks edasisele elanikkonna reaktsioonide analüüsile:

- 1) Esimese suure grupi moodustas **vabastamisnarratiiv** kommunismi- ja liitlastevastase ning Saksamaa võimsust demonstreeriva propagandaga, mille kohustuslikuks komponendiks oli ka Hitleri isikukultus.
- 2) Teine olulisem propaganda kategooria oli suunatud vallutatud alade tõhusa majandusliku ekspluateerimise tagamiseks. Pikemas perspektiivis lähtus **ekspluateerimispropaganda** koloniseerimiskavadest, selle lühiajalisem eesmärk oli tagada sõjaväe ja tsiviilametnikkonna varustamine.
- 3) Okupatsiooni teisel poolel muutus seoses rindeolukorra halvenemisega üheks olulisemaks propaganda eesmärgiks kohaliku elanikkonna relvastatud kaasamine Nõukogude Liidu vastu suunatud võitlusse. **Mobiliseerimispropaganda** lahkes oluliselt Saksamaa algsetest ideoloogilistest propagandapõhimõtetest, mis kohalike elanike kaasamist ette ei näinud.

Ehkki detailides oli propaganda olukord erinevates vallutatud piirkondades erinev, sobib antud jaotus üldjoontes kõigi vallutatud idaalade propagandapõhimõtete iseloomustamiseks.

Sõjakäigu alguses lähtus propaganda oma sisus ja vormis siiski ideoloogilistest põhimõtetest ja koloniseerimiskavadest. Propagandapõhimõtted hakkasid oluliselt muutuma seoses rindeolukorra halvenemisega, aga eriti pärast Stalingradi lahingu kaotust 1943. aasta alguses, samuti oli oma roll struktuurimuutustel propagandaaparaadis (vt 1.3.).

Muutuste käigus sõnastati idaministeriumis uued propagandapõhimõtted, millest tsiviilvalitsused oma nõuandvas rollis lähtuma pidid. Selles korralduses leiti, et Balti rahvad, kes on Euroopasse integreeritud ning vaid lühikest aega bolševike võimu all

olnud, vajavad teistsugust kohtlemist kui Valgevene või Ukraina. Oluliseks peeti reprivatiseerimist ning leiti, et see kohustaks kohalikke rahvaid jätkuvalt Saksamaa eest võitlema. Seejuures käsitleti mõnevõrra erandlikuna Leedut, mis ei olevat nii Saksasõbralik kui Eesti ja Läti. Propaganda ei tohtinud väljendada Saksamaa kaugeleulatuvaid eesmärke, vaid pidi esmalt rõhutama, et Saksamaa on kontinendi päästja ja *uues Euroopas* on igal rahval oma auväärne koht. Teiseks pidi propaganda idarahvastele pidevalt meelde tuletama bolševistliku diktatuuri ja kolhoosikorra kadumist ning aluse panemist tulevase Euroopa sotsiaalselt õiglasele korrale. Propagandas tuli vältida kõike, mis viitaks koloniseerimiskavadele või majanduslikule kurnamisele. Kolmandaks peeti oluliseks tuua välja vajadus *oludele vastava* karmi korra järele, ent seejuures rõhutada Saksa võimude seaduslikku ja õiglast tegevust. Neljandaks rõhutati tööteenistuse propagandat, mis olevat oluline ka vastase *laimava* propaganda vastu võitlemiseks. Välja pidi toodama moraalne kohuse aspekt: samal ajal, kui *saksa rahvas oma verega kogu Euroopat kaitseb*, on teistel rahvastel moraalne kohustus vähemalt tööjõuga sellesse võitlusse panustada.⁷⁶

1.2. Propagandaaparaat

Okupeeritud idaalade valitsemiseks kujunes välja mitmeharuline, erinevate eesmärkide ja tegevusliinidega institutsioonide võrgustik ning ulatuslik bürokraatiaaparaat. Dieter Rebutisch on idaaladel valitsemisorganisatsiooni kirjeldanud kui *mitmepealist* ja *polükraatlikku*, mille üksikud liikmed *kohati koostöös ja tihti üksteise vastu töötasid, mille tulemuseks olid mitmed kompetentsikonfliktid*.⁷⁷ Okupatsioonivõimu teostamises osalesid mitmed võimustruktuurid. Alexander Dallin on struktuuridevahelises *konkurentsivõitluses* eristanud kaheksat osalist: esmalt parteijuht Adolf Hitler, teiseks Martin Bormanni parteiaparaat, kolmandaks Alfred Rosenberg 17. juulil 1941 loodud okupeeritud idaalade riigiministeriumi eestotsas (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*, RMO), neljandana Joseph Goebbels ja propagandaministerium, viiendaks välisministerium eesotsas Joachim von Ribbentropiga, kuuendaks Hermann Göring oma neliaastakuplaaniga⁷⁸, seitsmendaks

⁷⁶ Bundesarchiv (BA) R 6-192, Richtlinien für die Propaganda in den besetzten Ostgebieten, 1 65jj.

⁷⁷ **Rebutisch**, Führerstaat, lk 310.

⁷⁸ Neliaastaku plaan – alates 1936. aastast tegutsenud majanduspoliitiline institutsioon Saksamaa

Heinrich Himmleri juhitud SS ning kaheksanda osalisena Wehrmacht. Nimetatud isikute ja instantside vahel esines nii isiklikest ebasümpaatiatest tulenenud konflikte kui võimuvõitlust.⁷⁹

Selline mitmeharuline valitsemissüsteem mõjutas tugevalt propagandakorraldust. Propaganda läbiviimisega tegelesid mitmed institutsioonid, millest Eesti kontekstis on olulised järgmised: propagandaministeerium, idaministeerium, Wehrmachi propagandaüksused ning Eesti Omavalitsuse (EO) alluvuses tegutsenud propagandaaparaat.

Okupeeritud idaaladele mõeldud propagandamaterjali tootmist alustati juba enne sõjakäigu algust propagandaministeeriumi juurde loodud idaosakonnas, mida juhtis senine RMVP II osakonna antikommunismi referentuuri juht Eberhard Taubert. Oluline roll propagandamaterjali väljatöötamisel oli idaosakonna alluvuses tegutsenud tõlkestaabil Vineta, mis muudetigi 1942. aastal ametlikuks propagandateenistuseks (*Propagandadienst Ostraum e. V.*). Paar nädalat enne idasõjakäigu algust rajatud idarahvuste esindajatest koosnenud tõlkestaap asus tõlkima ja ette valmistama tekste raadio, lendlehtede, brošüüride, plakatite jmt jaoks, mis itta tungimise käigus laiali paisati.⁸⁰ Propagandaministeeriumi idaosakonnas toodetud propagandamaterjali idaalade rahvasteni toimetamise ja laialijagamise eest vastutasid Wehrmachi propagandaüksused, mis pidid lisaks sellele täitma teisigi propagandaülesandeid. Wehrmachi propagandaosakond allus küll vahetult relvajõudude ülemjuhatusesele, ent suurema osa selle propagandistidest moodustasid valdavalt propagandaministeeriumi kaudu palgatud tsiviilisikud.⁸¹

Wehrmachi propagandaaparaat jagunes rinde- ja tagalapropaganda üksusteks ehk vastavalt propagandakompaniideks ja -rühmadeks (vastavalt *Propagandakompanien* ja *Propagandastaffeln*). Esimesed liikusid koos rindegaga ning tagala kindlustamise ja sõjaväelise haldusvõimu sisseeadmise järel asusid vastavas piirkonnas tegevusse propagandarühmad. Eestis tegutses juulist kuni septembrini 1941 Wehrmacht'i 18.

majandusliku sõltumatuse ja sõjamajanduslike eesmärkide saavutamiseks. Idaalade majanduspoliitika sõltus paljuski riigimarssali ja neliaastaku plaani voliniku Hermann Göringi alluvuses tegutsenud Ida majanduse juhtstaabist, mis tegeles okupeeritud idaalade eduka majandusliku eksploateerimise tagamisega ega sõltunud oma tegevuses idaminister Rosenbergist. **Maripuu**, Omavalitsuseta omavalitsused, lk 71, 104; vt ka **Myllyniemi**, Die Neuordnung, lk 52j.

⁷⁹ **Dallin**, Deutsche Herrschaft, lk 32.

⁸⁰ **Buchbender**, Das tönende Erz, lk 36.

⁸¹ **Nurmis**, *Das fein geschliffene Glas*, lk 40.

armee koosseisus tegutsenud 621. propagandakompanii.⁸² Septembris võttis propagandaülesanded Eesti alal üle propagandarühm, mis tegutses kahe staabiga – Tallinnas ja Tartus.⁸³ Tartus sisse seatud staapi juhtis sealsamas sündinud baltisaksa päritolu Edgar Stahf, kelle 1958. aastal kirjutatud mälestusartikkel annab hoolimata selles leiduvatest müütilistest hinnangutest mõningast aimu propagandarühma tegevusest Lätis ja Eestis. Nii kirjutab ta näiteks, kuidas rühma saabumisel Riiga asuti sealset olukorda filmima ja Nõukogude repressioonide ohvreid intervjuerima, et saadud materjali propaganda huvides ära kasutada.⁸⁴

Eraldi propagandaaparaat moodustati idaministeeriumi alluvuses riigi- ja kindralkomissaride juures tegutsenud propagandaosakondadena. Need osakonnad allusid vormiliselt idaministeeriumi Pressi ja Rahvakasvatuse osakonnale.⁸⁵

Rinde takerdumise tõttu Leningradi all võttis Eestis tsiviilvõimu sisseeadmine rohkem aega kui ülejäänud kolmes kindralkomissariaadis. Kui need anti tsiviilvalitsuse alla juba suvel, siis Eestis asus tsiviilvalitsus ametisse 5. detsembril 1941. Eesti ala jäi sellegipoolest endiselt sõjaliste operatsioonide piirkonnaks ning Wehrmachtile oli sinne piirkonna valitsemisele suur mõju. Sõjaväevõimu teostas Eestis kuni okupatsiooni lõpuni mitte Wehrmachi juhataja (*Wehrmachtsbefehlshaber Ostland*'is, vaid väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja. Kuni aprillini 1943 teenis sellel kohal jalaväekindral Franz von Roques, pärast tema lahkumist kuni institutsiooni likvideerimiseni 1944. aasta märtsis jalaväekindral Kuno-Hans von Both.⁸⁶ Sel põhjusel asus kindralkomissari propagandaosakond siin tegevusse alles detsembris pärast Eesti ala tsiviilvalitsuse alla andmist ning kohalikest eripäradest tingituna ei saavutanud kindralkomissari propagandaosakond Eestis kunagi sellist ulatust kui *Ostland*'i riigikomissari Hinrich Lohse loodud rohkearvulise koosseisuga propagandaaparaat.⁸⁷

Sõjaväevõimude volitusel tegutses juba septembrist 1941 Eestis omamaise administratsiooni funktsioonides Eesti Omavalitsus (EO). 15. septembril said viis EO juhtideks (*Leiter der estnischen Selbstverwaltung*) nimetatud meest von Roques'ilt

⁸² **Stahf, Edgar.** Wie man Herzen erobern kann. Aus der Geschichte der Prop. Staffel Estland. – Die Wildente 1958, nr 17, lk 16–22, siin lk 16. Mälestuste teksti eest võlgnen tänu Kristo Nurmisele, kes oma magistritöös Stahfi mälestuste problemaatikal muuhulgas pikemalt peatub. Vt ka **Nurmis, Das fein geschliffene Glas**, lk 41; **Buchbender,** Das tönende Erz, lk 342.

⁸³ Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA) RW 4-233, Lagebericht Nr. 4, 29.09.1941, l 107.

⁸⁴ **Stahf,** Wie man Herzen erobern kann, lk 16.

⁸⁵ **Nurmis, Das fein geschliffene Glas**, lk 46.

⁸⁶ **Maripuu,** Omavalitsuseta omavalitsused, lk 108.

⁸⁷ **Nurmis, Das fein geschliffene Glas**, lk 46jj.

volitused etteantud tegevusvaldkondade juhtimiseks: haridus- ja kohtudirektorina Hjalmar Mäe, sisedirektorina Oskar Angelus, majandus- ja transpordidirektorina Alfred Vendt, sotsiaaldirektorina Otto Leesment ja põllutöödirektorina Hans Saar. Väegrupi Nord tagalas oli nende näol tegemist okupatsioonivõimu eestlastest ametnikega, kelle positsiooni kinnitas ka detsembris ametisse asunud kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmann. Samamoodi jäid ametisse sõjaväevõimu poolt ametisse kinnitatud maavanemad ja linnapead. Ametlikult kinnitati omamaine administratsioon Saksa riigi haldusaparaadi osana Alfred Rosenbergi organisatsioonidekreediga 7. märtsist 1942.⁸⁸

Eesti Omavalitsuse alluvuses loodi juba 29. septembril propagandat läbi viiva ametkonnana Rahvakasvatuse osakond, mis tegutses sõjaväelise haldusvõimu ja Wehrmachi propagandarühma nõusolekul ning nendega koostöös.⁸⁹ Ametisse asunud Saksa tsiviilvalitsus leidis niisiis eest juba toimiva propagandasüsteemi. 14. jaanuaril 1942 võttis kindralkomissari propagandaosakond sõjaväelt propaganda läbiviimise lõplikult üle ning ametisse asus novembris 1941 riigikomissari propagandaosakonna juhtnõõride järgi moodustatud kindralkomissari II peaosakonnale (Poliitika) alluv propagandaosakond (*Hauptabteilung II (Politik) – Abteilung Propaganda*). Struktuurilt pidi see kopeerima riigikomissari propagandaosakonda, ent jäi koosseisult oluliselt väiksearvulisemaks. Ehkki oma osa oli siin Eesti väiksusel, ei saa alahinnata kindralkomissar Litzmanni poliitiliste valikute mõju. Kavala taktikuna ja propaganda tähtsust hästi mõistvana ei hakanud ta sissetöötatud Eesti Omavalitsuse propagandasüsteemi lõhkuma. Põhjendusega, et eestlased tulevad väga edukalt oma jõududega toime, vähendati kindralkomissari propagandaosakonna koosseisu edaspidi veelgi. Alates 1942. aasta juunist asus Litzmann korraldama regulaarseid propagandaistungeid erinevate ametkondade poliitilise käitumise koordineerimiseks, et need võtaks arvesse propaganda vajadusi ega häiriks ebasobiva käitumisega teiste tegevust. Neil istungitel osales aeg-ajalt ka mõni EO ametnik.⁹⁰

EO propagandaaparaadi eksisteerimine oli okupeeritud idaaladel erandlik nähtus. Saksa propagandapõhimõtete järgi pidi kohalike osalus propaganda läbiviimisel piirduma paremal juhul nõuandva rolliga eeldusel, et selleks on piisavalt usaldusväärseid isikuid. Kohalike tavapärase roll oli tõlkijate, kunstnike jmt

⁸⁸ Maripuu, Omavalitsuseta omavalitsused, lk 110, 170jj, 180.

⁸⁹ EO propagandaaparaat tegutses okupatsiooni jooksul kolme nime all: Rahvakasvatuse osakond (29.09.1941 – 1942 algus), Rahvakasvatustalitus (1942 algus – 01.12.1942) ja Rahvakasvatuse Peavalitsus (01.12.1942 – 17.09.1944). Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, lk 63.

⁹⁰ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, lk 46j, 53.

otsustamisprotsessist kõrvale jäävate ametikohtade täitmine. Näiteks Valgevenes kasutati kohalikke esialgu tehnilise abipersonalina, alates 1942. aasta kevadest õpetati ka idaministeeriumi poolt propagandistideks ning 1943. aastast muutus selliste abipropagandistide kasutamine järjest ulatuslikumaks. Ent omamaist propagandaaparaati Valgevenes ei tekkinud.⁹¹ Lätis kaasati kohalikke propagandiste sisulise propaganda läbiviimisse enam: seal tegeles omamaise institutsioonina propagandaküsimustega Hariduse ja kultuuridirektooriumi kunsti ja sotsiaalvaldkonna valitsus (hiljem kunsti ja kultuuri osakond).⁹² Siiski jäi selle roll propaganda läbiviimisel oluliselt väiksemaks kui EO propagandaaparaadil.

Hoolimata privilegeeritud seisusest okupeeritud idaalade kontekstis, oli EO propagandaaparaat Saksa tsiviilvõimu käsitluses siiski vaid Saksa propaganda käepikendus, mille ainuke eesmärk oli kohalikke olusid paremini tundes aidata kaasa Saksa propaganda edule. EO propagandistide koolitamiseks korraldati kursuseid, mille loengute kokkuvõtted ilmusid Rahvakasvatustalituste Toimetuste nime all. Valdavalt käsitlesid loengud Saksamaa ajalugu ja kaasaega, natsionaalsotsialismi ajalugu, põhimõtteid ja eesmärke (seda teatud piirini), rassipoliitikat ning *rahvusvahelist juutlust ja bolševismi*.⁹³ Kohalikud propagandistid pidid olema kursis Saksa propaganda põhimõtete ja eesmärkidega ning tegutsema rangelt neis raamides.

Eestlastest propagandistid on oma tegevust ise enam tähtsustada püüdnud ning esinenud Saksa propaganda nõrkuste tundjana. Kui Saksa propaganda esmased põhimõtted lähtusid tulevikku suunatud Suur-Saksamaa ideaalist ning igasugune propagandistlik tegevus pidi toetama selle eesmärgi saavutamist, siis eestlaste silmis pidanuks läbiviidav propaganda olema eelkõige ratsionaalne ja selle olulisemaks või pea ainsaks eesmärgiks kindlustada võit Nõukogude Liidu üle. Seega pidanuks Saksamaa idapoliitika eesmärgiks olema kohalike rahvaste kaasamine kommunismivastasesse võitlusesse, mille saavutamiseks tulnuks näiteks Eestile autonoomia anda.⁹⁴ Kuna leiti, et Saksa propagandistid ei suuna kogu energiat sellesse võitlusesse, peeti nende propagandat läbimõtlematuks ja ebaõnnestunuks.

⁹¹ Vrd **Quinkert**, Propaganda und Terror, lk 103 jj.

⁹² **Zellis**, Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda, lk 237.

⁹³ Aktuaalseid küsimusi: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. I. Tallinn 1942; Ülevaateid Suur-Saksamaast: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. II. Tallinn 1942; Käsitlusi propagandast: Rahvakasvatustalituse Peavalitsuse kursuste loengute kokkuvõtteid. III. Tallinn 1943.

⁹⁴ Vt nt Eesti Riigiarhiiv (ERA) R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Pärnus], jaanuar 1943, l 2.

Aktiivpropaganda oma välisele efektile rajatud loosungite ja plakatitega oli julgeolekupolitsei aruannete järgi Eestis täiesti sobimatu.⁹⁵ Tugevat pahameelt tekitas eestikeelse ajakirjanduse vähene tähtsustamine, mis avaldus paberi väheses eraldamises selle tarbeks, samal ajal kui saksakeelseid väljaandeid anti välja oluliselt suuremates tiraažides.⁹⁶ Idaalade valitsemispõhimõtteid koondanud „Pruun mapp“ sätestas nimelt, et kohalikes keeltes ajalehti antakse esialgu välja vaid sellises ulatuses, et kustutada suurem uudistenälg ning edaspidine laienemine sõltuks poliitiliselt usaldusväärsete väljaandjate olemasolust.⁹⁷

1.3. Struktuurimuutused propagandaparaadis

Kohapealsed propagandistid, nii Wehrmachi propagandarühmades, EO propagandasüsteemis kui hiljem kindralkomissari propagandaosakonnas, laveerisid vastuoluliste propagandapõhimõtete vahel ning lõppkokkuvõttes tegutsesid paljuski oma äranägemise järgi. Kaootiline oli olukord propaganda läbiviimisel pea kõikjal vallutatud idaaladel ning see oli väga hästi teada ka propagandaminister Goebbelsil, kes Rosenbergist ja tema idaministeeriumist üldises plaanis väga palju ei arvanud.

Rosenbergi nõrk positsioon parteiladvikus ja idaalade valitsemissüsteemis tähendas muuhulgas seda, et tal puudus igasugune kontroll idaaladel tehtava propaganda üle. Olukorras, kus idaalade propaganda teostamine käis suuresti Wehrmachi üksuste ja tsiviilvalitsuste parema äranägemise järgi, ei olnud ka Goebbelsil täit ülevaadet oma ministeeriumist läkitatud propagandamaterjali saatuse kohta. Goebbelsi jaoks oli situatsioon soodne, et asuda täitma oma ambitsiooni koondada kogu idapropaganda oma ministeeriumi alluvusse.⁹⁸

Hiljemalt 1942. aastal käivitati propagandaministeeriumis aktiivne infosõda idaministeeriumi kõrvale tõrjumiseks propaganda läbiviimise juurest. Sel eesmärgil koostati rohkearvuliselt aruandeid idaalade propaganda olukorrast. Lühidalt kokku võttes oli nende põhisisuks esiteks kahe ministeeriumi vahelise puuduliku koostöö

⁹⁵ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 23, 25.

⁹⁶ Vrd **Schaller**, Der Nationalsozialismus, lk 241.

⁹⁷ BA R 90-256a, Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe), lk 30.

⁹⁸ Kahe ministeeriumi vahelisest konfliktist propaganda korraldamise õiguse üle Eesti kontekstis on autor lähemalt kirjutanud artiklis **Tark, Triin**. Der Streit zwischen Alfred Rosenberg und Joseph Goebbels um die Propaganda in den besetzten Ostgebieten und dessen Rückwirkungen auf Estland 1941–1944. – Forschungen zur baltischen geschichte [ilmumisel].

tõdemine, mille põhisüü lasunud idaministeeriumil, ning teiseks raha eraldamise küsimus: propagandaministeerium kui materjalide tootja ja aktiivpropaganda läbiviija pidanuks Goebbelsi nägemuses saama lõviosa idapropaganda läbiviimiseks eraldatud vahenditest.⁹⁹ Aruannete järgi olnud kogu idapropaganda korraldus katastroofilises seisukorras ning olukorra parandamiseks tulnuks esimese sammuna vabastada kohapealsed propagandistid idaministeeriumi *tapvast* bürokraatiast. Neis aruannetes esitati ettepanek luua riigi- ja kindralkomissaride juurde propagandaministeeriumi alluvuses tegutsevad propagandaametid, mille ainsaks seoseks idaministeeriumiga oleks jäänud poliitiliste suuniste saamine riigi- ja kindralkomissaridelt.¹⁰⁰

Esialgu jäi propagandaministeeriumi võitlus tulemusteta. Iroonilisel kombel aitas Goebbelsi oma eesmärgile sammukese ligemale järsult halvenenud olukord idarindel ning Stalingradi katastroof. Idaalad ja nende valitsemine sattus järsku parteiladvikus suurema tähelepanu alla ning muuhulgas asuti ümber vaatama ka propagandapõhimõtteid, mille käigus tõi Goebbels välja idee idaalade elanikkonna kaasamisest kommunismivastasusse võitlusesse. Seni olid igasugused selletaolised katsed põrkunud Hitleri vastuseisule.

1943. aasta kevad ei toonud veel kaasa olulisi muutusi. Hitler ei soovinud ennast esialgu ministeeriumidevahelisse tülikäsimusse segada ja leidis, et püsima peaks jääma kehtiv süsteem, mis oli ennast seni õigustanud. Parteisisese võimuvõitlusega harjunud Goebbels suutis üha halveneva rindeolukorra taustal viia asjad nii kaugele, et 15. augustil 1943 kutsus Hitler Rosenbergi ja Goebbelsi oma peakorterisse „Hundikoopasse“ (*Wolfschanze*) läbirääkimistele. Kohtumise tulemuseks oli Hitleri korraldus, millega kogu idapropaganda juhtimine läks sisuliselt propagandaministeeriumi alluvusse.¹⁰¹ Korralduse sisu vastas pea täielikult Goebbelsi esialgsetele ettepanekutele ning sügav rahulolu vastuvõetud otsusega peegeldub ka tema päevikust: *Mul on edaspidi võimalus okupeeritud idaaladel vastavalt mu enda ideedele ja kavadele läbi viia. [...] Sellega olen ma saavutanud tegelikult kõik, mida ma saavutada tahtsin ning Rosenbergi surub see täielikult nurka.*¹⁰² Rosenberg muidugi asjade sellise käiguga rahule ei jäänud ning püüdis Hitleri peakorterisse mitmeid kirju

⁹⁹ BA R 55-21318, Mittel für die Ostpropaganda, 03.06.1942.

¹⁰⁰ BA R 55-21373, Propagandalage im Ostland; BA R 55-21373, Reformvorschläge für den Propagandaapparat im Ostraum, 21.9.1942.

¹⁰¹ Kohtumisel osalesid peale Hitleri, Goebbelsi ja Rosenbergi veel NSDAP kantsleivi ülem Martin Bormann ja riigikantsleivi ülem Hans Lammers. **Zellhuber**, Unsere Verwaltung, lk 306.

¹⁰² **Goebbels, Joseph**. Die Tagebücher, Teil II, Bd 9. Toim. Elke Fröhlich. München 1993, lk 366.

saates olukorda muuta, ent selline tegevus jäi tulemuseta¹⁰³

Hitleri korralduse elluviimine kestis kuni 1943. aasta lõpuni. Esmalt tuli likvideerida idaministeeriumi propagandaosakonnad, luua uued propagandaametid ning leida neile vajalik personal. 16. septembril 1943 pandi üldjoontes paika edasine propagandakorraldus idaaladel ning kinnitati enamik propagandaametite juhte: *Ostland'*i riigikomissariaadis sai selleks senine Schleswig-Holsteini riigipropagandaameti juht Gustav Schierholz ning Läti kindralkomissariaadis Gustav Dressler. Eesti propagandaameti juhi määramine lükati esialgu edasi.¹⁰⁴ Uue struktuuri järgi moodustati riigikomissaride juurde maapropagandaametid (*Landespropagandaamt*), kindralkomissaride juurde propagandaametid (*Propagandaamt*) ning piirkonnakomissaride juurde propagandareferentide ametikohad, mis omavahel olid alluvusvahekorras.¹⁰⁵ Lahtiseks jäi esialgu pressiküsimus, mis jäi jätkuvalt tsiviilvalitsuste pädevusse.

Kohtadel võtsid propagandaametid üle seni tsiviilvalitsuste propagandaosakondade käsutuses olnud ruumid ja materiaalsed vahendid.¹⁰⁶ Paljud seni tsiviilvalitsuste teenistuses olnud propagandistid jätkasid uutes struktuurides. Eestimaa kindralkomissariaadi senise propagandaosakonna asemel asus 17. detsembril 1943 tegevusse Eestimaa propagandaamet (*Propagandaamt Estland*), mille juhatajaks sai endine Ülem-Doonau *Reichsgau*¹⁰⁷ propagandajuht Rudolf Irkowsky. Propagandaametite sisseseadmisega kasvas propagandistide hulk Eestis oluliselt. Uue instantsina loodi näiteks piirkonnapropagandistide ametikohad piirkonnakomissaride juurde (Tallinn-linn, Tartu, Kuressaare, Pärnu, Rakvere, Petseri).¹⁰⁸ Propagandaamet jätkas kindralkomissariaadi propagandaosakonna algatatud propagandaistungite korraldamist. Istungitel osalenud sakslastest ametnike osakaal kolmekordistus, samas vähenes eestlaste osakaal ning neist kaasati nüüdsest vaid usaldusväärsemaid isikuid.¹⁰⁹

Goebbelsi ambitsioonidesse kuulus ka Wehrmächti propagandaaparaadi koondamine

¹⁰³ Zellhuber, Unsere Verwaltung, lk 309.

¹⁰⁴ BA R 55-1390, Protokoll über die Sitzung betr. Durchführung der Führer-Anordnung vom 15. August 1943 (Ostpropaganda), 16.09.1943.

¹⁰⁵ BA R 55-21374, Vereinbarung, [september 1943].

¹⁰⁶ BA R 55-21374, Vereinbarung, [september 1943].

¹⁰⁷ Ülem-Doonau *Reichsgau* (Reichsgau Oberdonau) – moodustati 1. mail 1939 endise ja ka praeguse Ülem-Austria territooriumist.

¹⁰⁸ Saksakeelsetes dokumentides Reval-Stadt, Dorpat, Arensburg, Pernau, Wesenberg ja Petschur. Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, lk 55, 159.

¹⁰⁹ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, lk 56.

oma ministeeriumi kontrolli alla.¹¹⁰ Struktuurimuutuste käigus kärbitigi Wehrmachi propagandasüsteemi. 24. septembril 1943 kehtima hakanud korralduse järgi jagati okupeeritud idaalad kaheks: tsiviilvalitsuse alla kuuluval alal viisid propagandat läbi propagandaministeeriumi propagandaametid, rindepääirkonnas tegid seda aga Wehrmachi propagandakompaniid. Seniste Wehrmachi propagandarühmade teenistuses olnud isikud pidid asuma propagandaametite teenistusse.¹¹¹

¹¹⁰ **Buchbender**, Das tönende Erz, lk 17j.

¹¹¹ BA R 55-21374, Militärische Propaganda-Abteilungen im Osten, 29.9.1943.

II Vabastamisparratiiv

Saksa propaganda esmaseks väljundiks Nõukogude Liidu aladele tungimisel oli *bolševistliku õuduse* lõppemise deklareerimine. Kui mitmel pool tuli Saksa propagandal seejuures arvestada tugeva vastupanuga kohaliku elanikkonna seas, siis Eestis sellist probleemi ei tekkinud. Eelneva Nõukogude aasta tõttu suhtus Eesti elanikkond võimuvahetusse valdavalt positiivselt, tagantjärele on seda siiski tõlgendatud kui valikut *halva ja väga halva vahel*.¹¹² Okupatsiooni vältel sisaldas vabastamisparratiiv endast mitmeid komponente, mille ühtseks eesmärgiks oli kujundada idarahvaste kohalikule elanikkonnale pilt õnnelikust tulevikust *Uue Euroopa* koosseisus. Sellist eesmärki kandnud propagandal oli kaks poolt – ühelt poolt Saksamaad ja sakslasi ülistav retoorika ning teisalt *vaenlast* demoniseeriv propaganda. Loomulikult kuulus juhprintsibiil põhineva totalitaarreežiimi propagandaretoorikasse kohustuslikus korras Hitleri kultus ning idarahvastele tema vabastajana esitlemine.

2.1. „Hitler – vabastaja“

Natsionaalsotsialistlik režiim tugines juhikultusele ning sellest tulenevalt oli idaaladele suunatud propagandaretoorikas olulisel kohal Hitleri kultus. Juhikultus oli sügava ideoloogilise taustaga ning seega võib tõdeda, et okupeeritud idaalade kontekstis oli kohustusliku osaga propagandas, millel polnud sügavamat ja kaugeleulatuvamat, ammugi mitte pragmaatilist eesmärki.¹¹³

Esmase juhikultuse esitlemisega okupeeritud idaaladel tegeles Wehrmachti propagandarühm, mille üks esimesi ülesandeid oli kõigisse avalikesse hoonetesse lippude ja lilledega kaunistatud Hitleri piltide ülesriputamine.¹¹⁴ Seda formaalset ülesannet ei teostatud Eestis ilmselt väga ulatuslikult. Propagandarühm ei pidanud Eestis Saksa propaganda esmaste eesmärkide täitmiseks üldse väga palju pingutama.¹¹⁵ Propagandarühma tegelemist *kõige muu kui propagandaga* on oma mälestustes ilmekalt

¹¹² Eesti koolipoisid, lk 82; vt ka **Mertelsmann, Olaf**. Das „kleinere Übel“? Das Generalkommissariat Estland im estnischen Vergangenheitsdiskursus. – Reichskommissariat Ostland, lk 349–366.

¹¹³ Vrd **Overy**, Diktaatorid, lk 110j.

¹¹⁴ BA-MA RW 4-233, Lagebericht Nr. 4, 29.09.1941, 1 109.

¹¹⁵ Vt lähemalt **Nurmis**, Between Aspiration and Adaptation.

kirjeldanud EO sisedirektor Oskar Angelus, kelle väitel olevat rühm sageli lausa pidurdanud propagandaministeeriumist saadetud materjali levikut. Ühe näitena on ta kirjeldanud 300 000 „maitseleageda“ postkaardi hävitamist propagandarühma juhi Edgar Stahfi poolt. Kaart olevat kujutanud keskaegses rüütlirüüs Hitlerit valgel hobusel kirjaga *Ritter ohne Furcht und Tadel (Hirmu ja puudusteta rüütel)*.¹¹⁶ Taolised näited on siiski erandlikud ega iseloomusta mingeid ulatuslikumaid tendentse propaganda läbiviimisel, küll aga ehk mõneti siinse propagandarühma suhtumist nii parteiladvikusse kui oma ülesannetesse.

Massiahtsioonina viidi okupeeritud idaaladel läbi ulatuslik, pigem manifesti iseloomuga plakatikampaania „Hitler, päästja!“.¹¹⁷ Kampaaniaks toodeti kahesuguse kujundusega plakateid. Ühel plakatil oli Hitlerit kujutatud paraadmundris ettenägeliku väejuhina, kelle poosist võib aimata „*renessansilikku*“ *suursugusust*, plakat pidi andma aimu Saksa vägede võitmatusest. Teisel plakatil kujutati aimatavalt sõjaväljal viibivat Hitlerit, kelle kaugussesuunatud pilk ning käes olev binokkel viitavad üha uute alade vallutamisele ning teisalt idaalade kommunismist vabastamisele.¹¹⁸ Tõenäoliselt okupatsiooni alguses anti paralleelselt ulatusliku plakatikampaaniaga Eestis välja õhuke rohke pildimaterjaliga illustreeritud brošüür „Adolf Hitler – vabastaja“, mille ülepingutatud retoorikat võiks võrrelda Angeluse postkaardinäitega.¹¹⁹

Eestlaste seas plakat erilisi emotsioone ei põhjustanud. Plakati peamine sõnum Saksa vägede vabastajapositsioonist oli üleliigne ning plakati kujundus võis viia paralleelide tõmbamiseni Nõukogude propagandaga. Julgeolekupolitsei poolt on kampaaniale antud üheselt negatiivne hinnang. Plakatikampaania olevat ebaõnnestunud, kuna esiteks olevat *päästja* õnnetu sõna ja meenutavat eesti keeles *Messiast*, teiseks tekitavat see liigseid assotsiatsioone Nõukogude propagandaga.¹²⁰ Leidus ka arvamusi, et sõna *päästja* meenutab liigselt saksakeelset sõna *Bestie* (koletis).¹²¹

Hitleri isikukultus ja selle võrdlemine Stalini kultusega on oluliseks motiiviks ka mälestustes. Valdavalt antakse mõista, et Hitleri pilte kõrgelt ei hinnatud.¹²² Iseloomulikuks motiiviks toonaste kooliõpilaste mälestustes on Hitleri kultuse seostamine kaltsukogumiskampaaniatega (vt 3.3.). Hästi on autoritel mees

¹¹⁶ **Angelus**, Tuhande valitseja maa, lk 70, 72.

¹¹⁷ Vaata lisa 2.

¹¹⁸ **Buchbender**, Das tönende Erz, lk 36j; **Nurmis**, Ühises võitluses ühine võit, lk 24j.

¹¹⁹ Adolf Hitler – vabastaja [propagandatrükis]. [S. l., 194-?].

¹²⁰ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 28.

¹²¹ Astrea Sibul. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 88–105, siin lk 94.

¹²² Vt nt Leo Laks. – Sõjas kasvanud poisid, lk 62–85, siin lk 74; EKM EKLA 350-1678, Saime Valo, 17.

kaltsukogumiskampaaniate autasustamise hetk, mis võis mällu sööbida sellega kaasnenud tugeva pettumustunde tõttu: *Ka sõja ajal koguti koolilaste poolt vanapaberit ja kaltse. [...] Selle eest sain raamatu mustvalges trükis „Hitler ja lapsed“. Oli selline õhuke 6–8 leheline. Olin väga pettunud. Oleks ometi kommigi antud!*¹²³

Okupatsiooni algusaega ilmestasid veel julgeolekupolitsei tõdemused, et eestlased ei pööravat Juhi kõnedele piisavalt tähelepanu. Leiti, et ühelt poolt olevat selle põhjuseks *harimata* ajakirjanikud, kes ei oskavat olulisi sündmusi eesti publikuni edastada, aga ka raadioaparatuuride vähesus elanikkonnas, ning teisalt ei suutvat *liberaalsete eluvormidega* harjunud elanikkond Hitleri kõnede olulisust täiel määral tabada.¹²⁴

Suhtumisest Hitleri isikukultusesse annab aimu ka rahvafolkloor, mis sellekohaseid propagandakampaaniaid naeruvääristas. Naljandeid on erinevates variatsioonides säilinud nii aruannetes kui mälestustes, ent neid on kogunud ka näiteks Oskar Loorits. Üks levinumaid selleteemalisi salme oli näiteks Iisakus ühe purjus mehe poolt keset ööd lauldud *Varem oli vaateaknail saapaid ja vilte, nüüd pole muud kui Hitleri pilte!*¹²⁵ Erinevates variatsioonides levis see üle Eesti ning oli tegelikkuses osa pikemast lorilaulust pealkirja all „Soome põgeneja laul“.¹²⁶

Mälestuste ja aruannete pinnalt on siiski keeruline järeldada, et eestlased ei võtnud Hitleri kultust tõsiselt. Mälestuste autorite hoiakuid on kahtlemata mõjutanud hilisemad kogemused ning ongi mõeldamatu eeldada, et nad vastupidist välja tooksid. Julgeolekupolitsei referente omakorda mõjutas enesetsensuur, mistõttu elanikkonna suhtumist Hitlerisse kas ei käsitletud või püüti seda teha positiivses või võimalikult neutraalses võtmes. Allikatest lähtuvate probleemide tõttu tuleb elanikkonna suhtumise mõistmiseks pöörata pilgud iseseisvusaja poole, mil Hitleril ja *natsidel* oli Eesti avalikkus arvamusel negatiivne kuvand. Nii eitasid ka vabadussõjalased, kelle puhul kahtlustati koostööd sakslastega, avalikult igasuguseid sarnasusi ja kokkupuuteid natsionaalsotsialistliku ideoloogiaga.¹²⁷ Pole alust arvata, et Saksa okupatsiooni ajaks oli selles küsimuses midagi oluliselt muutunud.

¹²³ EKM EKLA 350-1678, Saime Valo, l 7; vt ka EKM EKLA 350-1615, Karl Pettai, l 22j; EKM EKLA 350-1571, Manivald Müüripeal.

¹²⁴ BA R 58-220, Ereignismeldung UdSSR Nr. 156, 16.01.1942, l 177.

¹²⁵ ERA R-59-1-90, Narva poliitilise politsei peareferendile, 12.02.1943, l 145; vt ka ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Petseris], jaanuar 1943, l 13; Leelo Tamm. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 61–77, siin lk 77.

¹²⁶ Loorits, Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis, lk 73j; vt ka Harri Kübar. – Sõjas kasvanud poisid, lk 120–130, siin lk 124.

¹²⁷ Vt nt Valge, Jaak. Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid. – Tuna 2009, nr 3, lk 50–62, siin lk 53j.

2.2. Saksamaa ülistuspropaganda

Äärmiselt oluline roll vabastamislühikis oli Saksamaa võimsust, võidukust ja üliluslikkust demonstreeriva propaganda läbiviimisel, mis algas ulatuslike propagandakampaaniatega, ent taandus okupatsiooni lõpuks sõjalisest olukorrast tingituna pea minimaalseks. Saksamaa ülistuspropaganda narratiivi keskmesse asetus ühelt poolt Saksamaa üliluslikkuse ja sealse heaolu ning *hea ja õiglase* ühiskonnakorralduse demonstreerimise ning teiselt poolt õigustus okupatsioonivõimu läbi viidud repressioonidele, mida põhjendati sõjaolukorraga. Sõda kui eriolukord võimaldas seejuures propagandaretoorikas okupatsioonivõimu käitumist õigustada. Andreas Ventseli järgi oli valitsemise ja allumise vahel sõjaaja tekstilises diskursuses avalikult presenteeritud, kuna *väline oht võimule on samaaegselt oht alluvatele*.¹²⁸ Eesti kontekstis ei omandanud Saksa repressiivpoliitika õigustamine niivõrd olulist positsiooni kui näiteks slaavi aladel, kus teatud elanikkonna kihtide vastu suunatud terror oli kordades ulatuslikum kui suhteliselt rahulikus Eestis.¹²⁹ Seega keskendus siinne propagandasõnum eelkõige Saksamaa glorifitseerimisele.

Tallinnas ja Tartus oli üks esimesi propagandarühma poolt läbi viidud kampaaniad nn *vaateaknad*, mis pandi üles Saksa armee võimsuse demonstreerimiseks. *Vaateaknad* sisaldasid Hitleri pilti, kord nädalas vahetatavat tsitaati tema teosest „Mein Kampf“ ning rinde liikumist demonstreerivat kaarti. Sellised vaateaknad osutusid väga populaarseks ning Tartus vahetati peagi algselt Võidu tänavale (tänapäevane Kõnni tänav) paigutatud *vaateakna* asukohta, kuna selle ees tunglev inimmass olevat liiklust takistanud.¹³⁰ Suure tõenäosusega tagas *vaateakende* populaarsuse just rinde liikumist kajastav kaart. Rinde liikumine oli okupatsiooni läbivalt üks olulisematest jututeemadest eestlaste hulgas, eriti pidades silmas asjaolu, et rinne takerdus Eestile küllaltki ähvardavas läheduses.

Edaspidi puutus elanikkond Saksamaa ülistuspropagandaga kokku eelkõige ajakirjanduse, aga ka üksikute aktsioonide vahendusel. Igasugused aktsioonid, mis pidid elanikkonnale Saksamaa majandusedu ja arengut demonstreerima, olid eestlaste jaoks õlgu kehitama panevad või lausa pahameelt põhjustanud – iseseisvusaega hästi

¹²⁸ Ventsel, Andreas. „Meie“ konstrueerimine Eesti poliitilises retoorikas 1940.–1953. a. Magistritöö. Tartu 2005, lk 41; vt ka Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, lk 38j.

¹²⁹ Vt lähemalt nt Quinkert, *Propaganda und Terror*.

¹³⁰ BA-MA RW 4-233, Lagebericht Nr. 4, 29.09.1941, l 109; BA-MA RW 4-233, Lagebericht Nr. 5, 15.10.1941, l 142.

mäletavad inimesed olevat toona elanud sama hästi või paremini.¹³¹

1942. aastast hakkas propagandaministeeriumi idaosakonna aktiivpropaganda grupp koostöös idaministeeriumiga Saksamaa eesrindlikkuse ja võimsuse demonstreerimiseks korraldama idaalade elanikkonna hulgast pärit propagandistidele ringreise Saksamaal, mille käigus tutvustati tööstusrajatise, vaatamisväärsusi ning külastati *tavalisi sakslasi*.¹³² Selliste reise propagandistlik mõju pidi toimima kahel tasandil: ühelt poolt oli selline reis propagandaaktsioon sellel osalenud isikute suhtes, teiselt poolt pidid reisil osalenud omakorda oma kogemuste edastamisega teostama propagandat laiemate elanikkonna kihtide peal, kasutades selleks nii ajakirjandust kui vahetut suhtlust.¹³³ Eestist saadeti Saksamaale näiteks kooliõpetajaid, aga ka ajakirjanikke ja teisi propaganda läbiviimisega seotud isikuid.¹³⁴ Aastaid hiljem paguluses on üht taolist reisi oma mälestustes kirjeldanud lavastaja Voldemar Mettus, kelle mälestustekatkest, nagu ka „Puhkus ja elurõõm“ ajakirjas kirjutatust nähtub, kuivõrd läbimõeldud sellised reised olid ja kui meeldivaks püüti see reisikogemus teha. Mettus lõpetab oma meenutuse sõnadega: *Einoh, suurejooneline oli Saksa propagandaministeerium igal juhul*.¹³⁵ Koos Mettusega osalesid sellel ringreisil veel Boris (Hans) Meret, Eesti Sõna üks peatoimetajatest Albert Kivikas ja Postimehe toimetaja Mart Nurk. Boris (Hans) Meret on seejuures oma autobiograafias oletanud, et Saksa-poolse reisijuhi anglofiilsed väljaütlemised olid mõeldud reisiliste samasuunaliste väljenduste väljameelitamiseks.¹³⁶

Kuna Saksamaa-reise kogemused jõudsid laiemate rahvahulkadeni vaid üksikute ajakirjanduses avaldatud reisikirjade ning vähemal määral vahetute kontaktide kaudu, on võrdlemisi keeruline kindlaks teha selliste reise mõju laiemate rahvahulkade seas. Kirjeldused, mis neist reisidest elanikkonnani jõudsid, ei olnud Eestis kindlasti sel määral imetlust tekitava mõjuga, nagu võis olla analoogsetel slaavi aladele suunatud reisikirjadel.¹³⁷

Propagandistlikku eesmärki kandnud rindeteated olid esialgu piisavalt mõjusad ning

¹³¹ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 28.

¹³² **Quinkert**, Propaganda und Terror, lk 105jj. Vt ka **Nurmis**, *Das fein geschliffene Glas*, lk 36.

¹³³ Vt nt Saksa tööriinde kutsel Suur-Saksamaad külastamas. – Puhkus ja Elurõõm 1943, veebruar; Matkamärkmeid I–IV. – Eesti Sõna 1943, 17.–20. veebruar. „Puhkus ja elurõõm“ oli Kutsekogude Keskliidu peaosakonnana loodud organisatsioon Eesti elanike vaba aja veetmise viiside korraldamiseks. Loodi Saksamaa analoogse organisatsiooni „Kraft durch Freude“ eeskujul. (Saateks. – Puhkus ja Elurõõm 1943, jaanuar.)

¹³⁴ Vt nt ERA R-81-1-55, Ülevaade Eesti koolitegelaste sõidust Berliini ja viibimisest Rankenheimi õppelaagris 9. III 42 – 3. IV 42, 1 1.

¹³⁵ **Mettus**, Mask ja nägu, lk 159.

¹³⁶ **Meret**, Teremi jutustus, lk 173.

¹³⁷ Vrd R 55-791, Übersetzung der Broschüre B 61 / Meine Eindrücke von der Reise nach Deutschland im Oktober 1942; vt ka **Quinkert**, Propaganda und Terror, lk 106.

Saksamaa võitu uskujaid oli küllaltki palju. Aja möödudes ja rinde pidurdudes kasvas üha enam nende inimeste hulk, kes leidsid, et Saksamaa võib küll võita sõja Nõukogude Liidu vastu, ent ei suuda võita liitlasi.¹³⁸ Pärast Stalingradi lahingu kaotust 1943. aasta alguses hakkasid pessimistlikumad meeleolud eestlaste seas üha enam levima. Ühes mälestustekatkes on väga detailselt seda meeleolude muutumist kirjeldatud: *Sakslastele võidukal ajal idarindel kuni 1942 aasta sügiseni oli vist väga vähe neid, kes kahtlesid Saksamaa lõplikus võidus ja ka peale Stalingradi ning Kurski lahinguid jäi sõjategevus ikka veel Eestimaast kaugemale ja ametlik propaganda kiitles endiselt saksa armee võidukusega. Meeleolu muutus ärevaks, kui rinne jõudis Narva jõele ja venelased korraldasid dessandi Merikülasse 1944 aasta veebruaris. [...] Saksa propaganda selgitas, et kaotused on ajutised, kohe tulevad kasutusele uued võimsad imerelvad, mis viivad Suursaksamaa võidule [...].*¹³⁹ Igasugune propaganda, mida teostati Eestis 1943. aasta algusest, asetis üha langevate meeleolude ja suureneva pessimismi konteksti, mis avaldas oma mõju ka propagandasõnumite vastuvõtmisele. Oluliseks meelsuse kujundajaks oli kuni sõja lõpuni elanikkonna sõjatüdimus ja ükskõiksus.¹⁴⁰

Okupatsiooni viimasel aastal oli elanikkonna meeleolu juba väga pessimistlik ja süvenes negatiivne suhtumine sakslastesse. Seetõttu vähenes ka propaganda vahetu mõju elanikkonna seas, ehkki vastselt ametisse asunud propagandaametid vastupidist rõhutada püüdsid.¹⁴¹ Propagandaametitest lähtunud teateid tuleb käsitleda siiski kontekstis, kus nende tegevus ja kohapealsed arengud pidid õigustama läbiviidud struktuurilisi muutusi. Julgeolekupolitsei aruandeid on 1944. aastast säilinud võrdlemisi vähe, mistõttu jääb nende põhjal tekkiv pilt paratamatult ühekülgseks, ent olemasoleva info pinnalt võib siiski aimata, et Saksamaa võitu ei usutud enam pea mingites rahvakihtides. Mingil määral olevat elanikkonna meeleolu selles osas tõstnud teated *uue relva* kasutuselevõtust.¹⁴²

Sellele ajale iseloomulikud propagandasõnumid rindejoone õgvendamise ja imerelva kasutusele võtmisest on mitmetes mälestustes esile toodud.¹⁴³ Üks autoritest

¹³⁸ Vt nt Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 269, 270, 271, 275; ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Tartus], 23.01.1943, l 19.

¹³⁹ EKM EKLA 350-1612, Heino Aasma, l 3. Vt ka EKM EKLA 350-1661, Rein Kasela, l 15; EKM EKLA 350-1553, Aksel Väljaots, l 50.

¹⁴⁰ Vt nt ERA R-63-1-13, Julgeolekupolitsei ja SD, EK 1, Petseri osakomando B-IV osakonna referendile, 15.07.1944, l 576jj.

¹⁴¹ Vt nt BA R 55-1355, Propaganda in Estland, l 126; BA R 55-21320, Werbung der estnischen Jugend für den Einsatz als Luftwaffenhelfer, 03.06.1944.

¹⁴² Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 290.

¹⁴³ Vt nt EKM EKLA 350-1607, Heino Salm, l 7, 12; EKM EKLA 350-1612, Heino Aasma, l 3; EKM EKLA 350-1609, A. Lumi, l 7.

pole mälu värskendamiseks pidanud paljuks ka okupatsiooniaegsed ajalehed kätte võtta: *Alles hiljuti lugesin üht 1944. aasta juuli kuu Saksa aegset „Eesti Sõna“ ja seal ei olnud juttugi, et Narva on juba venelaste käes ja et rinne on jõudnud juba Emajõe. [...] ainult õgvendati mõningal kohal rinnet.*¹⁴⁴ Selliste väljendite sage esinemine mälestustes on selgitatav sellega, et ajalehtede domineeriv retoorika avaldas igapäevastele lehelugejatele ühel või teisel kujul siiski tugevat mõju. Hoolimata mälestuste autorite veendumusest, et taolisi rindeteateid valdavalt ei usutud, ei saa olukorra stabiilsust rõhutavate teadete mõju elanikkonna rahustamisele siiski alahinnata.

Elanikkonna meeleolud kanaliseerusid sageli propagandat naeruvääristavasse huumorisse ja satiiri. Rahvafolklooris omandasid rindeteated olulise koha. Teemakohased naljandid leidsid äramärkimist ka julgeolekupolitsei aruannetes: *Jookseb mees Tallinna tänavail ja kisendab valjusti naerdes: Kahe päeva pärast on sõja lõpp. Kui temalt küsitakse, et kuidas nõnda, jookseb ta vastust andmata edasi ja kisendab edasi sedasama. Jne jne. Mees olnud kõik Punaarmee kaotused kokku arvestanud ja avastanud, et Punaarmeel pole kahe päeva pärast enam ühtki masinat ega sõdurit, millega sõdida.*¹⁴⁵

Saksamaa-propaganda kujutas okupatsiooni esimesel poolel Eestis suurejoonelisi kampaaniaid ja igakülgset Saksamaa võimsuse demonstreerimist. Oluliseks murdepunktiks sellise propagandanarratiivi muutumisel ja sõjasündmustele keskenduva retoorika esiletõusmisel oli Stalingradi lahingu kaotus.

2.3. Kommunismivastane propaganda

Saksa idaaladele suunatud propagandanarratiivis omandas üliolulise koha kommunismivastane propaganda. Julgeolekupolitsei aruannetes on valdavalt levitatud seisukohta, et eestlased olid äärmiselt kommunismivastaselt meelestatud. Lihtne on teha siinkohal eksitus, et eestlased rahvusena olidki põhimõtteliselt kommunismivastased ja seetõttu valmis ulatuslikult kommunismivastasesse võitlusse panustama.

Pigem olid eestlaste hoiakud kommunismi suhtes enne Teise maailmasõja algust võrdlemisi neutraalsed, edasiste hoiakute kujunemine toimus juba Nõukogude Liidu

¹⁴⁴ EKM EKLA 350-1692, Aino Mettas, l 13. Vt ka EKM EKLA 350-1609, A. Lumi, l 7; EKM EKLA 350-1686-I, Vaike Tarjus, l 16j; EKM EKLA 350-1625, Mauno Poolakese, l 6; EKM EKLA 350-1607, Heino Salm, l 7, 12.

¹⁴⁵ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja elanikkonna meeleolu [Petseris], veebruar 1943, l 58.

loodud hirmuõhkkonna taustal. Näiteks Eerik Purje on toonaseid meeleolusid mäletanud järgmiselt: *Kui sõda lahti läks, olime meie, s.t koolinoorus, üldiselt saksavaenulikult häalestatud. [...] Venelased ei olnud armastatud, kuid Venemaa millegipärast ei tundunud eriti ohtlikuna. [...] 1940. aasta juunis toimunud riigipööre muutis mõningal määral pilti, kuid mitte veel drastiliselt. Elasime suhtelises kõrvalises kolkas ja palju vapustavamaid sündmusi kas ei jõudnud meieni või ei rabanud täie selgusega. Järsu pööride tõi 1941. aasta juuniküüditamine ja nädalapäevad hiljem alanud Saksa-Vene sõda muutis rahva hoiaku sakslaste suhtes.*¹⁴⁶ Samuti ei saa alahinnata neid vasakpoolselt meelestatud ringkondi, kes Nõukogude võimu saabumise suhtes positiivselt või neutraalselt meelestatud olid ning hiljem repressioonide ja terrori tõttu selles pettusid. Näiteks Narva tööliste seas olnud arvestatav hulk pettunuid, kes olid algselt lootnud kommunistliku korra kehtestamisega enda elujärge parandada.¹⁴⁷ Siinkohal pole mõtet märkimisväärseks meelsuskategooriaks pidada kommuniste, kes Venemaale evakueerusid või vahetult sakslaste saabumise järel hukati.¹⁴⁸ Samas näib hilisemate julgeolekupolitsei aruannete põhjal, et Eestisse jäi tegutsema veel mingi hulk kommuniste, kes üht või teist pidi potentsiaalselt elanikkonna meelsust mõjutada võisid.

Ometi on päris tabav ajaloolase Anton Weiss-Wendti väide, et *kommunismivastatus oli ainuke üldine usk, mis kõiki eestlasi ühendas sõltumata nende poliitilistest vaadetest.*¹⁴⁹ Kommunismivastase propaganda teostamine Eestis Saksa okupatsioonivõimu poolt oli äärmiselt lihtne ülesanne, mida veelgi enam lihtsustas asjaolu, et eestlased ei tajunud kommunismivastast propagandat tegelikult propagandana. See tähendas seda, et Nõukogude režiimi kuritegude käsitlemist ei hinnatud propagandistlikuks sammuks, vaid pigem vajalikuks meetmeks õigluse jaluleseadmiseks. Sellised hoiakud lihtsustasid ka infoga manipuleerimist – teadetes kommunistlikest kuritegudest ja nende ulatusest üldjuhul ei kaheldud. Siinkohal tuleb muidugi tähele panna, millist tähendust kandis propaganda mõiste tavainimese teadvuses – propaganda pidi juba olemuslikult olema vale informatsioon, ent igasugused kommunismivastased kirjutised, üleskutsed jmt hinnati elanikkonnas

¹⁴⁶ EKM EKLA 350-1589, Eerik Purje, 1 1; Vt ka EKM EKLA 350-1543, Albert Laurits; EKM EKLA 350-1597, Illi Sauvere, 1 2; EKM EKLA 350-1598, Johannes Eermann, 1 7.

¹⁴⁷ BA R 58-217, Ereignismeldung UdSSR Nr. 96, 27.09.1941, 1 376.

¹⁴⁸ Juurdlusi viis läbi ja surmaotsuseid langetas Julgeolekupolitsei, 1941. aasta suvel ka välikohtud, mis kohati moodustati Omakaitse üksuste poolt juba enne sakslaste saabumist. Kokku hukati või hukkus 1941. aastal hinnanguliselt 4950 inimest. Kui palju oli nende hulgas kommunistlikus tegevuses süüdistatuid, pole kindlaks tehtud, kuna sageli oli süüdistuspunkte rohkem kui üks. (Eesti rahvastikukaotused II/1, lk 14jj.)

¹⁴⁹ Weiss-Wendt, Murder without hatred, lk 66.

üldjoontes õigeks ja seejuures vajalikukski õigluse jaluleseadmiseks.

Õigluse jaluleseadmise motiiv oli oluline 1942. aastal asutatud Aktuaalse Ajaloo Arhiivi ja selle juurde loodud Aktuaalse Ajaloo Instituudi (alates 1943 Aktuaalse Ajaloo Komitee) tegevuses. See organisatsioon tegeles Nõukogude aasta jooksul toimunud repressioonide uurimise ja uurimistulemuste publitseerimisega.¹⁵⁰ Eesmärgiks oli Nõukogude aasta repressioone paljastava koguteose väljaandmine. Erinevalt Lätist, kus analoogne teos „Baigais gads“ („Õudne aasta“) anti välja juba 1942. aasta esimesel poolel, jäi Eestis teose valmimine venima. Esimene köide, pealkirjaga „Eesti rahva kannatuste aasta“ ilmus alles 1943. aasta juunis, teine detsembris, plaanitud kolmandat köidet ei jõutudki välja anda.¹⁵¹ „Eesti rahva kannatuste aasta“ sobitus oma tonaalsuselt kahtlemata hästi toona eestlaste hulgas valitsenud kannatusnarratiivi. Keerulisem on hinnata teose vahetut vastuvõttu elanikkonna hulgas, kuna ei julgeolekupolitsei aruannetes ega mälestustes ei ole tegemist märkimisväärse teemaga. Mälestuste autoritest on näiteks Asta Luksepp siiski esile tõstnud, et *raamatu vastu oli suur huvi ja teda oli raske saada*.¹⁵² Mingi ettekujutuse teose olulisusest kaasajal võiks ehk anda selle hilisem ja tänapäevani kestav populaarsus, ent seejuures ei saa alahinnata hilisema Nõukogude perioodi mõju, mil tegemist oli keelatud ja *põranda all* levitatava raamatuga.

Kommunismivastase propagandaga haakub Eestis tugevalt antisemiitliku propaganda läbiviimine. Ulatuslik juudivastane kihutustöö Eestis ei käivitunudki ning vähese kajastatuse tõttu allikates saab antisemiitlikku propagandat antud juhul käsitleda vaid kommunismivastase propaganda kontekstis. Juudivabaks kuulutatud Eestis, kus pealegi puudusid eeldused ulatuslikuks antisemitismiks, ei peetud massilise antisemiitliku propaganda läbiviimist vajalikuks ning kuni okupatsiooni lõpuni esines juudivastane retoorika tagasihoidlikus vormis kommunismivastase propaganda kattevarjus.¹⁵³ Selle taustal on iseloomulik, et julgeolekupolitsei aruannetes ei kajastata pea üldse antisemiitliku propaganda läbiviimist ja mõju. Sellekohaste seisukohtade poolest jäävad tagasihoidlikuks ka mälestused, milles kohati küll teemat käsitletakse, ent väga harva antisemiitliku propaganda võtmes. Kalju Rükkel meenutus on pea ainus, mille pinnalt võib oletada, et kommunismivastase ja antisemiitliku retoorika seostamine võis teatavat

¹⁵⁰ **Klesment, Johannes.** Kolm aastat iseseisvuse võitlust võõra okupatsiooni all. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VIII. Stockholm [1959], lk 7–50, siin lk 11j.

¹⁵¹ **Nurmis, Das fein geschliffen Glas,** lk 68j. Vt ka **Nurmis,** Eesti rahva kannatuste aasta.

¹⁵² EKM EKLA 350-1587, Asta Luksepp, l 13.

¹⁵³ Vrd **Maripuu,** Teise maailmasõja aegse juudivastase poliitika rakendamine, lk 45jj.

mõju omada: *Eks vene revolutsiooni eesotsas olid just juudid. Arvatavasti ei sallinud sakslased juute nende poolt tehtud alltõmbamiste tõttu ja tüdrukute võrgutamiste pärast. Lisaks veel meeste lõikamise protseduuri tagajärjel nende erinemine saunas põhirahvusest.*¹⁵⁴

Okupatsiooni algusest peale esines elanikkonnas nurinaid, et sakslased tegelevad liiga loiult kommunistide kõrvaldamisega ja lasevad koguni mitmetel Nõukogude aastal juhtivatel positsioonidel olnud isikutel ametis püsida.¹⁵⁵ Sakslaste väidetav passiivsus kommunistide vastu võitlemisel tekitas okupatsiooni teisel poolel elanikkonna hulgas juba üpris palju pahameelt, mis eriti kasvas olukorra taustal, kus toimusid rahvusliku liikumise tegelaste massilised arreteerimised. Sellekohaseid tähelepanekuid on tehtud julgeolekupolitsei aruannetes, ent samasuguseid ilminguid on kirjeldanud ka alates 1943. aastast Soome põgenenud isikud. 1944. aasta alguses Soome põgenenud Helmut Tõigast on seal teatanud: *On imelik mõelda, kuidas nüüd jaht aina suureneb rahvuslikult häälestatud inimestele, aga kommunistide jälitamine oleks nagu kahe silma vahele jäänud. Põrandaaluseid kommunistide juhte on Saksa okupatsiooni kestes õige vähe kätte saadud. Samuti on kommunistliku meelsusega inimesi vanglatest vabastatud, kuid rahvuslasi peetakse kinni, sest need on sakslaste arvates sakslastele suuremad vaenlased.*¹⁵⁶

Eesti elanikkonna seas jooksis kommunistmivastase propaganda seisukohalt selge veelahe eestlaste ja Ida-Eesti venelaste vahel, kellest esimesed olid oma esialgse kommunistmivastase meelestatuse tõttu väga vastuvõtlikud igasugusele sellesisulisele propagandale, samas kui venelasi on peetud pigem kommunismi pooldavateks ning kommunistmivastast *selgitustööd* Ida-Eestis seetõttu väheviljakaks. Rohkearvulise venekeelse elanikkonnaga piirkondade julgeolekupolitsei aruannetes rõhutatakse üsna selgelt kohalike eestlaste ja venelaste erinevust vastuvõtlikkuses kommunistlikule vastupropagandale. Kommunistlikul propagandal leitigi mingisugust mõju olevat üksnes venekeelse elanikkonna hulgas ning probleemsemateks piirkondadeks peeti Venemaa piiri äärseid alasid – Narva ümbrust, Peipsi läänekallast ja Petseri ümbrust.

Eestlastest kohalikud referendid on oma aruannetes püüdnud tõmmata selget joont eesti- ja venekeelsete elanikkonna gruppide vahele, rõhutades kohalike venelaste kaldumist kommunistlikku meelsusse, aga ka nende vähest intelligentsust võrreldes

¹⁵⁴ EKM EKLA 350-1529, Kalju Rükkel, l 3.

¹⁵⁵ Vt nt ERA R-59-1-84, Narva prefektile, 08.11.1941, l 102; ERA R-1060-1-3, Viljandi prefektile, september 1941, l 13.

¹⁵⁶ Teateid olukorra kohta Eestis VI. – Akadeemia 2011, nr 6, lk 1195–1208, siin lk 1201j.

eestlastega.¹⁵⁷ Kohati annavad Ida-Eestist pärinevad aruanded seejuures mõista, justkui saaks venelase ja kommunisti vahele võrdusmärgi tõmmata.¹⁵⁸ Selliseid hinnanguid tuleb siiski teatava kriitikaga käsitleda – aruannete koostajad võisid teadlikult püüda rõhutada eestlaste ja venelaste vahelist ideoloogilist lõhet. Teiseks tuleb arvestada kultuuritausta – kui eestlaste jaoks oli oluline Euroopa kultuuriruumi kuulumine ja Nõukogude võim tähendas sellest eemaldumist, siis kohalikud venelased, eriti piirkondades, kus neid oli arvukamalt, kaldusid nii keeleliselt kui kultuuriliselt Vene kultuuriruumi. See ei tähendanud tingimata kommunistlikku meelestatust, küll aga valmisolekut elada pigem Nõukogude kui Saksa võimu all.

Kommunistidest *vaenlase* kuvandi kujundamine oli propagandas edukas samm, ent selle edu tuleb kanda mitte niivõrd propagandistide osava töö, vaid eelnenud Nõukogude aasta arvele. Nõukogude aasta mõjul olid eestlased kommunismivastasele propagandale küllaltki vastuvõtlikud ning valdavalt ei tajunudki näiteks ajakirjanduses väljendatud kommunismivastaseid hoiakuid propagandana.

2.4. Liitlastevastane propaganda

Lisaks kommunismivastasele propagandale teostati ka ulatuslikku lääneliitlaste vastu suunatud propagandat. Läti ajaloolane Uldis Neiburgs on kirjutanud, et Lätis ei olnud liitlastevastane propaganda okupatsiooni algusjärgus prioriteet, kuna rindeedu taustal ei peetud kohalike toetust vajalikuks. Rindeolukorra halvenedes, kui kohaliku elanikkonna kaasamine muutus oluliseks, muutus liitlaste demoniseerimine osaks Saksa propagandanarratiivist: selle taustal pidi kujunema Saksamaast positiivne kuvand ning tekkima ettekujutus *õiglasest sõjast*.¹⁵⁹ On loomulik eeldada, et samalaadne olukord oli iseloomulik ka Eestile. Liitlastevastane propaganda kujunes pea olulisimaks propagandanarratiiviks 1943. aasta kevadel seoses varjatud sundmobilisatsiooni läbiviimisega. Propagandas tõusis esile teema, kuidas lääneliitlased väikeseid Balti rahvaid Stalinile *maha sahkerdavad*.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 99, 121, 131j, 135j, 152j, 169; ERA R-59-1-84, Narva prefektile, 11.12.1941, l 231; ERA R-63-1-13, Lendlehed ja muu vaenulik propaganda, 28.02.1944, l 225–225p.

¹⁵⁸ Vt nt ERA R-59-1-90, Narva Pol.Pol. Referentuuri Assistent A. Vainlo Kreenholmis valitsevast rahva meeleolust, 22.01.1943, l 14; ERA R-59-1-90, Narva poliitilise politsei peareferendile, 12.02.1943, l 145; ERA R-59-1-90, Elanikkonna üldine olukord ja meeleolu, 20.02.1943, l 179.

¹⁵⁹ Neiburgs, Western Allies, lk 134.

¹⁶⁰ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, lk 50.

Liitlastevastane propaganda oli Eestis vastuolulise positsiooniga. Ehkki üldjoontes opereeris Saksa propaganda andmetega, mille päritolu ja allikad ei olnud ka eestlaste jaoks väga varjatud, näib siiski, et igasugune liitlaste vastu suunatud teave eestlaste seas enamasti uskujaid ei leidnud. Liitlaste küsimuses põrkus Saksa propaganda tugevalt eestlaste seas levinud liitlasi pooldava meelsusega.

Oma osa sellise olukorra kujunemisel oli juba iseseisvusajast pärit anglofiilsusel. Anglofiilsuse juuri võib näha Vabadussõja aegses inglaste abis, mis andis Suurbritanniale eestlaste silmis erilise positsiooni ning pani aluse usule, et inglased Eestist hätta ei jäta.¹⁶¹ Tuleb ehk märkida, et anglofiilsed meeleolud ei levinud mitte ainult intelligentsi hulgas, vaid väga erinevates ringkondades, samuti maaelanikkonna seas.¹⁶²

Nii polegi imestamist väärida väited, et 1944. aastaks olevat Saksa okupatsioonivõimu vaenlaste hulgas esikohal olnud inglise orientatsiooniga inimesed, kellele järgnenud Soome orientatsiooniga ja eesti rahvuslased ning alles kolmandal kohal olnud kommunistid ja teised vasakpoolsed.¹⁶³ Kahtlemata oli inglise orientatsioon niigi kommunismivastaselt meeletatud Eestis okupatsioonivõimu seisukohalt suurem probleem kui marginaalse ulatusega kommunism.

Saksa propagandale olid ulatuslikud anglofiilsed ja lääneliitlasi pooldavad meeleolud niisiis suur väljakutse. Üsna kindlalt võib väita, et lääneliitlaste vastu suunatud propaganda sai eestlaste seas valdavalt negatiivsete reaktsioonide osaliseks.

Julgeolekupolitsei aruannetes esineb mitmeid viiteid anglofiilsete meeleolude levikule ja elanikkonna usule liitlaste kaitsesse. Kohati väljendusid need ilmingud väga kummaliste kuulujuttudena. Näiteks Pärnu referendi 1943. aasta jaanuari aruandes märgiti, et kuulduste järgi olevat inglased keelanud Nõukogude vägedel Eestisse tungida.¹⁶⁴ Saaremaal kõneldi, *et küüditatud eestlased on Venemaal inglaste kaitse all. Neil ei olewat seal häda midagi, süüa saavad nad 500–700 gr. leiba päevas ja suppi rahuldaval hulgal.* Kuulujutu üheks levitajaks olevat olnud Kihelkonna vallas elanud isik, kes väidetavalt saabunud hiljuti Venemaalt (ei selgu, kas tegemist oli rindelt saabunud vabatahtlikuga või langevarjurina Nõukogude Liidust saadetud agendiga).¹⁶⁵ Erinevate kuulujuttude tähelepanuväärseks ühisosaks on usk, et sakslaste idarinde

¹⁶¹ Meret, Teremi jutustus, lk 128.

¹⁶² Vt nt BA R 58-221, Ereignismeldung UdSSR, 18.03.1942, l 105.

¹⁶³ Teateid olukorra kohta Eestis VI, lk 1202.

¹⁶⁴ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Pärnus], jaanuar 1943, l 2.

¹⁶⁵ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 190.

kokkukukkumine ei tähenda veel Eestile ilmtingimata halba, näiteks leiti Viljandis 1943. aasta jaanuaris koguni, et *Velikije Luki piirkonnas ainult veel inglise väed sõdivat*.¹⁶⁶ Petseris arvati aprillis 1943, et Eesti päästjaks saab Rootsi, kellel olevat *oma raudteepunktidesse juba kogutud tohutul arvul tanke ja laskemoona* ning Rootsi saamine Eesti päästjaks *olevat nähtud ette ka piibliraamatus*.¹⁶⁷ Levis kuuldusi, et kindral Johan Laidoner olla inglaste poolt välja nõutud ja tegutsevat inglaste sideohvitserina. Mõningate arvamuste järgi pidi ta Inglismaal viibima ja seal lausa raadios esinema.¹⁶⁸ Ka president Konstantin Pätsi võimaliku Inglismaal viibimise kohta liikus jutte: *Kuuldusena on maal kuulda, et Inglismaa olla endise Eesti Vabariigi president K. Pätsi nõudnud Venemaalt Stalinilt välja ja Päts pidada asuma käesoleval ajal Inglismaal. Nüüd aga Stalin nõudvat Pätsi uuesti tagasi ja selle tagajärjel olla Venemaa ja Inglismaa vahel tekkinud tüli. Kuuldust olevat levitanud Eesti rootslased*.¹⁶⁹ Võrdlusena olgu mainitud, et ka Lätis levisid sarnased kuuldused repressioonide ohvriks langenud president Kārlis Ulmanise Inglismaal viibimisest.¹⁷⁰

Ehkki kohati käsitletakse aruannetes taolisi meeleolusid väga pealiskaudselt ja igasugust „vaenulikku“ propagandat ühe tervikuna (*Ka on näha, et inglise orientatsioon võtab laiemates ringkonnas hoogu, millist olukorda agaralt ära kasutavad kommunistlik propaganda suure eestluse sildi all*¹⁷¹), leidub ka selliseid aruandeid, milles probleemi olemusse rohkem süüvitakse ning eestlaste meeleolusid püütakse selgitada näiteks viidates tõigale, et *Inglismaa ja Ameerika kunagi eestlaste eluruumile pole pretendeerinud*.¹⁷² Nii kirjutas näiteks Rakvere poliitilise politsei referent oktoobris 1942: *Dr. Mäe [Eesti vabastamise I aastapäeva puhul peetud] kõnest osa, kus viimane seletab, et 1939. a. sügisel, kui inglased käisid N. Liidus läbirääkimisi pidamas, on Balti riigid Venele ära /maha/ müüdnud, ei taheta nagu uskuda. Rahva hulgas seletatakse, et läbirääkimised N. Liidu ja Inglismaa vahel olevat sellepärast luhtunud, kuna Inglismaa polevat lubanud Balti riike venelastele. Kuna Eesti omariikluse ajal ajakirjanduses oli samasuguseid arvamusi, siis paistab, et nimetatud arvamustest peetakse kinni*.¹⁷³

Siinkohal tekib küsimus, kas Saksa liitlastevastane propaganda jäi tõesti täielikult tähelepanuta ning mingisuguseid kahtlusi liitlaste suhtes okupatsiooni jooksul ei

¹⁶⁶ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Viljandis], 22.01.1943, l 30.

¹⁶⁷ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja elanikkonna meeleolu [Petseris], aprill 1943, l 102.

¹⁶⁸ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 217, 230j, 264.

¹⁶⁹ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 166.

¹⁷⁰ **Neiburgs**, Western Allies, lk 140.

¹⁷¹ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Rakveres], mai 1943, l 131.

¹⁷² Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 271j.

¹⁷³ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 199.

tekinudki? Üksikuid kaheldava väärtusega viiteid võimalikele kahtlustele siiski leidub. Näiteks Oskar Loorits on edastanud *pealtkuuldud* kõneluse Viljandis, poe järjekorras 5. aprillil 1944, milles muu jutu sees olevat arutatud, et ehkki sõjaga Nõukogude Liit *meid ei valluta, kuid sisse ta tulevat ikkagi, sest teised riigid lihtsalt müüvat meid Venele maha.*¹⁷⁴ Mais 1944 liikus ka selliseid kuuldusi: *Ka on see osalt nende [arreteeritud rahvuslaste] enamluse vastu võitlema kutsumise teene, et rinne Narva juures püsima jäi. Neist ei ole keegi nii rumal olnud, et nad oleksid võinud jutustada – inglased ja ameeriklased ei luba enamlastel üle Narva jõe ja Peipsi tulla.*¹⁷⁵ Elanikkonna kohatisele umbusule liitlaste suhtes on viidanud ka mitmed julgeolekupolitsei aruanded, ent nende puhul ei saa täielikult välistada olukorra sakslastele soodsamana näitamist. Erinevate aruannete teadaanded on selle koha pealt väga sarnased: tuuakse välja, et laiemates rahvahulkades mõistetakse hukka liitlaste pommirünnakuid, samuti vastandatakse Saksamaa võitlust ida- ja läänerindel: *Praegu nagu varemgi ei kahelda Saksamaa lõppvõidus bolševismi üle, küll aga näib Telje lõppvõit anglo-sakside üle ikka enam ja enam kahtlasemaks muutuvat.*¹⁷⁶

Eestlaste hulgas valitses Saksa okupatsiooni ajal võrdlemisi veendunud usk liitlaste kaitsesse, mille taustal jäeti tähelepanuta Saksa propaganda esitatud informatsioon lääneliitlaste ja Nõukogude Liidu koostöö kohta. Selle tulemust võib piltlikult öeldes kirjeldada kui kollektiivset mälukaotust, mis on kujundanud müüdi täielikus infosulus elamisest.

* * *

Vabastamispropaganda moodustas kogu oma mitmekesisuses ühtse terviku, mille eesmärk näidata uut okupatsioonivõimu päästjana *bolševistlikust õudusest*. Vabastamisnarratiivi ühe poole moodustasid Saksamaa ülistuspropaganda, mis Eesti elanikkonna seas erilist tähelepanu ei äratanud, ning orgaaniliselt selle juurde kuulunud Hitleri isikukultus kui kohustuslik propaganda element. Seegi jättis eestlasi pigem ükskõikseks või andis alust pilkelauludele ja -salmidele. Vabastamispropaganda teiseks pooleks oli *vaenlaste* demoniseerimine. Kui eestlaste kommunismivastane häälestamine ei nõudnud Saksa propagandalt suurt pingutust, siis lääneliitlaste vastu suunatud propagandanarratiivi võib pidada Saksa propaganda üheks suuremaks

¹⁷⁴ Loorits, Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis, lk 66j.

¹⁷⁵ Teateid olukorra kohta Eestis XVII. – Akadeemia 2012, nr 10, lk 1897–1920, siin lk 1902.

¹⁷⁶ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 270.

ebaõnnestumiseks.

III Ekspluateerimispropaganda

Sõda kui eriolukord võimaldas Saksa okupatsioonivõimul põhjendada siinse ala majandusliku ekspluateerimist. Ühelt poolt oli propagandal oluline roll veenmaks elanikkonda leppima toidu ja mitmesuguste tarbekaupade puudumisega, teiselt poolt tuli tagada elanikkonna valmidus *bolševismivastasesse võitlusse* majanduslikult panustada. Elanikkonna majanduslik panus pidi seejuures olema nii materiaalne kui tööpanus. Propagandistliku hoovana kasutati siinkohal osalist eraomandi taastamist. Majanduspropagandas oli oluline roll omamaistel institutsioonidel veenmaks elanikkonda nii kohustuslike (EO majandusdirektooriumi pädevuses) kui vabatahtlike (Eesti Rahva Ühisabi) koormistega leppimiseks. Saksa okupatsiooni aegne majandus on üks selliseid valdkondi, mille puhul pole propaganda roll üheselt tuvastatav, ent teisalt on selge, et ilma propagandistliku tegevuseta ei olnud idaalade edukas majanduslik ekspluateerimine võimalik.

Eesti ala majanduslik olukord Saksa okupatsiooni ajal ning elanikkonna elutingimused on seni suhteliselt põgusalt käsitlemist leidnud. Kuna tegeliku majandussituatsiooni kindlakstegemine ilma spetsiaalse uurimusega on osutunud väga keerukaks, leiavad siinkohal markeerimist eelkõige aruannetes ja mäletustes väljatoodud majandusalased probleemid, mis kohati on vastuolulised ja kahtlemata emotsioonidest ning subjektiivsetest hinnangutest mõjutatud.

3.1. Toidu ja esmatarbekaupade puuduse põhjendamine

Elanikkonna veenmine puudusega leppimiseks ei olnud propagandale lihtne ülesanne. Esialsed Berliini edastatud teated Eestist kirjeldasid eestlasi kannatlike ja ohvrivalmitena, kes on valmis raskustega leppima, kui see kommunismivastasele võitlusele kaasa aitab.¹⁷⁷

Edaspidi hakkasid kontrastina sellele teatele julgeolekupolitsei aruannetes domineerima just kirjeldused pidevast nurinast erinevate olmeprobleemide üle. Olulisel kohal on viited ebaõiglusele – nimelt levisid elanikkonna hulgas sageli nurinad selle üle, et sakslaste ja koguni sõjavangide toiduratsioonid on kõrgemad kui eestlastel. 1942. aasta kevade seisuga oli näiteks leiva norm saksa tsiviilelanikele ja sõjavangidele 650 gr

¹⁷⁷ BA R 58-220, Ereignismeldung UdSSR, 09.01.1942, l 57.

kõrgem kui eestlastele. Liha ja või norm oli sakslastele üle kahe korra ning suhkru norm üle kolme korra kõrgem kui eestlastele.¹⁷⁸ Levisid satiirilisel arvamused selle kohta, kuidas ettenähtud normidega pole kellelgi võimalik ellu jääda. Nii kirjutati Pärnust 1942. aasta detsembris, et liiguvad kuuldused määrusest, *mille kohaselt kõik need, kes 1. jaan. 43. pole toitlustingimuste tõttu välja surnud, spekulatsiooni pärast vastutusele võetakse.*¹⁷⁹ 1943. aasta kevadel kirjutati mõnel pool naljandist, kuidas tõeline nälg saabuvat siis, kui majandusdirektor Alfred Vendti vest Hjalmar Mäele selga mahub.¹⁸⁰

Aruannete järgi seostas elanikkond oma kehva majanduslikku olukorda eelkõige just EO tegevusega, kuna see ei seisvat piisavalt eestlaste vajaduste eest. 1943. aasta aprillis tõdeti näiteks Tartus, et *seoses toitlusküsimuse ja olukorra järsu halvenemisega on E. Omavalitsuse juhi isik muutunud veelgi ebapopulaarsemaks kui oli varem.*¹⁸¹ Pahameele suunamine EO-le on selgitatav sellega, et majandusküsimustes puutusid eestlased ennekõike kokku omamaiste institutsioonidega. Majanduspropaganda ning majandusalaste korralduste edastamine oli suurel määral just EO majandusdirektooriumi vastutusallas. Seetõttu oli elanikkonnal lihtne probleemides vastutavana just omamaiseid institutsioone näha. Iseloomulikuna levisid näiteks 1942. aasta lõpus kuuldused, et Mäe on eestlaste kolme kuu või normid Saksamaale kinkinud, mille eest olevat Saksa ajakirjandus ka tänu avaldanud.¹⁸² Selline suhtumine ei saanud siiski osaks ainult omamaistele institutsioonidele – negatiivne kuvand oli elanikkonna seas ka näiteks sakslaste juhitud GmbH-del¹⁸³, mis rahvasuus said nimetuse *Greif mit beiden Händen (haara mõlema käega)*.¹⁸⁴

Oluline roll elanikkonna meeleolude kujunemisel oli ajakirjanduses avaldatud teabel. Aruannetes esineb üksikjuhtumeid ajalehtedes ilmunu naeruvääristamisest. Nii näiteks soovitati Lääne Sõnas jalatsite säästmiseks neid hoolikalt naelutada olukorras, kus paljudel puuduvat jalatsid ning ka naelu polevat kusagilt saada.¹⁸⁵ Ärritavalt mõjusid

¹⁷⁸ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 60.

¹⁷⁹ Samas, lk 253.

¹⁸⁰ Vt nt ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Valgas], jaanuar 1943, l 36.

¹⁸¹ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Tartus], 21.04.1943, l 91; vt ka ERA R-52-1-4, Paide haruosakonna poliitilise politsei referendile, oktoober 1943, l 2.

¹⁸² Vt nt ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Rakveres], jaanuar 1943, l 14.

¹⁸³ Tööstuse ja põllumajanduse haldamiseks loodi idaaladel sakslaste juhtimisel tegutsenud ettevõtted – piiratud vastutusega ühingud (*Gesellschaft mit beschränkter Haftung*, GmbH). Eesti kontekstis on mainimistväärivad GmbH-d näiteks põlevkiviõli tootmisega tegelenud Baltische Öl GmbH ning Landbewirtschaftungsgesellschaft Ostland GmbH, mis võttis üle sovhooside, masina- ja traktorijaamade ning riigimõisate juhtimise. (**Isberg**, Zu den Bedingungen, lk 60j.)

¹⁸⁴ **Isberg**, Zu den Bedingungen, lk 59; ERA 4996-1-158, Jaan Pert: mälestusi Saksa okupatsiooni päevilt, l 8.

¹⁸⁵ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 188.

rahvale ka plakatid, millel kujutati põrsa söötmist lutipudelitest.¹⁸⁶

Ulatuslikumat poleemikat tekitas aga 1942. aasta oktoobris eestikeelsetes lehtes trükitud kokkuvõtte riigimarssali ja neliaastakuplaani voliniku Hermann Göringi lõikustänapühapäeva puhul peetud kõnest. Göringi kõne oli suunatud Saksamaa elanikkonnale ning eestlastes pahameelt tekitavana oli selles okupeeritud idaalasid käsitletud piltlikult öeldes Saksamaa *viljaaidana*.¹⁸⁷ Ehkki kõne kokkuvõtte avaldati kõigis Eesti kohalikes lehtedes, toodi sellest välja erinevaid aspekte. Valiku tegemine oli lehtede toimetajate pädevuses, ent igal juhul pidi tekst läbima veel tsensuuri. Lähtudes julgeolekupolitsei aruannetest ei tekitanud Göringi kõne valdavalt probleeme, ent erandlikud olid siinkohal Lääne-Eesti, Ida-Virumaa ja Kagu-Eesti. Teadaolevalt trükiti kõne pahameelt tekitanud osad ära Lääne Sõnas ja Põhja Kodus.¹⁸⁸ Igal juhul põhjustas kõne nimetatud piirkondades tugevaid emotsioone. Haapsalu poliitilise politsei referent kirjutas kõne kohta: *“Lääne Sõnas” trükitult on Riigimarssal Göring omas kõnes väitnud, et tootlus küsimus okupeeritud piirkondades, mida vaenlase propaganda kirjeldab raskena, pole seda tegelikult. Ehk seal küll kõigjal on tarvitusele võetud tootluskaardid, osutub see, mida kaardiga saadakse, siiski ainult täienduseks, kuna elanikud seal end varustavad altkäekaubitsemise teel. Seepärast on ta endale kujundanud kindla põhimõtte, millest kõikumatult kinni peetakse, et esialgu ja esmajärjekorras hoolitsetakse saksa rahva eest. [...] Rahva seas leitakse, et need kaks asjaolu – Riigimarssali kõne ja Eestis kehtivad ametlikud korraldused ja määrused on täielikult üksteisele vastukäivad. Küsimus – milline neist omab enam kaalu – on leidnud rahva seas lahendust Riigimarssali kõne kasuks. Leitakse, et kui juba Riigimarssal omas kõnes väidab, et määratud normid on rahva tootlustamisel ainult täienduseks, kuna tootlustamine toimub altkäekaubitsemise teel, siis ei tohiks altkäekaubitsejail olla ka selliseid rangeid karistusi.*¹⁸⁹

Saksasõbralikud ringkonnad olevat püüdnud pärast kõnet pahameelt summutada väidetega, et Göringi sõnu on eestikeelses ajakirjanduses valesti tõlgendatud.¹⁹⁰ Göringi kõnest tekitatud negatiivsed meeleolud ei levinud siiski üle Eesti ning lahtusid võrdlemisi kiiresti. Ehkki mõned allikad kipuvad kõnele rahva meelsuse mõjutajana võrdlemisi suurt tähtsust omistama – mainiti seda ka näiteks rahvusliku

¹⁸⁶ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 28.

¹⁸⁷ *Viljaaida* metafoori kasutas kaasajal näiteks julgeolekupolitsei Kuressaare referent küll Ukrainast rääkides, aga see ilmestab hästi Saksamaa hoiakuid okupeeritud idaalade suhtes tervikuna. ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Kuressaares], 23.01.1943, l 33.

¹⁸⁸ Vaata lisast 3 väljavõtteid kõne kokkuvõttest ajalehest Põhja Kodu ja ajalehest Sakala, milles Göringi kõnet refereeriti neutraalsemalt.

¹⁸⁹ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 184jj; vt ka Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 191, 205.

¹⁹⁰ Vt nt BA R 58-222, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 27, 30.10.1942, l 272.

vastupanuliikumise ühe grupeeringu Vaba Eesti Võitlusrinde lendlehes¹⁹¹ – ei tasu selle ulatust siiski ülehinnata. Mälestustes kirjeldatud juhtumit näiteks ei mainita.

Göringi kõnes esile toodud salakaubanduse ulatuslik esinemine okupeeritud idaaladel oli okupatsioonivõimu silmis tõsine probleem.¹⁹² Nii sooviti näiteks 1942. aasta kevadel toota salakaubanduse ja musta turu vastane *valgustusfilm* eesti, läti ja leedu keeles, mis näitaks, milliseid kahjusid selline tegevus endaga kaasa toob. Seejuures soovitati filmi tegemisel mitte rõhuda kohalike rahvaste rahvuslikule uhkusele, kuna *ei ole põhjust toetada nende väikerahvaste šovinistlikke püüdlusi* ning selle asemel tuleks rõhuda kohuse täitmisele saksa rahva ees ja bolševismivastase võitluse huvides.¹⁹³ Selline soovitus ilmestab muuhulgas kõnekalt selleaegseid Saksa propagandapõhimõtteid majandusküsimustes. Dokumendist ei selgu, kas see konkreetne propagandafilm toodeti, ent teemakohast propagandat teostati erinevates vormides ulatuslikult. Salakaubandus ja *must turg* oli tõepoolest väga levinud ning rahva seas peeti seda kujunenud olukorras äraelamiseks paratamatuks tegevuseks.¹⁹⁴ Olukorra muutis okupatsioonivõimu seisukohalt veelgi keerukamaks asjaolu, et spekulatsiooniga tegelesid ka mitmed Saksa sõjaväelased ja kohati ka ametnikud nii saksa kui eesti ametkondadest. Pärnu-Viljandi prefektuurist teatati 1943. aasta alguses, et politseiametnikel on keeruline salakaubandusega võidelda, kuna kogukonnavanematelt ja Omakaitse juhtidelt, kes ise samuti salakaubandusega tegelevad, ei ole neile mingit tuge loota.¹⁹⁵

Ehkki käsitletud Göringi kõnest jääb mulje, justkui oleks salakaubandus olnud eriliseks probleemiks just okupeeritud idaaladel, oli must turg oluliseks vahendiks alatoitumuse vältimiseks ka Lääne-Euroopa okupeeritud aladel. Näiteks protesteeriti ebapiisavate toidunormide vastu nii Norras kui Prantsusmaal. Mark Mazoveri väitel näitasid näljasurmajuhtumid Prantsuse ja Belgia vanglates ja vaimuhaiglastes, kui oluline oli ligipääs alternatiivsetele varudele.¹⁹⁶

Mälestustest kerkivad olmeprobleemid samuti esile, ent erinevalt julgeolekupolitsei aruannetes loodud pildist ei kujutata elutingimusi äärmuslikult negatiivsetena.¹⁹⁷ Samas tuleb kohe mainida, et salakaubandus on mälestuste autorite silmis olnud igati

¹⁹¹ Vaba Eesti nr 5 [1943]. – Akadeemia 2002, nr 1, lk 157–169, siin lk 162.

¹⁹² Vt nt BA R 58-222, Meldungen aus den besetzten ostgebieten Nr. 20, 11.09.1942, l 42, 57; BA R 58-223, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 36, 08.01.1943, l 17; BA R 58-223, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 48, 19.02.1943, l 232p.

¹⁹³ BA R 55-506, Propagandafilm gegen den Schwarzhandel in den Ostgebieten, 20.03.1942, l 208j.

¹⁹⁴ Vt nt Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 216.

¹⁹⁵ BA R 58-223, l 232p.

¹⁹⁶ Mazover, Hitleri impeerium, lk 315jj.

¹⁹⁷ Vt nt Valda Valentin. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 29–40, siin lk 30jj; Kulla Oolberg. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 41–49, siin lk 44; Luule-Heli Piibur. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 172–181, siin lk 179.

õigustatud nähtus ning kohati ei paista autorid tajuvatki, et tegemist oli siiski seaduserikkumisega.¹⁹⁸ Ühelt poolt on mõlemat nähtust võimalik selgitada mälestuste autoriteks olnud toonaste laste või suhteliselt noores eas inimeste ebaadekvaatse reaalsustaju ja/või noorusaja idealiseerimisega, ent teiselt poolt tuleb ära märkida julgeolekupolitsei eestlastest referentide püüdu elanikkonna olukorda mustemates toonides kirjeldada, et saavutada seeläbi okupatsioonivõimu poolt kohalikule elanikkonnale sobivamat käitumist. Selline arusaam võis olla naiivne, vahest ka oma tegevust ilustav, kuid just selliseid sihte on oma mälestustes rõhutanud julgeolekupolitsei ametnikuna aruandeid koostanud Jaan Pert.¹⁹⁹

Toiduainete ja esmatarbekaupade jagamine elanikkonnale oli Saksa okupatsiooni perioodil normeeritud ning norme peeti sageli liiga väikeseks ning ebaõiglaseks. Selline olukord soosis salakaubanduse levikut, mis oli okupatsioonivõimu silmis problemaatiline nähtus ning andis ainet selleteemaliseks propagandaks. Salakaubandust ühiskonnast välja juurida ei õnnestunud siiski ei propaganda ega karistustega, kuna karistavate institutsioonide esindajad olid ise salakaubandusega seotud.

3.2. Põllumajanduse normkohustuste põhjendamine

Idaalade majanduslikuks ekspluateerimiseks kasutas Saksa okupatsioonivõim erinevates piirkondades erinevaid meetodeid. Slaavi aladel jäeti suuresti püsima senine kolhoosikorraldus, mis kohaliku elanikkonna jaoks senise olukorraga võrreldes olulisi muudatusi kaasa ei toonud.²⁰⁰ Baltikumis kehtestati põllupidajate toodangule normkohustused, mida põhjendati eelkõige sõjaaja ja linnaelanike toitlustamise vajadusega.

Efektiivse majandusliku ekspluateerimise normkohustuste täitmise kaudu ja seejuures rahva positiivsete meeleolude püsimise pidi tagama EO majandusdirektooriumi tegevus.²⁰¹ Seal leiti, et *selgitustöö individualistliku maamehe juures peab olema täiesti märkamatu. See peab olema kooskõlas faktidega, vastama tõele ja olema kooskõlas materiaalsusega.*²⁰² Edukaks propagandatöök rajati

¹⁹⁸ Vt nt Kalju Aarop. – sõjas kasvanud poisid, lk 86–97, siin lk 92; Ilja Kala. – Sõjas kasvanud poisid, lk 173–179, siin lk 174.

¹⁹⁹ ERA 4996-1-158, 17jj.

²⁰⁰ Vrd **Quinkert**, Propaganda und Terror, lk 214jj.

²⁰¹ ERA R-66-1-305, Erläuterung zum Standpunkt des Direktoriums für Wirtschaft und Transportwesen betr. wirtschaftlicher Information und Propaganda, 14j.

²⁰² **Meret, Boris**. Selgitustööst põllumeeskonnas, Käsitlusi propagandast: Rahvakasvatustalituse kursuste

majandusdirektorimi alluvuses 1942. aastal majanduslike uurimuste ja propaganda osakond ning kehtestati korraldus, mille järgi pidid kõigi direktoriumi alluvuses tegutsenud asutuste juhatajad sellele igapäevaselt teatama eelmisel päeval aset leidnud koosolekutest, olulisematest üritustest, uutest algatustest ning ettevõtetele antud korraldustest. Osakonnal pidi olema täielik ülevaade Eestis tehtavast majandusalasest propagandast.²⁰³ Sisuliselt seisnes majandusdirektoriumi tehtav propaganda eelkõige üleskutsetes normide õigeaegseks täitmiseks.²⁰⁴

Maaelanikkond pidi ametlikult sõjapidamise huvides sundmüüki andma normeeritud kogustes vilja jm põllumajandustoodangut. Võimalust toodangut vabalt turustada ei olnud esialgu ette nähtud. Normkohustuste ulatus toonases laiemas majandussituatsioonis vääriks kindlasti eraldi majandusajaloolist uurimust. Seni on pärast sõda paguluses seda teemat käsitlenud Harald Nurk, kes on norme liiga kõrgeks ning nende täitmist pea võimatuks hinnatud.²⁰⁵ Kiirelt pärast Saksa vägede saabumist kehtestatud normid olevat laostunud põllumajandusolukorras tugevalt maaelanikkonna meeoleolu halvendanud, seda enam, et *seni oli plaanimajandus olnud eesti elanikkonnale võõras*.²⁰⁶

Kiire põllumajanduse normeerimine mõjus elanikkonnale ootamatult ning hiljem polnud langenud meeoleolu enam lihtne propagandaga tõsta. Litzmann, kes ilmselt olukorra keerukust hästi tabada suutis, andis 1942. aastal talunikele loa normidest üle jäävat toodangut vabalt turustada. See otsus viis ta riigikomissar Lohsega tõsiste erimeelsusteni – nimelt pidas Lohse kõnealust korraldust Eesti toitlustusmajanduse kokkukukkumise põhjuseks talvel 1942–43. Eestis ja Lätis teostatud kontrollkäigu tulemusena selgus väidetavalt, et eestlased ei tahtvat erinevalt lätlastest kuidagi üle normi teravilja ära anda, samuti *õitsenud* salakaubandus ja hangeldamine Eestis sellises ulatuses, et seda on *lausa raske ette kujutada*. Talunike selline käitumine olevat tulenenud just loast normist ülejääva viljaga oma äranägemise järgi talitada.²⁰⁷

Põllumeeste hulgas leidis selline korraldus seevastu eelkõige positiivset vastukaja. Näiteks Pihkvas olevat korraldus toinud põllupidajate lootusi oma talud kunagi tagasi enda omandisse saada (reprivatiseerimisest vt 3.4.) ning see omakorda tõstnud okupatsioonivõimu populaarsust ning talunike meeoleolusid. Normkohustuste täitmine ja

loengute kokkuvõtteid III, lk 60–71, siin lk 69.

²⁰³ ERA R-66-1-305, 1 4j.

²⁰⁴ Vrd BA R 58-222, 1 272.

²⁰⁵ **Nurk, Harald.** Eesti majandus Saksa okupatsiooni ajal. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas VIII. Stockholm [1959], lk 71–122, siin lk 84.

²⁰⁶ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 58.

²⁰⁷ BA R 91-282 Bericht über die Erfassungsaktion im Generalbezirk Estland unter besonderer Berücksichtigung der Kreise Jerven u. Wiek von La-Führer Wüstenberg.

üleüldine koostöö Saksa majandusasutustega olevat selle taustal väga ladusalt kulgenud.²⁰⁸

Samas tekitasid nii normide suurused kui kokkuostuhinnad maaelanikkonna seas valdavalt pigem Saksa-vaenulikke meeleolusid.²⁰⁹ Ametlikult pidanuks kokkuostuhinnad olema 60% Preisimaal kehtinutest, olid aga sellest tunduvalt väiksemad. Põllupidajad võrdlesid kokkuostuhindu iseseisvusaegsetega, mis olnud samaväärsed Saksamaa sõjaaegsetega. See tekitanud imestust nii madalate hindade üle olukorras, kus ametlikult räägiti sakslaste ja eestlaste võrdsusest.²¹⁰ Ühtlasi soodustas selline olukord salakaubanduse levikut.

Olukorda püüti parandada preemiasüsteemi kehtestamisega norme korralikult täitvatele talunikele. Jagatavateks preemiateks olid defitsiitsed kaubad nagu paberossid, sool, riided jmt. Ehkki põhimõtteliselt võeti selline korraldus positiivselt vastu, domineerivad julgeolekupolitsei aruannetes siiski negatiivsed meeleolud seoses preemiasüsteemi ebaõiglusega. Juulis 1942 esines nurinaid, kuna väidetavalt said preemiaid hilised normitäitjad, samas kui esimese korralduse täitjad ilma jäeti.²¹¹ Hiljem esines vastupidiseid etteheiteid: *Talivilja kokkuost, mis korraldati viina näol antava preemia alusel, põhimõttel, mida varem, seda rohkem viina, ei ole põllupidajate seas leidnud hääkskiitmist. Paljud põllupidajad ei ole senini suutnud neist mitteolenevatel põhjustel oma norme täita, sellepärast et olemasolevad masinad ei ole veel suutnud peksu lõpetada.*²¹² Esines ka hoopis teistsuguseid reaktsioone. Nimelt pakuti Narvas normide täitjatele preemiaks viina, mida mõned põllumehed olevat ülearuseks pidanud ja väitnud, et *nemad täidavad normi muidugi esimesel võimalusel, kuna viina andmine olevat asjata meelitamine.*²¹³ Ka 1943. aasta kevadel levis Kirde-Eestis pahameel, et normide täitmisega hilinenutel on võimalus asendada toiduteravili söödavilja või kartuliga, samas kui normid õigeaegselt täitnud talunikelt võivat veel lisa nõuda.²¹⁴

Põllumajanduslike normkohustuste sissenõudmine oli targu delegeeritud EO-le ja edasi kohalikele omavalitsustele, mis tähendas, et omamaised institutsioonid leidsid elanikkonna poolt pigem kritiseerimist ja neid nähti sakslaste korralduste liiga agarate täitjatena. Samas oli kindralkomissar Litzmannil võimalik põllupidajatele soodsate

²⁰⁸ BA R 58-220, Ereignismeldung UdSSR Nr. 165, 06.02.1942, l 308.

²⁰⁹ Vt nt BA R 58-222, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 23, 02.10.1942, l 126, 135.

²¹⁰ BA R 58-222, l 136.

²¹¹ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 103.

²¹² Samas, lk 179.

²¹³ Samas, lk 168.

²¹⁴ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Narvas], märts 1943, l 68.

määruste kehtestamisega oma populaarsust tõsta. 1943. aasta kevadet võib käsitleda teatava murdepunktina Saksa ja Eesti tsiviilasutuste kuvandis, mil Litzmanni ja Saksa tsiviilasutuste senine suhteline populaarsus hakkas vähenema. Nimelt hakkas erinevalt varasemast levima arvamus, et Saksa võimukandjad ei andvat EO-le selle antud lubaduste täitmiseks võimalust: *Ka Eesti omavalitsuselt antud, mitte peetud lubadused on meeolelu mõjutanud. Osalt kantakse neid, saksa võimude süüiks, kes selleks luba ei andvat ja taotlevat just omavalitsuse prestiiži langust elanike silmis. Siis olevat Eesti rahvast kergem valitseda. Kindralkomissar Lietzmannile, kes olevat küll sõbralik eestlastele ei andvat saksa kõrgemad võimukandjad võimalusi rahva heaoluks palju ära teha.*²¹⁵ See mõjutas tugevalt ka põllumajandusvaldkonda ning üha enam nähti kehvast olukorras süüd saksa ametkondadel.²¹⁶

Ilmselt oli teavitustöö nõutavate normide ja nende ulatuse kohta ebapiisav, mistõttu tekkisid põllupidajate seas mitmesugused kuuldused. Näiteks levisid 1943. aasta alguses kuuldused kogu põllusaagi äravõtmise seaduse kohta. Sellised kuuldused olivat maaelanikkonna seas kohati suisa paanikat tekitanud, mistõttu peideti põllusaaki ja tapeti loomi. Ehkki Hjalmar Mäe oma 16. jaanuaril peetud kõnes kuuldusi ümber lükata püüdis, jäi elanikkond äraootavale seisukohale ning Mäe kõne võeti vastu pigem skeptiliselt.²¹⁷ Kuuldusi õhutasid tagant eestlaste väljakujunenud hoiakud sakslaste suhtes. Nii levinud opositsioonilistes ringkondades ütlus: *Mis nendega (sakslastega) teha. Nad pole ju muutunud maailmasõjast saadik.*²¹⁸ Ühtlasi levisid sageli kuuldused, et Eestist kogutud toodang ei lähe mitte kohaliku elanikkonna ja rinde kasutusse, vaid veetakse Saksamaale ning rahva eksitamiseks ei peetavat paljuku ka pettemanöövleid teha: *On veel kuuldusena kuuldud, et kõik kraam, mis Eestist kätte saadaval on, veetakse Saksamaale ja nimelt puud, palgid ja loomad. Inimeste silmapetmiseks veetavat kraam alul Venemaa poole ja siis Luugas laaditavat ümber teisele rongile ja veetavat Saksamaale.*²¹⁹ Võimalik, et taolised kahtlused said tõuke eespoolt kirjeldatud Göringi kõnest ning teistest analoogsetest sõnavõttudest Berliini tasandil, mis üht või teist teed pidi Eesti elanikkonnani jõudsid, ent erinevalt Göringi kõnest märkimisväärse tähelepanu osaliseks ei saanud.

²¹⁵ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeolelu [Narvas], mai 1943, l 129; vt ka ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeolelu [Rakveres], mai 1943, l 133j.

²¹⁶ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 273.

²¹⁷ Samas, lk 266, 272; vt ka ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeolelu [Narvas], veebruar 1943, l 43; Raskused ületatakse, kui igaüks täidab oma kohust. – Postimees 1943, 18. jaanuar.

²¹⁸ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 266. Siinkohal viidatakse Esimese maailmasõja aegsele Saksa okupatsioonile, mille jooksul toimusid ulatuslikud rekvireerimised, millele antud tsitaadis arvatavasti tähelepanu juhitakse.

²¹⁹ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 167, 240.

Samas on näiteks Mark Mazover leidnud, et Saksamaa põllumajanduspoliitika Nõukogude Liidus oli *hale läbikukkumine*, mida kompenseerisid Prantsusmaa ja kindralkubermang (Poola).²²⁰ Seega võib levinud nägemust okupeeritud idaaladel läbiviidavast erilisest kurnamispoliitikast pidada osaks kannatusnarratiivist, millel üle-euroopalises kontekstis siiski alust polnud.

Elanikkonna meelsust põllumajandus- ja tööstustoodangu ekspuateerimise küsimuses mõjutasid niisiis sakslastega seotud ajaloolised kogemused. Samas ei esinenud Eestis põhimõttelist vastuseisu normide täitmise suhtes, küll aga nurinat normide suuruse ja kokkuostuhindade üle. Põllupidajate meeleolu tõstmiseks kasutati preemiasüsteeme ja võimalust normist üle jäävat toodangut vabalt turustada. Üldiselt toimis Eesti põllumajanduse ekspuateerimine okupatsioonivõimu seisukohalt edukalt, sest pole alust arvata, et oleks toimunud ulatuslikum normidest kõrvalehoidmine. Teisalt ei suudetud põllupidajaid propagandistlike meetoditega piisavalt veenda selles, et normidena võetavat toodangut kasutatakse elanikkonnale aktsepteeritavatel eesmärkidel – sõjavajaduste tarbeks ning Eesti toitlusolude parandamiseks.

3.3. Eesti Rahva Ühisabi ärakasutamine ekspuateerimise huvides

Olulist rolli majandusliku ekspuateerimise teostamisel täitis Eesti Rahva Ühisabi (ERÜ). See loodi juba 1941. aasta septembri alguses sotsiaalse abi ja korjanduste korraldamiseks Nõukogude okupatsiooni all kannatanutele. Organisatsiooni initsiaatoriks oli ja presidendiks sai EO juht Hjalmar Mäe.²²¹

ERÜ rajati rahva omaabi organisatsioonina ning selle alustalaks oligi idee, et rahvas aitab ennast ise.²²² ERÜ ideoloogiliste aluste järgi ei saanud ega tohtinudki elanikkond oma elujärje parandamiseks okupatsioonivõimu peale loota, kelle jaoks pidi prioriteet olema sõjamajandusele orienteerumine. Organisatsiooni ideoloogiline suund haalus ka laiemas plaanis natsionaalsotsialistliku ideoloogiaga – nimelt tugines ERÜ tegevus rahvusterviku ideele, mille järgi tuli ühiskonna üldhuvi seada ettepoole indiviidi huvidest. Ühtlasi võttis ERÜ endale põhimõtteks aidata vaid *terveid ning elujõulisi perekondi ja rahvaliikmeid [...] aidates neid oma nõu ja jõuga ületada ajutisi*

²²⁰ Mazover, Hitleri impeerium, lk 300.

²²¹ Vt nt Maripuu, Omavalitsuseta omavalitsused, lk 319. Eesti Rahva Ühisabi rajamisest on Hjalmar Mäe kirjutanud oma mälestustes: Mäe, Kuidas kõik teostus, lk 229jj.

²²² Vt nt ERÜ tegevuse põhimõtteid ja lähtekohti. – Eesti Rahva Ühisabi Toimetused 1943, nr 1, lk 3–6, siin lk 5.

*raskusi.*²²³

ERÜ olemasolu ei olnud Saksamaa poolt okupeeritud aladel midagi ülemäära haruldast. Kohati olid taolised heategevusorganisatsioonid ainus alternatiiv ühiskonna täielikule kokkuvarisemisele.²²⁴ ERÜ tegevust võib näha olulise sidususe tekitajana ühiskonnas ning seeläbi okupatsioonivõimule olulise propagandavahendina.

ERÜ-t iseloomustab kampaaniate kaupa tegutsemine. Organisatsiooni tegevus sai alguse veel mitteametlikust kogumiskampaaniast Nõukogude aasta ohvrite aitamiseks, millest kasvas välja küttepuude varumise kampaania. Hjalmar Mäe on oma mälestustes tituleerinud selle väga edukaks aktsiooniks, mis lahendanud küttekriisi kaheks aastaks.²²⁵ Tegelikuses sai edukalt kulgenud küttepuude varumise kampaania hiljem selgelt negatiivsete reaktsioonide osaliseks: leiti, et kogutud küttepuud viidud Eestist välja, kuna aktsioonis osalenud ei olewat lubatud puudenormi kätte saanud.²²⁶ Nimetatud kampaaniatele järgnesid juba sõduritele talvevarustuse kogumise kampaania ning värvilise metalli kogumiskampaania sõjatööstuse tarbeks.

Selline kampaania korras tegutsemine on ERÜ-t iseloomustava tegurina säilinud ka mälestuste autorite mälus. Esmajoones kirjeldatakse juba eespool seoses Hitleri isikukultusega mainitud kaltsukogumiskampaaniat, mida ulatuslikult propageeriti koolides ja viidi läbi vastavaid võistlusi. Samas kumab mälestustest läbi suhtumine ERÜ-sse kui nõudvasse, mitte andvasse organisatsiooni, millesse suhtuti pigem negatiivselt ja koguni pilkavalt, samuti kaheldi, kas kampaaniatega kogutud esemed jõuavad õige adressaadini. Näiteks Heino Õunap on kirjutanud: *Sõjaväele hakati koguma sooje riideesemeid. Seda nimetati ERÜ ehk Eesti Rahva Ühisabi. Selle kohta lauldi: „Kõik sukad, sokid, kasukad ja esemed, mis soojemad – kõik ERÜ kaudu Saksamaale läeb“. Palju sellest sõjavägi sai, on omaette küsimus?*²²⁷ Täielikult tähelepanuta on siinkohal jäänud korjanduste vabatahtlik iseloom ning esile tõstetud hoopis skeptiline suhtumine korjanduse algse eesmärgi täitmisse. Kaudselt toob seegi näide esile tõiga, et Eesti elanikkond ei uskunud, et okupatsioonivõim tegutseb puhtal kujul sõjamajanduse huvides ning levisid kahtlused *röövmajanduse* teostamise kohta. Ella Jürnas on oma mälestustes välja toonud, et kohati esines ERÜ suhtes täiesti eitavaid hoiakuid: *Organiseeriti Eesti Rahva Ühisabi, sõdurite varustamiseks rindel. Minu naabritüdruk astus sellesse, sai lõnga õpetajalt sõduritele sokkide kudumiseks.*

²²³ Abistamise juhend. – Eesti Rahva Ühisabi Toimetused 1943, nr 2, lk 3.

²²⁴ **Mazover**, Hitleri impeerium, lk 317.

²²⁵ **Mäe**, Kuidas kõik teostus, lk 232j.

²²⁶ Vt nt Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 103, 115, 202.

²²⁷ EKM EKLA 350-1590, Heino Õunap, l 8.

*Ema keelas ära, käskis lõnga tagasi viia.*²²⁸ On ka teistsuguseid seisukohti, näiteks Kulla Oolberg on ERÜ toetust positiivselt esile tõstnud.²²⁹

ERÜ saavutas eestlaste elus igal juhul võrdlemisi olulise rolli. Esiteks kulgesid ERÜ korraldatud vabatahtlikud kampaaniad valdavalt edukalt ning mitte vähem oluline ei olnud ERÜ tegevus abiandva organisatsioonina.²³⁰ Samas toovad ka julgeolekupolitsei aruanded ERÜ tegevust mainides välja pigem siiski negatiivseid seiku. Nii näiteks tekitas 1943. aasta jaanuaris Narva elanikes pahameelt ERÜ sooja toidu jagamise korraldus, nimelt olevat supp keedetud kahes katlas *paksu* ja *vedela* supina, nii et *paks* supp pärast keetmist *vedelaga* segatud pidi saama, ent levis arvamusi, et supikeetjad jaganud oma tuttavatele ka ainult *paksu* suppi. Selle tulemusena saabunud kohalikule ERÜ ringkonnale postkaarte, milles supikööki nimetatud *solgiköögiks*.²³¹

Samuti on ERÜ tegevust võrreldud Nõukogude ajaga: *E.R.Ü. poolt asutistele ja ettevõtetele laiali saadetud kohustusallkirjade lehed, milledele iga kindla kuupalgaline teenistuja ja ametnik, kui ta nõustub abistama E.R.Ü. kaudu oma abivajavaid rahvuskaaslast, annab oma allkirja. Mittenõustumise korral tuleb anda samuti allkiri selleks, et see teatav isik ei nõustu abistama oma abivajavaid rahvuskaaslast. Inimesed vaatavad sellisele võttele nagu kommunismiaegsetele surveabinõudele ja võrdlevad seda kommunismiaegse hääletamisega: kes vastu on, selle nimi läheb musta nimekirja.*²³² Mõneti haakub selline hinnang mälestustes kirjeldatuga ning annab alust arvata, et ERÜ tegevust tajuti kohati võrdlemisi pealesuruvana. Samas oli see paikkonniti kahtlemata erinev ning sõltus paljuski kohalike ERÜ aktiivsete liikmete isikutest.

Vastukaaluks tekkinud pildile ERÜ-st kui negatiivse suhtumise osaliseks saanud organisatsioonist tuleb veel kord rõhutada, et eestlasi tõmbasid massiaktsioonid edukalt kaasa. On leitud, et 1942. aasta lisaks Eestile paralleelselt ka Lätis ja Leedus toimunud metallikogumiskampaania tulemusel oli Eestis ühe inimese kohta kogutud metalli hulk kaks korda suurem kui Lätis ja neli korda suurem kui Leedus.²³³ Kaasaegseid hinnanguid ERÜ-le ei saa hoolimata allikatest tekkivast kuvandist üheselt negatiivseks pidada. ERÜ olulisust tähtsustasid kahtlemata enam need, kes sellise organisatsiooni olemasolust kasu said ning negatiivse suhtumise kandjaks olid pigem inimesed, kes

²²⁸ EKM EKLA 350-1694, Ella Jürnas, l 9.

²²⁹ Kulla Oolberg, lk 45. Vt ka Meeri Säre. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 266–278, siin lk 271; Valdeko Potisep. – Sõjas kasvanud poisid, lk 199–210, siin lk 206.

²³⁰ Vt nt Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 67.

²³¹ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Narvas], jaanuar 1943, l 27j.

²³² Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 237.

²³³ Myllyniemi, Die Neuordnung, lk 140.

pidid asetuma annetaja positsiooni.

ERÜ-1 oli Eesti ühiskonnas niisiis vastuoluline roll. Ühelt poolt oli see massiorganisatsioon, mis oli kampaaniate korraldamises väga edukas ning kujunes abiorganisatsioonina elanikkonnale oluliseks institutsiooniks. Teiselt poolt on sai ERÜ tegevus sageli negatiivsete hinnangute osaliseks, seda nähti Saksa *röövmajanduse* täitjana.

3.4. Reprivatiseerimine

19. augustil 1941 riigikomissar Lohse poolt antud korraldus sätestas eraomandi tagastamise kui okupatsioonivõimu põhimõttelise eesmärgi. Esimesed sammud eraomandi taastamiseks tehti sama aasta oktoobris, kui anti korraldus väikeste tootmis- ja äriettevõtete ümberkorraldamise kohta. Idaministeeriumi plaanid eraomandi tagastamiseks Baltikumis läksid aga vastuollu Göringi neliaastakuplaaniga, mille järgi pidi eraomand siinses piirkonnas tagastatama vaid üksikjuhtudel. Idaministeeriumi kavad ei haakunud ka Hitleri koloniseerimisambitsioonide ja Baltikumi saksastamisideedega. Need vastuolud ei puudutanud aga kuidagi suurtööstust, pangandust ja kindlustust ning laevandust, millele ei laienenud reprivatiseerimine ühegi plaani järgi.²³⁴

Idaministeeriumi üldise poliitika osakonna juhataja Otto Bräutigami mälestuste järgi pidi eraomandi taastamise küsimuses tehtama vahet endistel Balti riikidel, mis vaid aasta Nõukogude Liidu poolt okupeeritud olid olnud, ning vanadel Nõukogude aladel, kus omandisuhete kindlakstegemine liiga keerukaks oleks osutunud. Nõukogude Liidu vanadel aladel lähtus Saksa okupatsioonivõim eeldusest, et bolševism ei tunne eraomandit, okupeeritud idaaladel eksisteerib vaid riigiomandus ning Suur-Saksa riik võtab Nõukogude Liidu õigusjärglasena selle omandi lihtsalt üle.²³⁵

Eesti elanikkonna seisukohast oli reprivatiseerimine üks suuremaid lootusi, mis uuele okupatsioonivõimule pandi.²³⁶ Selle venimajäämine põhjustas eriti sellistes elanikkonna kihtides, keda Nõukogude aastal aset leidnud riigistamised kõige valusamalt puudutasid, tugevat pettumust. Talude ja majade osaline reprivatiseerimine, tegelikult vaid endistele omanikele kasutusse andmine, tekitas kahetisi reaktsioone. Omandiõiguse taastamata

²³⁴ Myllyniemi, Die Neuordnung, lk 219j.

²³⁵ Bräutigam, So hat es sich zugetragen, lk 487j.

²³⁶ Vt nt BA R 58-217, Ereignismeldung UdSSR. Nr. 99, 30.09.1941, l 455; BA R 58-220, Ereignismeldung UdSSR Nr. 153, 09.01.1942, l 56; BA R 58-220, Ereignismeldung UdSSR Nr. 156, 16.01.1942, l 173.

jätmise suhtes näidati üles rahulolematust.²³⁷ Reprivatiseerimise venimisse suhtuti kohati satiirilisel: *Järk-järgulise majade tagasiandmise üle inimesed muigavad ja vaatavad sellele kui mingisugusele propagandavõttele. Arvatakse et majade tagasiandmist venitatakse sellepärast, et siis see teene, majade tagasiandmine, püsiks kauem rahval meeles värskena ja ühtlasi püsiks siis ka kauem tänutunne saksa võimude vastu.*²³⁸

Väidetavalt olevat talude tagastamine seotud sõjaväe heaks annetatud talvevarustuse hulgaga, mis omakorda mitmetes talunikes pahameelt põhjustas, kuna ei olevat arvestatud talunike enda majanduslike võimalustega.²³⁹ Ehkki õigus omandi tagasisaamisele seoti tõepoolest okupatsioonivõimu ees kohustuste täitmisega, pole siiski alust arvata, et see oleks laienenud vabatahtlikele aktsioonidele. 1942. aasta alguses levisid elanikkonnas veel kuuldused, et eraomandit ei tagastata mingitel tingimustel ning ainuke võimalus omandi tagasisaamiseks oleks see uuesti osta, milleks endistel omanikel piisavalt raha polnud.²⁴⁰

Alates 1943. aastast muutus eraomandi tagastamise küsimus juba osaks totaalset sõjapidamise kontseptsioonist ning kandis eesmärki luua soodne pinnas mobilisatsioonide läbiviimiseks. Korralduse eraomandi taastamiseks Eestis, Lätis ja Leedus andis idaminister Rosenberg 18. veebruaril 1943. Suurettevõtete tagastamist ei näinud ette seegi korraldus: § 4 järgi ei saanud tagastada ettevõtteid, mis olid olulised *avalikes huvides, eriti sõjamajanduse huvides.*²⁴¹ Korralduse järgi oli eraomandi tagastamise eelduseks kõigi okupatsioonivõimu kehtestatud kohustuste täitmine. Eraomandi üleandmine toimus piduliku tseremooniaga, millel muuhulgas rõhutati, et omandi tagasisaamine *kohustab ka tagasi andma*. Väidetavalt suhtunud nii kindralkomissar Litzmann kui talunikud sellistesse üleandmistseremooniatesse huumoriga.²⁴² Ants Orase mälestuste järgi äratas selline suure pidulikkusega toimunud järk-järguline osaline eraomandi taastamine vaid pilkeid ning *kõik teadsid, et see on vaid tühi žest.*²⁴³

Elanikkonna hulgas Rosenbergi korraldus teiste samaaegselt toimunud sündmuste taustal suurt huvi ei äratanud ning julgeolekupolitsei aruannetes kajastatakse selle mõju

²³⁷ Vt nt Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 59; ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Pärnus], jaanuar 1943, l 9.

²³⁸ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 209.

²³⁹ BA R 58-220, Ereignismeldung UdSSR Nr. 171, 20.02.1942, l 394.

²⁴⁰ BA R 58-221, Ereignismeldung UdSSR Nr. 178, 09.03.1942, l 53.

²⁴¹ BA R 6-215, Verordnungsblatt, l 8; vrd **Isberg**, Zu den Bedingungen, lk 78. Reprivatiseerimiskorralduse teksti vaata lisast 4.

²⁴² BA R 6-215, Verordnungsblatt, l 8; **Myllyniemi**, Die Neuordnung, lk 223j.

²⁴³ **Oras**, Eesti saatuslikud aastad, lk 195.

minimaalselt. Tuletagem meelde, et samasse ajaperioodi jäi ka Hjalmar Mäe kõne toitlus- ja põllumajandusoludest, mille vastuvõtmist elanikkonna poolt hoopis olulisema küsimusena käsitleti, aga ka Stalingradi lahingu kaotuse mõjud. Märkimata ei saa jätta sedagi, et reaalseid omandisuhteid kõnealune määrus samuti oluliselt ei muutnud. Elanikkonna suhtumist reprivatiseerimiskorraldusse on kajastatud lakooniliselt ja tõdetud, et korraldust *tervitati üleüldiselt* ning mõningaid kahtlusi tekitasid vaid § 4, mis jättis lahtiseks kõikvõimalike erandite küsimuse ning § 7, mis sätestas eritingimused ümberasujate varade tagastamisele, tekitas elanikkonnas kartusi *Balti parunite* aja tagasitulekust.²⁴⁴

Osaline ja venitatud reprivatiseerimine tekitas elanikkonnas pettumust ning selles nähti selgelt propagandavõtet, millega okupatsioonivõim püüdis rahvas tänutunnet tekitada. Reprivatiseerimise käiku ja tseremoniaalsust silmas pidades ei pruukinudki väga ebaõige ettekujutusega tegu olla. Totaalse sõja kontseptsiooni raames antud Rosenbergi reprivatiseerimiskorraldus suurt elevust ei põhjustanud ning ülepingutatud tseremooniade saatel toimunud eraomandi tagastamine mõjus pigem pilkeid tekitavalt.

3.5. Tööpropaganda

Majandusliku ekspluateerimise üks vorme oli üldise töökohustuse kehtestamine. Selle peamine eesmärk oli idaalade inimpotentsiaali Reich'i teenistusse rakendamine. Ostland'i riigikomissariaadis kuulutati ilma rakenduseta inimestele 15. augustil 1941 välja kohustus ennast tööametites arvele võtta. Pakutud tööst keeldujad tuli jätta ettenähtud toidunormideta.²⁴⁵ Tegelikuses ei suudetud elanikkonna tööle rakendatust piisavalt efektiivselt tagada.

Eesti puhul oli iseloomulik siiski pigem tööjõupuudus ning seda eriti tugevalt okupatsioonivõimule prioriteetses põlevkivitööstuses. Iseloomulik oli Eesti olukorrale seegi, et puudus oli eelkõige meessoost tööjõu järele, samas kui naiste seas valitses pigem tööpuudus. 1942. aasta kevadel oli töötuna registreeritud üle 13 000 naise, töötuid mehi oli seejuures alla 1500. Sellise olukorra põhjuseks oli Tilman Plathi sõnul asjaolu, et juuniküüditamisega Eestist ära viidud inimestest olid ligikaudu kaks kolmandikku mehed.²⁴⁶ Vastupidiselt Plathi seisukohale oli juuniküüditamisest suurem mõju taolise olukorra kujunemisele siiski pigem Nõukogude aasta jooksul toimunud

²⁴⁴ BA R 58-224, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 45, 12.03.1943, l 16p, l 30p.

²⁴⁵ **Plath**, Zwischen Schonung und Menschenjagden, lk 230. Toomas Hiio järgi kehtestas idaminister Rosenberg töökohustuse 19. detsembril 1941. (**Hiio**, Eesti üksustest, lk 225.)

²⁴⁶ **Plath**, Zwischen Schonung und Menschenjagden, lk 253.

arreteerimistel ning sundmobilisatsioonil Punaarmeesse.²⁴⁷ Töötuid elanikke püüti Eestis tööle rakendada mitmesuguste aktsioonidega, mida korraldas EO majandusdirektoorium.

Eriti teravalt kerkis tööjõu probleem esile põllumajanduses. Töökäte puudust maapiirkondades püüti EO majandusdirektooriumi poolt 1942. aasta suvel leevendada rakendusega linnaelanikke kohustusliku suunamisega talutöödele. See korraldus ei andnud siiski soovitud tagajärgi. Talupidajad, kes korraldusest lisatööjõudu lootsid, pidid sageli pettuma. Leiti, et pakutud tööjõud ei ole vastavuses maatöö nõuetega.²⁴⁸ Oli ka rängemaid etteheiteid: *Korralduste suhtes on maal imestust äratanud kuidas oli võimalik, et linnast maale tööjõu saatmise aktsioon nii põhjalikult nurjus, et selle tagajärjel need, kes lootma jäid abitööjõu juurdetulekule põllumajandustöödel, täieliku pettumuse osaliseks said. Selle asemel on rohkesti linnast päritolevaid ülesostjaid ringi kolamas ja tülitamas. Samad isikud nõuavad tuttavailt talupidajailt tõendeid, nagu oleks nemad põllutöödel viibinud, tegelikult aga pole ühtegi päeva põllutöödel töötanud. Linnas aga liiguvad endiselt isikud, kellel mingit pidevat tegevust ei ole.*²⁴⁹ Näiteks Kuressaares toodi välja, et linnast maale saabunud inimesed tegelesid talunike väitel pigem suvitamisega: *Pahameelt tekitab asjaolu, et linlased mandrilt tulles Saaremaale põllutööle, Kuressaares suvitavad, aga mitte tööd ei tee, kusjuures isegi välispolitsei on võimetu seda takistama.*²⁵⁰

Linnaelanike maale tööle saatmise küsimuses olid talunikud ja linlased vastandlikel positsioonidel – kumbki huvigrupp polnud korraldusega rahul, ent põhjused selleks olid erinevad. Kui maaelanikkonda pahandas, et võimud ei suuda tagada korralduse täitmist ja vähendada töökäte puudust taludes, siis linnaelanikud olid rahulolematud, et neilt nõutakse tööd samal ajal, kui ei tehta midagi toitlusolude parandamiseks.²⁵¹ Julgeolekupolitsei Narva referent tõi näiteks välja, et *elanikkonnast kuulub rahulolematusi, et tööd osatakse nõuda aga kodanike toitlusolude parandamisele ja saadavate ratsioonide suurendamisele üldse ei mõeldagi.*²⁵²

1941. aastal kehtestatud töökohustuse esimese rakendusmääruse andis riigikomissar alles 25. jaanuaril 1943 ning 16. veebruaril juhtnõõrid selle elluviimiseks, millega kuulutati välja töömobilisatsioon aastatel 1919–1924 sündinud meestele. Töökohuslased

²⁴⁷ Vrd ERA R-59-1-84, Poliitilise politsei inspektorile, l 143.

²⁴⁸ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 59.

²⁴⁹ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 91.

²⁵⁰ Samas, lk 112.

²⁵¹ Vt nt Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 107, 142, 177; BA R 58-222, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 20, 11.09.1942, l 56, 59; BA R 58-222, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 23, 02.10.1942, l 140.

²⁵² Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 95.

värvati väegrupi Nord abiteenistusse (*Hilfswilliger*) või sõjamajanduse teenistusse.²⁵³ Esmased reaktsioonid sellele olid väidetavalt positiivsed, sest *pikad kinosabad, mittemidagitegijad kohvikutes ja täiskohaga hangeldajad ärritasid elanikkonda juba pikalt.*²⁵⁴

Samas on julgeolekupolitsei aruannete põhjal aimatav, et selget arusaama kehtestatud töökohustuse olemusest vähemalt esialgu elanikkonnas ei olnud. Uue korralduse elluviimise osas valitses elanikkonnas teadmatus, näiteks Pärnumaa elanikes tekkis küsimus, kas töökohustuse täitmiseks saadetakse inimesi Eestist välja.²⁵⁵ Virumaal levisid kuuldused kõigi mobiliseeritavate kaevandustesse tööle saatmisest.²⁵⁶ Õige pea hakati töömobilisatsioonis nägema varjatud mobilisatsiooni Eesti Leegioni täiendamiseks, nagu on seda käsitletud ka hilisemas ajalookirjutuses (vt 4.2.).²⁵⁷

Põllumajanduses tööjõupuuduse leevendamiseks saadeti maale põllutöödele ka kooliõpilasi. Esialgu oli vähemasti linnaelanikkonna suhtumine, eriti õpilaste vanemate poolt positiivne: leiti, et lastel avaneb seeläbi võimalus hankida linnas raskesti kättesaadavaid toiduaineid.²⁵⁸ Seda aspekti on rõhutanud näiteks Helju Viires: *Olime ju huvitatud, et saaks maale, söögile lähemale, värske õhk ümberringi.*²⁵⁹ Põllupidajad seevastu suhtusid üleskutsesse skeptilisemalt: leiti, et noored, kes pole põllutöödega harjunud, ei saa tegemist vajavate töödega hakkama. Pahameele põhjuseks oli asjaolu, et 1943. aastast käsitleti 14-aastasi noori ametlikult täistöövõimelistena: *Maamehed ei taha leppida, et tööamet neile 14-aastase lapse töölesaatmisega loeb rahuldatuks nõudluse 1 inimese tööjõule. Tegelikult ei olevat sarnane linnalaps, kes päälegi veel maatööga harjumata, võimeline isegi 50% ulatuses asendama täistöömeest. Lastevanemate poolt avaldatakse omalt poolt kartust, et 14-aastaste täistööjõuliseks tunnistamisega nende töökoorem maal väga raske saab olema. Palju muret tuntakse ka tööriietuse ja tööjalatsite saamise üle, millised küsimused on veel lahendamata.*²⁶⁰ Samaaegselt nende arengutega hakkasid kohati levima kuuldused, et lapsi hakatakse Saksamaale saatma.²⁶¹

²⁵³ **Hiio**, Eesti üksustest, lk 225.

²⁵⁴ BA R 58-224, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 45, 12.03.1943, l 32p.

²⁵⁵ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Pärnus], 22.02.1943, l 40.

²⁵⁶ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Rakveres], veebruar 1943, l 51.

²⁵⁷ BA R 58-224, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 49, 09.04.1943, l 102p. **Hiio**, Eesti üksustest, lk 225.

²⁵⁸ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 270.

²⁵⁹ Helju Viires. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 106–121, siin lk 108; vt ka Leo Laks, lk 76.

²⁶⁰ ERA R-64-1-14, l Üldine olukord ja rahva meeleolu [Pärnus], 24.05.1943, l 147. Vt ka ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja elanikkonna meeleolu [Petseris], aprill 1943, l 103; ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Valgas], aprill 1943, l 105j; ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Narvas], mai 1943, l 129.

²⁶¹ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja elanikkonna meeleolu [Petseris], mai 1943, l 124.

Taludesse saadeti tööjõuks ka sõjavange, ent seda küsimust ei ole julgeolekupolitsei aruannetes kuigi detailselt kajastatud. Rohkem on tähelepanu pööratud sõjavangide kasutamisele tööstuses, ent seda eelkõige aspektist, kuidas sõjavangide toidunormid on eestlastest tööliste normidest ebaõiglaselt kõrgemad.²⁶² Sõjavangide kasutamisest tööjõuna taludes on rohkem kirjutatud mälestustes, milles on välja toodud nii positiivseid kui negatiivseid aspekte. Näiteks Walter Kajak on leidnud, et sõjavangid olid *pererahvaga nagu ühte kasvanud*.²⁶³ Endla Kanneli kogemus on teistsugune: *Meile anti vang tööliseks. See oli sünge, altkulmu põrnitsev mustapäine noormees. Oli minu õnn, et isa tal hoolsalt silma peal hoidis, temaga rääkis. Tööd tegi ta just nii palju, kui kästi. Ema kartis teda samuti kui mina*.²⁶⁴ On selge, et kokkupuuted ja kogemused taludesse tööle saadetud sõjavangidega olidki väga erinevad ning sõltusid eelkõige nii vangide kui nende tööandjate isikuomadustest. Näiteks Lore Tiik on vastukaaluks Endla Kannelile meenutanud, kuidas tema naaberkülas ühte peresse tööle saadetud venelasest sõjavang oli *tubli töömees ja õppis eesti keelegi päris ära*.²⁶⁵

Elanikkonna tööle rakendamine tõi kaasa kahetisi reaktsioone. Ühelt poolt levisid elanikkonnas seisukohad, et töötud tuleb igal juhul erinevate meetmetega tööle rakendada ning seega kiideti okupatsioonivõimu sammud põhimõtteliselt heaks, küll aga ei oldud rahul korralduste tegeliku elluviimisega. Korralduste poolt vahetult puudutatud inimesed seevastu leidsid, et okupatsioonivõimu loodud elutingimuste juures olid kasutatud meetmed inimeste tööle sundimiseks ebaõiglased.

3.6. Riigi Tööteenistuse propaganda

Riigi tööteenistuse (*Reichsarbeitsdienst*, RAD) alged Saksamaal ulatusid 1920. aastate teise poole, mil seoses majanduslike raskustega organiseerisid erinevad institutsioonid töölaagreid, et pakkuda teenistust endistele sõjaväelastele ja suurele hulgale töötutele. 11. juulil 1934 nimetati taolised töölaagrid ametlikult riigi tööteenistuseks ning 1935. aasta suvel tehti see noorukitele vanuses 18–25 kohustuslikuks.²⁶⁶

Okupeeritud idaaladelt võeti RAD-i teenistusse ainult rassiliselt kõlblikke isikuid,

²⁶² Vt nt Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 204, 220.

²⁶³ Walter Kajak. – Sõjas kasvanud poisid, lk 146–155, siin lk 152.

²⁶⁴ Endla Kannel. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 122–136, siin lk 132.

²⁶⁵ Lore Tiik. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 206–215, siin lk 214.

²⁶⁶ Labida ja relvaga, lk 9.

keda nähti ühtlasi vahendina kaugemaleulatuvate rassiideoloogiliste eesmärkide elluviimisel – püüdes *väärtuslikku elementi* tööteenistuse kaudu saksastada.²⁶⁷ Propaganda seisukohast oli RAD-il kaks olulist aspekti: ühelt poolt eeldas RAD-i värbamine vastavasisulise propaganda läbiviimist, teisalt pidi Riigi Tööteenistus ka ise täitma propagandistlikku eesmärki olles mingil määral osa Saksamaa ülistuspropagandast (vt lähemalt 2.2.). Järgnevalt on reaktsioone RAD-ile vaadeldud mõlemast aspektist.

RAD-i kõrval moodustasid teise kategooria sageli sunniviisiliselt Saksamaale tööle saadetud nn idatöölised (*Ostarbeiter*), kelle töö- ja elutingimused Saksamaal olid kahtlemata oluliselt kehvemad kui riigitööteenistustel, kes elasid ja töötasid sakslastega samades tingimustes. Slaavi aladelt värvati inimesi Saksamaale tööle sageli massidena. Näiteks Valgevenest viidi Saksamaale ühtekokku ligikaudu 380 000 töolist. Idatöolisteks värbamiseks korraldati seal 1942. aasta kevadest sügiseni ulatuslik propagandakampaania, mis loodetud edu siiski ei toonud. Paralleelselt kampaaniaga toimusid ka sunniviisilised värbamised, mis võtsid haarangute ilme.²⁶⁸

Eesti oli tööteenistusse võtmise küsimuses mõnevõrra eripärasel positsioonil. Kuna tööpuudus Eestis oli pea olematu ning Kirde-Eesti põlevkivitööstus oma tööjõuvajadusega okupatsioonivõimu prioriteet, siis olid siit tööteenistusse nõutavad inimhulgad väiksemad kui mujal Baltikumis. Tööjõu Eestist väljaviimise vastu olid nii EO, Saksa tsiviilvalitsus, armeegrupp Nord, Baltöl ning hiljem seoses mobilisatsioonidega ka SS.²⁶⁹

Sellegipoolest saadeti juba 1941. aasta septembris Eestist Saksamaa tööstusettevõtetele 250 meest.²⁷⁰ Edaspidi muutus tööteenistusse värbamine üha ulatuslikumaks, milles olulist rolli mängis nõue läbida ülikooli astumiseks riigitööteenistus. Kokku käis Eestist Riigi tööteenistuses umbes 1000 poissi ja 100 tüdrukut, enamasti üheaastase töölepinguga.²⁷¹ Lisaks suundus Eestist Saksamaale tööle lisaks RAD-i raames toimunud värbamistele hulk inimesi idatöölise sildi all, kuid siin ei toimunud siiski slaavi aladega võrreldavaid massikampaaniaid ega sundvärbamist. Selle peamiseks põhjuseks võib pidada eespoolmainitud tööjõupuudust ja ka erinevate Saksa instantside vastuseisu tööjõu Eestist väljaviimise suhtes.

Erinevalt eelmises alapeatükis käsitletud üldisest töökohustusest, mis sai valdavalt

²⁶⁷ **Plath**, Zwischen Schonung und Menschenjagden, lk 264, 269.

²⁶⁸ **Quinkert**, Propaganda und Terror, lk 257, 260jj; vt ka **Plath**, Zwischen Schonung und Menschenjagden, lk 264.

²⁶⁹ **Plath**, Zwischen Schonung und Menschenjagden, lk 199; vt ka BAR 58-222, l 58j.

²⁷⁰ **Plath**, Zwischen Schonung und Menschenjagden, lk 241.

²⁷¹ Labida ja relvaga, lk 7.

negatiivse suhtumise osaliseks, võib riigitöteenistuse suhtes täheldada võrdlemisi palju positiivseid hoiakuid. Positiivsena on mälestustes esile tõstetud võimalust maailma näha ja uusi kogemusi omandada: *Mina tean ainult ühte tütarlast, kes oli aasta Saksamaal, Berliinis. See oli minu naabritalu peretütar Aino. Mäletan tema muljeid. Töötas ühes kohvikus ja oli eluga rahul. Sai tutvuda linnaga ja üldise eluoluga. Sai selgeks saksa keele. Saksa ajal sai väga vähe ringi liikuda ja Aino võttis tööteenistust kui turismireisi.*²⁷² Tuuakse siiski välja ka negatiivsemaid aspekte, eelkõige töö- ja elutingimuste kohta: *1943. aastast tuli kohustus alates 18 aastastele minna saksa riigitöteenistusse. Juba 1942 a, kes soovis ülikoolis õppida, pidi käima enne riigitöteenistuses. [...] Eesti noored, kes käisid läbi saksa tööteenistuse Saksamaal, seda elu seal eriti ei kiitnud. Töö oli raske, toitlustamine kehv.*²⁷³

Tööteenistustes käinute mälestuste põhjal võib tõdeda, et naiste ja meeste kogemused tööteenistusest on võrdlemisi erinevad. Naiste kirjeldused tööteenistusest on pigem positiivsed, mehed toovad enam välja negatiivseid aspekte. Mälestuste põhjal selgub, et naiste elu- ja töötingimused olid sageli oluliselt kergemad kui meestel.²⁷⁴ Teiselt poolt mõjutab meeste mälestusi kindlasti ka asjaolu, et väga tihti värvati tööteenistuslased pärast teenistuse lõppu sõjaväkke.²⁷⁵

Kaasajal oli suhtumine Saksamaale tööjõu värbamisele valdavalt negatiivne, mis tööjõupuuduse olukorras on täiesti mõistetav. Kohati toimusid tööteenistusse astuda soovijate vastu suunatud vägivaldaaktid. Ühest taolisest juhtumist teatati 1942. aasta märtsis Pärnust, kus eakaaslaste vägivald ohvriks langenud RAD-i soovijad oma avaldused tagasi võtsid.²⁷⁶ Endel Kalja oli näide noorest, kes paljuski lähedaste vastuseisu tõttu tööteenistusest loobus: *Alul soovisin seda ise, minna vabatahtlikult kogu hingest, aga kui komisjon lõpuks seljataga ja paberidki kõik tehtud, hakkasin kartma ning jätsin minemata. Muidugi oli põhjusi palju, üks oma roll ka sakslaste taganemisel kõigil rinnetel ja etteaimatav sõja kaotamine. Teiseks ja mulle väga oluliseks sai aga koduste, sugulaste ning sõprade hoiatav keelitamine, et ära enam mine ja nii ma deserteeringi tookord, ning kuulsin, et neid poisse oli veel teisigi, kes seekord tagasi ei läinud, nagu ka mina.*²⁷⁷ Seevastu Ants Lepiku vanemad soovitasid tal tööteenistusse

²⁷² EKM EKLA 350-1587, Asta Luksepp, l 12.

²⁷³ EKM EKLA 350-1598, Johannes Eermann, l 35j.

²⁷⁴ Vt nt Alli Kaar-Vähi. – Labida ja relvaga, lk 55–61; Hilda Kauber-Truupere. – Labida ja relvaga, lk 107–112; Tiina Pärlin-Bougas. – Labida ja relvaga, lk 335–336; Mai Sõrra-Kreem. – Labida ja relvaga, lk 410–412; Harri Jõgisalu. – Sõjas kasvanud poisid, lk 39–51, siin lk 46.

²⁷⁵ Vt nt Paul Kaska. – Labida ja relvaga, lk 102–107; Vladislav Walter Kojalo. – Labida ja relvaga, lk 160–165; Valter Kongats. – Labida ja relvaga, lk 165–171.

²⁷⁶ BA R 58-221, Ereignismeldung UdSSR. Nr. 183, 20.03.1942, l 111.

²⁷⁷ Endel Kalja. – Labida ja relvaga, lk 62–64, siin lk 63.

astuda, mida Lepik ka tegi.²⁷⁸

1943. aasta kevadel levis elanikkonnas pahameel, et noori tütarlapsi tahetakse saata Saksamaale majateenijateks, samal ajal, kui Eestis valitseb tõsine töökäte puudus.²⁷⁹

Väljaspool Eestit tööteenistuse läbimise nõue haridustee jätkamiseks põhjustas tugevat vastuseisu Tartu Ülikoolis. Ülikool esitas kategoorilises toonis ettepaneku, et tööteenistuskohustust eeldusena ülikooli astumiseks oleks võimalik läbida ka Eestis. Kuna ülikooli juhtkonna jaoks oli tegemist *põhimõttelise küsimusega*, siis võeti vastu ka noori, kes polnud tööteenistust läbinud. Ka pärast tööteenistusameti tehtud põhjalikku kontrolli ei olevat ühtki üliõpilast tööteenistuse läbimist kinnitava tõendi puudumisel ülikoolist välja arvatud.²⁸⁰

Põhjused, miks ühiskonnas valitsenud negatiivse suhtumise taustal siiski tööteenistuse kasuks otsustati, olid erinevad. Eelkõige oli oluline just edasiõppimise faktor, seda enam, et alternatiiviks tööteenistusele oleks olnud sõjavägi. Selline kogemus oli näiteks Harri Jõgisalul, kes eelistas suvesõjas osalenuna sel korral tööteenistuse kasuks, et seejärel ülikooli õppima asuda.²⁸¹ Elmar Kell on meenutanud, et edasiõppimisvõimaluse tõttu ning sõjaväest pääsemiseks läksid Narva Gümnaasiumi õpilased terve klassiga tööteenistusse.²⁸² Kohati levisid ka kuuldused, et tööteenistusse astunud enam sõjaväkke ei võeta. Selle lootusega astus tööteenistusse näiteks Ülo Kadaja.²⁸³ Tööteenistusse astuma kutsunud propaganda roll ei olnud kindlasti tähtsusetu, nii näiteks on Juhan Lepasaar on meenutanud, et 1942. aasta alguses tööteenistuse üleskutset lugenuna võttis ta selle meelega vastu, sest *inimene tahtis ju maailma näha*. Lepasaare sõnul ei pidanud ta pettuma.²⁸⁴ Samamoodi on Peeter Pruuli oma mälestustes mõista andnud, et talle võisid mõju avaldada ajalehtedes avaldatud üleskutsed.²⁸⁵

Kohati esines teateid tööteenistusse astuda soovijate mõjutamisest sõjaväe abiteenistuse suunas: *10. mail anti otsustada, kas lähete tööteenistusse või sõjaväe abiteenistusse. Selle juures tehti kaunis imelikku kihutustööd. Üks eestlane seletas poistele, et eesti noormehi olevat tööteenistuses rohkesti surma saanud. [...] Suurem*

²⁷⁸ Ants Lepik. – Labida ja relvaga, lk 243–247, siin lk 243.

²⁷⁹ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Haapsalus], 19.05.1943, l 144.

²⁸⁰ **Kauri, Hans.** E. V. Tartu Ülikool okupatsioonide ajal. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas X. Stockholm [1962], lk 45–65, siin lk 56j; Vt ka **Üürike, Madis.** Üliõpilaskond okupatsioonide keerises. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas X. Stockholm [1962], lk 69–76, siin lk 75.

²⁸¹ Harri Jõgisalu, lk 45; vt ka Paul Kaska, lk 102; Erich Kimber. – Labida ja relvaga, lk 147–151, siin lk 147; Arnold Klement. – Labida ja relvaga, lk 151–155, siin lk 151.

²⁸² Elmar Kell. – Labida ja relvaga, lk 112–134, siin lk 126.

²⁸³ Ülo Kadaja. – Labida ja relvaga, lk 61–62, siin lk 61.

²⁸⁴ Juhan Lepasaar. – Labida ja relvaga, lk 241–243, siin lk 241.

²⁸⁵ Vrd Peeter Pruuli. – Labida ja relvaga, lk 351–356, siin lk 351.

*osa valis siis sõjaväe abiteenistuse.*²⁸⁶ (Varjatud mobilisatsioonidest ja sõjaväe abiteenistusest vaata lähemalt alapeatükki 4.2.) Tööteenistuses osalenute elu- ja töötingimuste kohta esines samuti negatiivseid hinnanguid. Nii oli juunis 1944 Soome suundunud Bernhard Schmuul Danzigis (praegune Gdansk) väidetavalt kokku puutunud eesti tööteenistuslastega, kes olnud valdavalt naised, kuna mehed olid *enamikus kõik jalga lasknud*. Tööteenistuslased olevat kurtnud oma elu- ja töötingimuste üle, sakslastega polevat läbi saadud, tähtaja möödumisel polevat neid teenistusest vabastatud, vaid väidetud, et teenida tuleb sõja lõpuni.²⁸⁷ Sarnaseid teadaandeid esines ka julgeolekupolitsei aruannetes. Pärnu 1942. aasta jaanuari aruandes tõdeti ühelt poolt, et tööteenistuslaste muljeid saaks ära kasutada propaganda huvides, küll aga mitte halbu muljeid, *nagu see on olnud hiljuti Schleswig-Holsteinist saabunute juures ebakohase ümberkäimise tõttu seal.*²⁸⁸

Kogemused tööteenistusest olid väga erinevad ning sõltusid paljuski sellest, kuhu ja millist tööd tegema keegi saadeti, aga ka sellest, mis sai tööteenistuslasest pärast teenistusaja lõppemist. Mobiliseerimine sõjaväkke teenistuse järel muutis kogemuse tervikuna võrdlemisi negatiivseks. Tööteenistusse astumiseks mõjutas noori propagandast olulisemal määral selle läbimise kohustus edasiõppimiseks, samuti võimalus seeläbi sõjaväkke astumist vältida või edasi lükata. Kuna tööteenistuses käimine oli üsna populaarne, siis okupatsioonivõim sai seda sellegipoolest käsitleda propagandaeduna. Tööteenistuse kogemuse propagandistlik või lausa ideoloogiline külg jäi siiski soovitud tulemuseta, ent okupatsiooni teisel poolel ei omanudki see uute propagandavajaduste taustal enam kuigi suurt tähendust.

* * *

Saksa okupatsiooni aegne majandusproblemaatika on propaganda aspektist keeruliselt hinnatav. Alati ei ole selgelt ja üheselt ühes või teises küsimuses propaganda rolli tabada. Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et pilt on kirju ning elanikkonna reaktsioonid olenevalt konkreetsest probleemküsimusest seinast seinä. Okupatsioonivõimu korraldusi täideti küll pidevate nurinate saatel, toidu- ja esmatarbekaupade puudusega püüti toime tulla salakaubanduse toel, mille vastu suunatud propaganda jäi soovitud tulemusteta. Reprivatiseerimine, mis toimus osaliselt ja järk-järgult ning lõpuks suure pidulikkuse saatel, oli propagandaaktsioonina kokkuvõttes ebaõnnestunud ning selle kaudu

²⁸⁶ Teateid olukorra kohta Eestis IV. – Akadeemia 2011, nr 4, lk 801–823, siin lk 812.

²⁸⁷ Teateid olukorra kohta Eestis XIX. – Akadeemia 2012, nr 12, lk 2289–2304, siin lk 2300.

²⁸⁸ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Pärnus], jaanuar 1943, l 4.

elanikkonna meeleolu tõsta ei suudetud. Elanikkonna tööle rakendamine nii Eestis kui väljaspool Eestit tekitas samuti kahetisi reaktsioone, domineerivaks jäid pigem negatiivsed meeleolud. Samas ei esinenud majandusküsimustes ka märkimisväärset vastupanu ning üldjoontes saavutas okupatsioonivõim eesmärgi siinset ala efektiivselt eksploateerida.

IV Mobiliseerimispropaganda

Mobiliseerimispropaganda omandas suurema tähtsuse okupatsiooni teisel poolel, mil halvenenud rindeolukorra tõttu muutus üha olulisemaks idaalade elanikkonna kaasamine võitlusse Nõukogude Liidu vastu. Sellegipoolest on käesoleva peatüki alguspunktiks 1941. aasta suvesõda. Kogu okupatsiooniperioodi käsitlemise eesmärgiks on tuua välja, kuidas jõuti mobilisatsioonide väljakuulutamise ajaks valitsenud ühiskondlike tingimusteni, mis paljuski mõjutasid mobiliseerimispropagandale reageerimist.

4.1. Võitlusvalmiduse dünaamika

Kuni Wehrmächti saatis idarindel edu, ei tulnud idaalade elanikkonna ulatuslikum kaasamine kommunismivastasesse võitlusesse kõne alla. Mitmete parteiliidritele, sealhulgas Hitlerile oli vastuvõetamatu *alaväärtuslike* idarahvaste võitlemine külg-külje kõrval Saksa sõduritega. Idaministeeriumi üldise poliitika osakonna juhataja Otto Bräutigami sõnutsi olevat Hitleri seisukoht selles küsimuses olnud: *Kes sakslasi aidata soovib, peaks saksa vabrikutesse minema, et saksa sõdureid rindeteenistuseks vabaks teha.*²⁸⁹ Toomas Hiio järgi taotlesid sakslased *vabu käsi Euroopa ja maailma ümberkorraldamiseks pärast sõja võidukat lõppu ning seetõttu hoiduti kuni sõja viimase aastani igasugustest kokkulepetest.* Saksa relvaüksuste formeerimine lähtus ennekõike rassipoliitikast, mille muutumise tingis vajadus uute sõdurite järele.²⁹⁰

Siiski värvati juba suvesõja käigus erinevatesse Saksa relvaüksustesse eestlastest vabatahtlikke, kuna kohalikke olusid tundvate teejuhtide kasutamine osutus keelust hoolimata mõõdapääsmatuks. Kuni Eesti vallutamiseni tegutses lahingüksuste koosseisus kuni 2000 eestlast. Kõik 1941. aasta suvel moodustatud eesti üksused saadeti sügisel siiski laiali.²⁹¹ 1941. aasta suvel tegelesid Eesti ala puhastamisega maha jäänud punaarmeerlastest ka kohalikul initsiatiivil moodustatud üksused, mida hakati nimetama Omakaitseks. Omakaitse, mis ei kuulunud Saksa relvajõudude koosseisu, jäi Saksa okupatsiooni ajal püsima ning sai Eesti Omavalitsuse Politsei ja Omakaitse Valitsuse

²⁸⁹ **Bräutigam**, So hat es sich zugetragen, lk 435.

²⁹⁰ **Hiio**, Eesti üksustest, lk 161.

²⁹¹ Samas, lk 162.

loomisega ühtse struktuuri ja keskse juhtimise.²⁹² Sellest kujunes 1942. aastaks vabatahtlik territoriaalne massiorganisatsioon.²⁹³

Omakaitse oli kohati väga populaarne just noorte meeste seas. Näiteks Guido Targo astus Omakaitseesse väga noorelt, juba 15-aastaselt, ent oma mälestustes ei selgita ta sellise valiku põhjuseid, rõhutades vaid, et Omakaitseesse astumine oli vabatahtlik ning Peedul (Elva lähistel) koosnes see valdavalt noortest poistest.²⁹⁴ Tahtele kodumaa kaitsele asuda lisandus teismeliste noormeeste puhul kindlasti sageli seiklusjanu. Guido Targo oli muuseas ilmekas näide võitlusvalmiduse kahanemisest okupatsiooni vältel ning tema motivatsioon ei tõusnud ka 1944. aasta augustis, mil väeteenistusest kõrvalehoidumist võib pidada pigem erandlikuks nähtuseks (vt 4.5.). Oma teguviisi põhjenduseks on Targo toonud teadvustamise, et sõda on nagunii kaotatud.²⁹⁵

Alates sügisest 1941 hakati kohalikesest elanikest moodustama relvaüksusi politsei, vähemal määral Wehrmachi ja aasta hiljem ka SS-i koosseisus. Selliseid üksusi nimetati esialgu *Schutzmannschaft* ideks, mille eestikeelse vastena on kasutatud nimetust kaitserühm, -meeskond või ka kaitsepataljon. *Schutzmannschaft* i mõiste haarab endasse tegelikult ka eestikeelses kirjanduses rohkem levinud välispolitsei, tuletõrje ja Omakaitse. Eestlaste valmisolek Saksa relvajõududes Nõukogude Liidu vastu võidelda oli okupatsiooni algusperioodil küllaltki suur. Eestlastest vabatahtlike värbamine Saksa relvaüksustesse oli seetõttu võrdlemisi intensiivne ning 1942. aastaks oli potentsiaalsete uute vabatahtlike hulk tugevalt vähenenud. Kindralkomissar Litzmann tõdes 1943. aasta aprillis, et eestlaste sõjaline potentsiaal on suures osas juba kasutuses.²⁹⁶

Suvesõja käigus tekkinud Omakaitse üksused lootsid teenistust jätkata koostöös sakslastega, samuti leidis hulgaliselt uusi vabatahtlikke, kes soovinuks Saksa üksustes võidelda. Kui esialgu oli olulisel kohal lootus sakslaste abiga iseseisvus taastada, siis hiljem suurenes sundvalikute roll – Saksa võimud kehtestasid üldise töö- ja teenistuskohustuse ning samuti päästis sõjaväkke astumine paljud tööpuudusest.²⁹⁷ Mõningatel juhtudel võib sõjaväkke astumist selgitada ka seiklusjanu või mingitele isiklikele probleemide lahenduse otsimisega.²⁹⁸ Heino Karusoo, kes Punaarmeesse mobiliseerimise vältimiseks metsa varjus, liitus sakslaste saabumisel nende

²⁹² Omakaitse kohta vt lähemalt **Noormets**, Suvesõda, lk 123–133.

²⁹³ **Noormets**, Metsavennad suvesõjas, lk 77.

²⁹⁴ Guido Targo. – Sõjas kasvanud poisid, lk 180–198, siin lk 182j.

²⁹⁵ Samas, lk 196.

²⁹⁶ **Hiiu**, Eesti üksustest, lk 166jj.

²⁹⁷ Vrd **Hiiu**, Eesti üksustest, lk 170j.

²⁹⁸ Vt nt Heino Henning. – Labida ja relvaga, lk 26–50, siin lk 28.

relvaüksustega ning näib, et ta on seda sammu pidanud iseenesestmõistetavaks ning selgitusi mitte vajavaks: *Sõja puhkedes pagesin metsa, et mitte lasta end mobiliseerida Punaarmeesse. [...] Kui sakslased saabusid, läksin nendega kaasa.*²⁹⁹

Samas tuleb tõdeda, et okupatsiooni kestel vähenes sujuvalt eestlaste valmisolek Saksa relvajõududes võitlemiseks, mida on selgitatud erinevate põhjustega. Esiteks hakkasid elanikkonnas üsna kiiresti levima arvamused, et Saksa okupatsioonivõim ei ole osanud piisavalt ära kasutada eestlaste valmisolekut kommunismivastasesse võitlusse panustada ning eestlastest vabatahtlike halva kohtlemisega ning nende kaugematesse rindepiirkondadesse saatmisega on eestlaste võitlusvaimu pigem vähendatud. Teiseks oluliseks teguriks oli ebakindlus tuleviku suhtes – kas ja millisel kujul oleks pärast Saksamaa võitu Eesti iseseisvus taastatud.

Laias laastus võib võitlusvõimelise elanikkonna kihi jagadagi kahte suuremasse rühma. Kui ühed tegid valiku *kahe halva* vahel ja astusid sakslaste teenistusse, siis Saksa sõjaväes sõdimise suhtes vastumeelsust tundvad mehed põgenesid Soome.³⁰⁰ Soome põgenemine algas juba okupatsiooni algusjärgus ning aja jooksul muutus see suundumus üha massilisemaks saavutades tippaseme 1943. aasta kevadel seoses varjatud mobilisatsiooni läbiviimisega (Töökohustuse sildi all läbi viidud mobilisatsioonist vt 3.5. ja 4.2.).³⁰¹ Soome põgenenutest on näiteks Päivo Kasekamp oma mälestustes ilmekalt kirjeldanud toonaseid valikuid. Kasekamp läbis ülikooli astumiseks tööteenistuse Saksamaal, kuna ei soovinud Saksa sõjaväkke astuda, pärast tööteenistust astus Tartu Ülikooli arstiteaduskonda, ent suundus sobiva võimaluse saabumisel Soome. Kasekampi mälestuste järgi oli Soome jõudnutel valida kolme võimaluse vahel: *Kas minna edasi Rootsi, jääda eraisikuna Soome või astuda vabatahtlikult Soome armeesse. Enamusele noortest meestest kui patriootidele ei tulnud kõne alla muu kui astumine armeesse.*³⁰² Sarnane kogemus on ka Erich Kimberil, kes on leidnud, et just okupatsioonivõimu poliitika lõi soodsa pinnase Soome suundumiseks, seda enam, et *otsest hädaohtu vaenlaselt meie kodupinnal ei olnud, sest sõjarinne oli kaugel Venemaal.*³⁰³ Julgeolekupolitsei teenistuses olnud ja samal ajal rahvusliku liikumisega seotud olnud Uno Andrusson on oma mälestustes samuti puudutanud toonaseid valikuid ning pidanud üldiseks suundumuseks, et noored soovisid sõjast osa

²⁹⁹ Heino Karusoo. – Labida ja relvaga, lk 68–71, siin lk 68.

³⁰⁰ Vrd **Loorpärg**, Eesti Leegionist Venemaa vangilaagritesse, lk 12.

³⁰¹ **Uustalu, Moora**, Soomepoisid, lk 26.

³⁰² Päivo Kasekamp. – Labida ja relvaga, lk 71–102, siin lk 74.

³⁰³ Erich Kimber, lk 147.

võtta, ent mitte teha seda Saksa sõjaväes.³⁰⁴ See on kujunenud üldtunnustatud põhjenduseks Soomepoiste teguviisile.

On leitud, et Baltikumi rahvaste valmisolek koostöökis sakslastega vähenes vastavalt sellele, mida keerulisemaks muutus Saksamaa positsioon rindel.³⁰⁵ Eelneva põhjal võib tõdeda, et kuni rinne polnud veel ähvardavas kauguses, vastas selline hinnang Eesti kontekstis tegelikkusele võrdlemisi hästi.

4.2. Eesti Leegion

28. augustil 1942 kuulutati välja värbamine Eesti SS-leegioni, mida hiljem täiendati varjatud ja otseste mobilisatsioonidega.³⁰⁶ Samal ajal hakkasid lõppema esimeste eestlastest vabatahtlike üheaastased lepingud ning mitmed sõdurid ei olnud huvitatud edasi teenimisest olukorras, kus Eesti riigi tulevane staatus polnud selge. Samuti väljendati vabatahtlike poolt imestust, et tagalas pole inimeste majandusliku olukorra parandamiseks midagi ette võetud.³⁰⁷ Mitmed vabatahtlikud soovisid pärast lepingu lõppu koju pöörduda, ent tihti ei antud neile selleks luba. Sellised arengud tekitasid nii vabatahtlike hulgas kui tsiviilelanikkonnas pahameelt.³⁰⁸ Kohati sooviti senine leping lõpetada just selleks, et jätkata teenistust leegioni ridades, samuti esines lootusi, et senised vabatahtlike üksused liidetakse leegioniga.³⁰⁹

Mõningate arvamuste järgi lasti õige hetk leegioni loomiseks mööda – juba teenistuses olnud eestlastel oli tekkinud tülpimus ning ebavõrdne kohtlemine tekitas vastumeelsust sakslastega koos sõdimise suhtes.³¹⁰ Teisalt pandi vastloodud Eesti Leegionile lootusi olukorra paranemiseks. Selles nähti okupatsioonivõimu head tahet rindel võitlevad eestlased ühte väeüksusesse koondada, tunnustada eesti sõdurite saavutusi ning saavutada eestlaste võrdne kohtlemine võrreldes Saksamaa ja tema liitlaste sõduritega. Nende lootuste taustal tekitas elanikkonnas umbusku asjaolu, et leegioni astuda soovijaid registreeriti sandarmeeriates (Saksa korrapolitsei maapiirkondades), mitte eesti politseiasutustes. Leiti, et okupatsioonivõim peaks nii

³⁰⁴ **Andrusson**, Poliitilises politseis, lk 57; vt ka Vello Valdes. – Sõjas kasvanud poisid, lk 238–244, siin lk 238.

³⁰⁵ **Zunda, Antonijs**. Collaboration in German-Occupied Latvia: Assessments of the Historical Literature. – Collaboration and Resistance Turing the Holocaust, lk 111–126, siin lk 116j; vt ka **Hiiu**, Eesti üksustest, lk 171.

³⁰⁶ **Hiiu**, Eesti üksustest, lk 169.

³⁰⁷ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 129.

³⁰⁸ Samas, lk 139, 140.

³⁰⁹ Samas, lk 151, 162, 168.

³¹⁰ Samas, lk 130, 174.

palju usaldust üles näitama, et eesti rahvusliku leegioni formeerijaks oleks mõni eesti asutus. Teisalt tõstis leegioni loomine mõningatel andmetel eestlaste rahvuslikku eneseuhkust seeläbi, et lätlastel ja leedukatel veel analoogset relvaüksust polnud.³¹¹

Leegioni välja kuulutades rõhutas kindralkomissar Litzmann, kuidas vastloodud leegion võrdsustub juba olemasolevate soome, rootsi, norra, taani, hollandi ja belgia rahvuslike üksustega Saksa relvajõudude teenistuses.³¹² Ideoloogiliselt oli tegemist justkui suure tunnustusega – seni ei olnud Balti rahvaid rassiliselt SS-kõlblikuks peetud.³¹³

Selle taustal tekib küsimus, millised olid Lääne-Euroopa rahvaste motiivid Relva-SS-iga ühinemiseks ning kuivõrd võis seejuures rolli mängida propaganda? Levinud on seisukoht, et erinevate rahvaste esindajad ühinesid Saksa vägedega kommunismivastases võitluses osalemiseks. Esile on veel tõstetud ideelist kriisi ja parlamentaarse valitsemisvormi õigsuses kahtlemist mitmetes Euroopa riikides. Uued ideed, sealhulgas natsionaalsotsialism, mõjunud selliste kahtluste taustal kutsuvalt. Lisaks kommunismivastasele võis germaani päritolu rahvaste esindajaid mingil määral mõjutada rassipuhutuse ja *germaanlaste* ülimuslikkuse idee.³¹⁴ Eesti puhul ei ole viimatinimetatud põhjused märkimisväärsed, küll aga võib sarnasusi leida kommunismivastase võitluse ideest. Teisalt ei saa lääneeurooplaste puhul jälle seda motiivi üle tähtsustada, kuna mõneti võis Lääne-Euroopa riikidest pärit veteranide hoiakuid mõjutada Teise maailmasõja järel kasvanud Nõukogude Liidu vastaste meeleolude tõus.

Esimesed leegionärid saadeti teele suure pidulikkusega, mida väga pikaks ajaks siiski ei jätkunud. Eesti Leegioni ohvitser ja hiljem *Tšehhi põrgus* hukkunud Paul Maitla, kes juba Saksa relvajõududes võitles, liitus leegioniga oktoobris. Oma päevikus kirjutas ta, kuidas otse rindelt tulnule ja läbi Eesti Debica väljaõppelaagrisse sõitnule *ei leidunud enam ühtki käeviibet*.³¹⁵

Üldiselt lahtusid positiivsed meeleolud leegioni suhtes üsna kiiresti vastavalt teadete

³¹¹ Vt nt BA R 58-222, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 27, 30.10.1942, l 271; Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 151.

³¹² Eesti saab oma leegioni. – Eesti Sõna 1942, 30. august.

³¹³ **Kott, Matthew.** Rekrutierung der Waffen-SS im Reichskommissariat Ostland: Der Versuch einer schwer fassbaren Synthese. – Reichskommissariat Ostland, lk 117–145, siin lk 121.

³¹⁴ Vrd **Agte, Patrick.** Europas Freiwillige der Waffen-SS: Biographien aller Inhaber des Ritterkreuzes, des Deutschen Kreuzes in Gold, der Ehrenblattspange und der Nahkampfspange in Gold, die keine Deutschen waren: europäische Freiwillige aus den Niederlanden, Belgien, Frankreich, Dänemark, Norwegen, Schweden, Finnland, Lettland, Estland und Ungarn. Pluwig 2000, lk 6, 8jj. Antud teosele tuleb muidugi läheneda kriitilise pilguga, kuivõrd selle autorit ja teose välja andnud kirjastust on peetud paremääruslike vaadete esindajateks. Siiski annab see mõningase pildi Lääne-Euroopa SS-vabatahtlike motiividest.

³¹⁵ Sinimägede sangari Paul Maitla päevik. – Kultuur ja Elu lisaväljaanne 2001, nr 2(464), lk 13.

saabumisega leegioni tegevusest. Leiti, et leegionäre koheldavat halvasti, neid püütakse *germaniseerida*, leegionil ei olevat eestlastest ohvitsere jne.³¹⁶ Läänemaal imestati 1943. aasta alguses, et ühelgi asutusel ei ole piisavat ülevaadet leegioni astunutest. Nii ei saanud ka sealne ERÜ teha midagi leegionäride perekondade aitamiseks, ehkki sellise abi võimalus oli välja kuulutatud. Samuti olevat propaganda leegioni värbamiseks leidnud tagasihoidlikku vastukaja, kuna *seni pole konkreetselt väljendatud, mis ootab Eestit kui väikerahvast pärast teljeriikide sõja võitu ning kas ja kui palju siis üldse enam arvestatakse seda, mida on saavutatud „Eesti Leegioni“ poolt.*³¹⁷

Seoses Eesti Leegioni loomisega hakkasid levima ka esimesed kuuldused mobilisatsioonist, mis pidavat tulema siis, kui leegioni piisavalt vabatahtlikke ei tule.³¹⁸ Virumaal levisid kuuldused peatsest mobilisatsioonist 1943. aasta alguses paralleelselt rinde halveneva olukorraga ning kuulujuttudega Pihkva evakueerimisest ja Velikije Luki langemisest. Mobilisatsioonikuuldustele andsid hoogu juurde sagenenud pommitamised.³¹⁹ Leidus ka võimalikku mobilisatsiooni skeptilisemalt suhtujaid, kelle seisukoha põhjenduseks oli arvamus, et mobilisatsiooniealisi on vähe ning lühikese ajaga oleks neist raske moodustada *distsiplineeritud ja vastupanuvõimelist väeosa*. Samas väljendati valmisolekut vajadusel siiski relv haarata.³²⁰ Juba 1942. aasta lõpul levisid kuuldused, et *sakslased kavatsevad venelasi lasta veelkord siia sisse tungida, et sundida seega eestlasi kaasa võitlema.*³²¹

Samas hakkas 1943. aasta alguses hoolimata mobilisatsioonikuuldustest leegioni populaarsus mõnevõrra kasvama. Levis koguni arvamus, et kui mobilisatsioon sel hetkel välja kuulutataks, siis mindaks sellega kaasa ning *ühenduses sellega igalt poolt enam ei mainita Eesti iseseisvuse tingimust, nagu see üldiselt veel mõni aeg tagasi sündis. Ollakse nõus võitlema viimseni bolševismi vastu, seda eriti maal, kuna on saanud selgeks, et bolševismi tagasisaabumisel niigi elu kadunud on kõigil.*³²² Selliste meeleolude levikut on võimalik selgitada drastiliselt halvenenud rindeolukorraga ning Stalingradi katastroofiga, mis võis elanikkonna seas mõningast paanikat ja meeltesegadust tekitada. Rinde stabiliseerudes vähenes elanikkonna võitlusvalmidus taas.

Mõju võis avaldada ka leegioni heaks tehtava propaganda suurendamine. Nii

³¹⁶ BA R 58-224, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 45, 12.03.1943, l 21p; Vt ka ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Rakveres], veebruar 1943, l 51.

³¹⁷ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Haapsalus], jaanuar 1943, l 17.

³¹⁸ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 130, 146j, 157, 158, 159, 174.

³¹⁹ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Rakveres], jaanuar 1943, l 14.

³²⁰ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Narvas], jaanuar 1943, l 26.

³²¹ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 249.

³²² ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Pärnus], 22.02.1943, l 39.

kuulutati 30. jaanuaril 1943 välja Eesti Leegioni Sõprade Seltsi (ELSS) asutamine.³²³ Huvi leegioni vastu olevat mõningate aruannetes väljendatud arvamuste järgi kasvanud seoses nooremate aastakäikude töömobilisatsiooniga, mis mitmed töömobilisatsiooni alla kuulujad vabatahtlikult leegioniga ühinema pani. Pärast töömobilisatsiooni väljakuulutamist olevat umbkaudu 15–18% töökohustuslikest noormeestest teinud avalduse leegioniga liitumiseks.³²⁴ Nagu eespoolgi välja toodud, nähti töömobilisatsioonis varjatud mobilisatsiooni Eesti Leegioni täiendamiseks, mille taustal tekitas Pärnus 1943. aasta märtsis elevust ohvitseride ja allohvitseride koondamine töökohuslaste väljaõppeks.³²⁵ Nagu eespool näidatud, muutus 1943. aastal aga üha iseloomulikumaks nähtuseks, et sõjaväest pääsemiseks või selle edasilükkamiseks eelistati astuda tööteenistusse. Kui mitmetes mälestustes on tõepoolest nii mõista antud, siis vastuolulisena mõjuvad aruannetes esitatud väited Eesti Leegionisse astuda soovijate hulga suurenemisest. Millest sellised vastuolud tingitud olid, on keeruline hinnata. On selge, et inimeste valikud olidki erinevad – kahtlemata oli neidki, kes töömobilisatsiooni väljakuulutamisel tõesti leegionisse astumiseks avalduse tegid. Põhjus, miks aruannete autorid on just seda levinud nähtusena esitanud, võib peituda püüdes leegionit elanikkonna seas populaarsemana näidata, saavutamaks selle abil okupatsioonivõimult mingisuguseid järeleandmisi.

Eesti Leegioni väljakuulutamine propagandistliku sammuna tõstis ajutiselt eestlaste meeleolu ning ühtlasi tõi Saksa sõjajõududele siinsest piirkonnast uusi mehi. Teisalt lahtusid leegioni loomisega tõusnud meeleolud kiiresti ning kui leegioni kui sellise olemasolu sai rahva poolt üldiselt positiivse vastukaja osaliseks, siis mitmed leegioniga seotud aspektid nagu eestlaste kohtlemine, eestlastest ohvitseride puudumine jmt tekitasid elanikkonnas pahameelt. Propagandistliku sammuna täitis Eesti Leegioni loomine oma eesmärgi siiski hästi.

4.3. Eesti iseseisvuse küsimus mobilisatsioonipropaganda osana

Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõjategevusega algas terve 1941. aasta suve jooksul levinud Eesti elanikkonna tugev lootus, et sakslaste saabumisega taastatakse

³²³ Hiio, Eesti üksustest, lk 225.

³²⁴ BA R 58-224, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 49, 09.04.1943, l 102p; ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Viljandis], 22.03.1943, l 75.

³²⁵ ERA R-64-1-14, Eesti Julgeolekupolitsei B III Osakonna Pärnu Välisbüroo eriettekanne, 26.03.1943, l 60.

Eesti iseseisvus. Põhjused selleks olid olenevalt elanikkonna kihist erinevad. Näiteks Postimehe toimetaja Arno Raagi sõnul uskus intelligents, et sakslased ei taha korrata 1918. aasta okupatsiooni ajal tehtud viga, mil Baltimaid täielikult Saksamaaga liita taheti.³²⁶ Olenevalt piirkonnast võis 1941. aasta suvel illusiooni Eesti iseseisvuse peatsest taastamisest tekitada olukord, kus Nõukogude võim oli piirkonnast juba likvideeritud, ent sakslased polnud veel kohale jõudnud. Pärnumaal võis teatav mõju lootuste kujunemisele elanikkonnas olla ennast Eesti Vabariigi volinikuks tituleerinud kolonel Viktor Koerni tegevusel. Võimuvaakum valitses suvel 1941 mujalgi Eestis ning selle tingimustes taastati kohaliku algatusena mitmete (maa)omavalitsuste tegevus, mis lõi kuvandi kohalikest omavalitsustest kui *eesti asutustest*. Segadused halduskorralduses ja iseseisvusaegsete omavalitsustegelaste võrdlemisi omavoliline ametisseasumine võis tugevalt mõjutada infosulus maaelanikkonnas levinud võimalikku usku iseseisvuse peatsesse taastamisse, seda enam, et enamik isehakanud omavalitsusjuhtidest ka Saksa sõjaväevõimu poolt ametisse jäeti.³²⁷

Idaalade koloniseerimist kavandanud Saksamaa plaanidesse Balti riikide iseseisvuse taastamine ei kuulunud. Okupatsioonivõim eitas igasuguste poliitiliste huvide olemasolu Eesti alal³²⁸ ning seda hoolimata 29. juulist 1941 pärinevast Jüri Uluotsa memorandumist, milles ta pidas enda kohuseks uue Eesti valitsuse loomist. Ehkki memorandum jäi ametliku vastuseta, jõudis see siiski sakslasteni ning suuliselt ja *eraviisiliselt* edastatud vastus oli selgelt eitav.³²⁹

Üsna kiiresti hakkasid iseseisvuslootused elanikkonnas kaduma. Kuuldused, et Eestile aja jooksul mingil kujul iseseisvus või autonoomia siiski antakse, samas ei hääbunud. 1942. aasta Vabariigi aastapäeva (nimetati Saksa okupatsiooni ajal ümber vabaduspäevaks) puhul pidas kindralkomissar Litzmann kõne, millest Eesti elanikkond olevat oodanud, et *Juht selle päeva puhul eesti rahvale suure üllatuse valmistavat*. Kõnest oodati Eesti iseseisvaks kuulutamist ning kõigi eestlastest sõjavangide vabaks laskmist.³³⁰ Ka aasta hiljem oodati Vabariigi aastapäeva puhul Eesti iseseisvuse taastamist.³³¹ Saksa propagandal võis selliste meeleolude kujunemisel üsna oluline roll olla, kuna propagandaretoorikas jäeti Eesti tuleviku küsimus lahtiseks.

³²⁶ Raag, Kõuepilvede saatel, lk 313.

³²⁷ Maripuu, Omavalitsuseta omavalitsused, lk 131j, 267.

³²⁸ BA R 58-215, Ereignismeldung UdSSR. Nr. 40, 01.08.1941, 1 127.

³²⁹ Kant, Edgar. Jüri Uluotsa memorandum Eesti seisundi kohta 29. juulist 1941. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas VI. Stockholm [1958], lk 7–20, siin lk 18.

³³⁰ BA R 58-221, Ereignismeldung UdSSR Nr. 174, 27.02.1942, 1 3.

³³¹ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Pärnus], 22.02.1943, 1 40; ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Narvas], veebruar 1943, 1 44; ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Viljandis], 19.02.1943, 1 47; ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja elanikkonna meeleolu [Petseris], veebruar 1943, 1 57.

1943. aastast ei olnud kuuldused Eestile võimaliku autonoomia andmisest sugugi täiesti alusetud. 1943. aastal käisid parteiladvikus tõsised arutelud Baltimaadele autonoomia andmise võimalikkuse üle. Idaminister Rosenberg koostas nende arengute käigus vastavasisulise deklaratsiooni eesti ja läti rahvale, mis küll avalikustamiseni ei jõudnudki, kuna Baltikumile autonoomia andmise üle peetud kõnelused jäid Berliinis korduvalt tulemusteta.³³² Eestis tekitas rohkelt segadust eesti päritolu avantüristi Edmund Oisi (eestipäraselt Õis) tegevus. Oktoobri keskel 1943 püüdis Litzmanni volitusel tegutsenud Ois saavutada saavutada Uluotsa ja Kanti allkirju bolševismivastasele üleskutsele, mida arvati vajalik olevat rahvusvahelise arvamuse kujundamiseks oktoobris-novembris toimunud liitlasriikide Moskva konverentsi taustal. Eesti poliitikute ja ühiskonnategelaste vastus oli selgelt eitav ning anti mõista, et eestlaste aktiivse kommunismivastase võitluse tagaks riikliku iseseisvuse taastamine.³³³

Võimukoridorides toimunud autonoomiakõnelused lekkisid kuulujuttudena rahva sekka. Petseris levis juunis 1943 kuuldus, et Eestis olevat moodustatud uus illegaalne Eesti Omavalitsus ning Mäe ei jäävat enam oma ametisse, vaid on *siirdunud Saksamaale tervist parandama*. Samuti olevat (täiesti põhjendatud) kuulduste järgi sakslaste tähelepanu nüüd Jüri Uluotsale liikunud.³³⁴

Oktoobris 1943, mõni aeg enne ühe aastakäigu sundmobilisatsiooni väljakuulutamist, hakkasid levima kuuldused, et 21. oktoobril olevat ajalehtedele tehtud korraldus varuda ruumi *ühe tähtsa deklaratsiooni jaoks*. Arvati, et selleks pidanud olema vabariigiaegsete tegelaste – eesotsas Uluotsaga – üleskutse kommunismivastaseks võitluseks. Deklaratsioonist loodeti Eestile autonoomiat, milleks olevat toimunud sakslaste läbirääkimised mitmete Eesti riigitegelastega, mis lõppkokkuvõttes ebaõnnestusid ning deklaratsioonile alla ei kirjutatud. Seetõttu jäänud ka ajalehtedes *tähtis deklaratsioon* ilmumata.³³⁵ Intelligenti seas olevat pärast 1925. aastakäigu mobilisatsiooni välja kuulutamist levinud info kindralkomissari ja EO juhtivate isikute erinõupidamisest ja üldiste probleemide arutamisest, millel olevat sakslaste poolt pakutud Eestile poliitilist ja kultuurilist iseseisvust, samas kui majanduselu juhtimine pidi jääma Saksa asutustele. Ehkki eestlaste poolt olevat pakkumine tagasi lükatud väitega, et neil pole rahva volitust selliste otsuste tegemiseks, olevat mingi kokkulepe siiski saavutatud ning

³³² BA R 55-1435, Deklaration an das Estnische Volk; **Kangeris, Kārlis**. Latvijas valststiesiskie, pilsonības un materiālo vērtību jautājumi vācu okupācijas laikā (1941–1945). – Okupācijas režīmi baltijas valstīs 1940–1991. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 25, lk 137–172, siin lk 149.

³³³ Vrd **Maripuu**, Katsed saavutada autonoomia; vt ka **Klement**, Kolm aastat iseseisvuse võitlust, lk 17.

³³⁴ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja elanikkonna meeleolu [Petseris], juuni 1943, l 153.

³³⁵ Teateid olukorra kohta Eestis. – Akadeemia 2011, nr 1, lk 161–184, siin lk 169jj.

moodustamisel olevat valitsus senise EO baasil.³³⁶ Paremini informeeritud intelligentsi kaudu levisid kuuldused võimuinstitutsioonides toimunust ka laiemate elanikkonna kihtideni.

Ajutiselt tõstsid sellised kuuldused elanikkonna meeleolu, ent senise olukorra püsimine tekitas pettumust ja omakorda meeleolu langust. 21. oktoobriks pandud lootuste täitumata jäämine põhjustas elanikkonnas pettumust, ent sellegipoolest levisid endiselt seisukohad, et mingil kujul iseseisvus Eestile antakse ning selle teostamist takistavat mitmesugused asjaolud nagu haldusaparaadi koostamine või majanduslikud raskused.³³⁷

Paralleelselt iseseisvusiideede levikuga elanikkonnas süvenesid 1943. aasta sügisel veelgi kuuldused mobilisatsiooni peatsest väljakuulutamisest. Kuuldustele lisasid hoogu Hjalmar Mäe löikustänapüha puhul peetud kõne ja Johannes Soodla nimetamine eesti üksuste kindralinspektoriks.³³⁸ Erinevalt kevadest oli nüüd juba valdav suhtumine mobilisatsiooni negatiivne. Leiti, et EO-l ja sakslastel ei ole piisavalt legitiimsust mobilisatsiooni läbi viia ning mobilisatsiooni läbiviimisel ei olevat EO-l ka politseilt ja Omakaitset abi loota, sest *mõlemad olevat rahvaga ühemeelsed*. Julgeolekupolitsei aruannetes vahendatud hinnangute järgi pidi mobilisatsioon õnnestuma vaid iseseisvuse väljakuulutamisel.³³⁹ Käärid elanikkonna ootuste ja reaalsuse vahel olid seda suuremad, et 27. oktoobrist oodati mobilisatsiooni väljakuulutamise asemel hoopis iseseisvuse kuulutust.³⁴⁰

Autonoomia oli hoob, mis võinuks olla asendamatu vahend eestlaste tegudele tõukamiseks ning kehva majandusliku olukorraga leppima veenmiseks. Näiteks Narva intelligentsi seas olevat liikunud järgmine seisukoht: *Kui meile konkreetselt öeldakse, et peale sõja lõppu Eesti saab autonoomia ning ta võib oma sisemisi asju ise korraldada, siis võime meie ka üle päeva leiba saada, sest meie teame, mille eest kannatame, kuid Uus-Euroopa ning meie ebamäärane seisukoht seal on kaugel tuleviku muusika, mis realistlikku eestlast ei köida.*³⁴¹ Enn Rebane on oma detsembris antud teates olukorrast Eestis väitnud, et ühe Saksa agendi poolt olla *ühel avameelsuse momendil* öeldud, et iseseisvusiideega mängitavatki selleks, et tekitada elanikkonna seas positiivset meeleolu ja luua *moraalset alust* mobilisatsioonidele. Samamoodi väitis Rebane, et kuuldustel

³³⁶ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 284.

³³⁷ Samas, lk 280j.

³³⁸ **Hio**, eesti üksustest, lk 73.

³³⁹ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 281.

³⁴⁰ Samas, lk 283.

³⁴¹ ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Narvas], jaanuar 1943, l 25.

iseseisvuse andmisest oligi mõju ja uskujaid olnud.³⁴²

Autonoomiakavade taustal muutus ka Saksa propagandaretoorika eestlastekesksemaks ning nii kuulutas 1925. aastal sündinud noormeeste sundmobilisatsiooni 26. oktoobril 1943 „Estonia“ saalis ilma ühegi sakslase kohaloluta välja Hjalmar Mäe. Oma kõnes nimetas ta mobilisatsiooni *esimeseks riigiõiguslikult suveräänseks sammuks*.³⁴³ Detsembris järgnes 1924. aastakäigu mobilisatsioon ning sellegi määruse allkirjastas Mäe.³⁴⁴ Eestlaste esiletõstmist propagandaretoorikas näitab veel samal ajal „Eesti rahva kannatuste aasta“ teise köite ilmumise tagant kiirustamine. Kristo Nurmis on leidnud, et selle artiklite valik näis olevat tehtud mobilisatsiooni propagandavajaduste järgi – kui teose esimene köide lõppes maakondade vabastamisega Saksa sõjaväe ja eestlaste koostöös, siis teise köite avaartikkel kirjeldas metsavendade iseseisvat võitlust.³⁴⁵

Elanikkonnas ei jäänud sakslaste puudumine mobilisatsiooni väljakuulutamise juurest märkamatuks, ent reaktsioon ei olnud siiski ehk selline, nagu okupatsioonivõim eeldanuks. Mobilisatsiooni ei peetud hoolimata sakslaste näilisest taandumisest legitiimseks. Elanikkonnas levisid arvamused, et mobilisatsioon oleks rahva seas soojema vastuvõtu leidnud, kui selle kuulutanuks välja rahva silmis legitiimne valitsus või riigivanem. Seejuures torkab silma vastutuse lükkamine Hjalmar Mäele: rahva ettekujutuses oli kohati just tema see, kes mobilisatsioonile *seaduslikku ilmet* anda tahtis.³⁴⁶

Mobilisatsiooni alla kuulunud noormeeste põhjused mobilisatsioonikutset järgida olid erinevad. Näiteks Kalju Saks on meenutanud, et oli Saksa propagandast hirmutatud: *Kõik eestlased tapetakse maha [...] Milline arusaam oleks võinud välja kujuneda noorukil, kelle elus üks valitsus vahetus teisega: tapsid venelased, tapsid sakslased, tapsid eestlased ... Kes on kes? Kelle vastu, kelle poolt olla?*³⁴⁷

Mobilisatsiooni väljakuulutamise järel tekitas elanikkonnas segadust mobiliseeritute saatmine väljaõppeks Poola. Elanikkonna seisukohalt läks see vastuollu Mäe sõnadega mobilisatsioonist kui esimesest sammust suveräänsuse poole. Samuti põhjustas segadust mobiliseeritutele esitatud nõue kirjutada alla dokumendile, mille järgi nad on vabatahtlikult sõjaväkke astunud. Levisid arvamused, et sellise sammuga püüti

³⁴² Töötan ustavaks jääda, lk 935j.

³⁴³ Esimene ajalooline samm suveräänsuse poole. – Eesti Sõna 1943, 28. oktoober. Vaata lisa 5.

³⁴⁴ **Hio**, Eesti üksustest, lk 233.

³⁴⁵ **Nurmis**, Eesti rahva kannatuste aasta, lk 905.

³⁴⁶ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 283j.

³⁴⁷ Kalju Saks. – Sõjas kasvanud poisid, lk 98–109, siin lk 106.

välismaailma eest ebaseaduslikku sundmobilisatsiooni varjata.³⁴⁸

Iseseisvusjuttude täielikku hääbumist on täheldatud 1944. aasta suvel, mil abstraktsete ideede asemel mõjutasid elanikkonna meelsust pigem toimuvad sõjasündmused: *Eelnimetatud rasketest olukordadest ja päevaprobleemidest tingituna on ka raugenud kuuldused Eesti iseseisvusest, ei ole küll loobunud sellest ideest, kuid elanikkonna tähelepanu ja jõud on suunatud raskele võitlusele elu ja surma peale. Teisalt osutatakse sellele, et iseseisvusprobleemi puudutamine on mõttetu, kuna saksa poolt ei ole niikuinii mingit vastutulekut oodata.*³⁴⁹

4.4. Jüri Uluotsa raadioesinemine

1944. aasta alguseks jõudis rinne Eesti piirini, mis kiirendas mobilisatsiooni läbiviimist Eestis. Sakslaste eesmärk oli rinnet Eesti piiril kinni hoida, esiteks Nõukogude laevastiku Läänemerele pääsemise vältimiseks ning teiseks Kirde-Eesti põlevkivitööstuse käigushoidmiseks.³⁵⁰ Seetõttu kuulutas seegi kord Hjalmar Mäe 30. jaanuaril 1944 välja üldmobilisatsiooni, millega kutsuti kaitseteenistusse 1904.–1923. aastal sündinud mehed.³⁵¹ Olgu öeldud, et kõik mobilisatsioonikäsud lähtusid Berliinist ning midagi ei toimunud Mäe isiklikul initsiatiivil.

Üldmobilisatsiooni õnnestumiseks lasti käiku üha radikaalsemad propagandameetmed. Olulisel kohal oli eestlaste seas müüdi loomine oma iseseisvuse eest võitlemisest. Okupatsioonivõim oli mitmel korral püüdnud enda huvides ära kasutada viimast iseseisvusaegset peaministrit Jüri Uluotsa, ent nagu eespool näidatud, ei õnnestunud see pikka aega.

Jüri Uluotsal oli elanikkonnas piisavalt ikooniline kuvand, mis Saksa propaganda jaoks väärtuslikuks osutus. Niisiis kujunes oluliseks murdepunktiks väljakuulutatud mobilisatsiooni õnnestumisel Jüri Uluotsaga tehtud raadiointervjuu, mis oli eetris 7. veebruaril 1944. Intervjuus avaldas Uluots täielikku toetust mobilisatsioonile ja kutsus üles sellega liituma. Intervjuu tekst ilmus järgnevatel päevadel ka ajalehtedes.³⁵² Oluline on märkida, et kuigi Uluotsa esinemine oli igal juhul Saksa propagandavõtte, toimus see rahvusliku liikumise tegelaste nõusolekul.³⁵³

³⁴⁸ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 283, 286j.

³⁴⁹ Samas, lk 307.

³⁵⁰ Eesti põlevkivitööstuse tähtsusest Saksamaa seisukohalt vt nt **Maasalu**, Eesti põlevkivi.

³⁵¹ **Maripuu**, Omavalitsuseta omavalitsused, lk 257j; **Hiiu**, Eesti üksustest, lk 234.

³⁵² Vaata Uluotsa intervjuu teksti lisast 6.

³⁵³ Vt nt Tootan ustavaks jääda, lk 54; **Nurmis**, *Das fein geschliffene Glas*, lk 126.

Kuna julgeolekupolitsei aruandeid on 1944. aasta kohta hõredalt, ei saa nende põhjal Uluotsa esinemise olulisust ja mõju hinnata. Huvitavana saab vast esile tõsta 1944. aasta juuni koondaruannet Eesti kohta, milles Uluotsa esinemist ja selle mõju mobilisatsioonile ei meenutatagi ning tõdetakse hoopis, et *asjaomased ametiasutused ei ole osanud kasutada oma kaastöötajatena rahva poolt armastatud isikuid, kellel on rahva usaldus ja kes räägiksid rahvale nii öelda südamest südamesse, samas ise tühjadesse propagandafrasidesse kadumata.*³⁵⁴ Ehkki põhjapanevateks järeldesteks sellest hinnangust ei piisa, näib, et pikemas perspektiivis ei hinnatud Uluotsa esinemist okupatsioonivõimu poolt ülemäära kõrgelt.

Soome põgenenud isikud vahendasid rahva reaktsioone Uluotsa esinemisele kui negatiivseid. Leiti, et Uluots oli olnud väriseva häälega ning sellest jäänud mulje, et ta on vägisi mikrofoni ette toodud ning talle sõnad suhu pandud.³⁵⁵ Samuti arvati, et Uluotsa esinemine olevat avaldanud soovitle hoopis vastupidist mõju. Mõningate arvamuste järgi loodetud aga Uluotsa esinemisest jällegi Eesti iseseisvuse väljakuulutamist.³⁵⁶

Veebruari lõpus hakati seoses mobilisatsiooni eduka kulgemisega Uluotsa esinemise mõju ümber hindama. Ühe kirjasaatja teatel olnud mobilisatsiooni üle ootuste hästi õnnestumine puhtalt Uluotsa ja tema ümber koondunud ringkondade teene.³⁵⁷ Rahvuslikku vastupanuliikumisse kuulunud Enn Sarv on samuti leidnud, et mobilisatsioon õnnestus just Uluotsa toetuse tõttu.³⁵⁸ Siiski leidis ka neid, kes jäid arvamuse juurde, et Uluotsa esinemine avaldas soovitle vastupidist mõju ning mobilisatsioon õnnestus vaid Punaarmee lähenemise tõttu.³⁵⁹ Mobilisatsioon kulges pärast Uluotsa esinemist tõepoolest ka sakslaste silmis üle ootuste edukalt. Sellega liitus ligikaudu 38 000 meest.³⁶⁰

Samas ei ole näiteks Toomas Hiio Uluotsa esinemisele erilist tähtsust omistanud. Esiteks on ta välja toonud, et 1904.–10. ja 1919.–23. aastatel sündinud noormehed pidid määruse järgi vastuvõtupunktidesse ilmuma 6.–11. veebruarini, mistõttu saab vastuvõtupunktidesse ilmumise hoogustumist pärast Uluotsa raadioesinemist vähemalt osaliselt selgitada sellega, et *suurel osal mobiliseeritavatest ei olnud sinna varem asja.* Teiseks on Hiio leidnud, et mobilisatsiooni õnnestumise juures on olulisemal kohal

³⁵⁴ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 294.

³⁵⁵ Teateid olukorra kohta Eestis VII. – Akadeemia 2011, nr 8, lk 1573–1592, siin lk 1588, 1591.

³⁵⁶ Teateid olukorra kohta Eestis VIII. – Akadeemia 2011, nr 9, lk 1769–1784, siin lk 1771j, 1782j.

³⁵⁷ Mitmesuguseid kuuldusi liigub XI. – Akadeemia 2012, nr 3, lk 547–576, siin lk 554.

³⁵⁸ **Sarv**, Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade, lk 1616.

³⁵⁹ Mitmesuguseid kuuldusi liigub XIII. – Akadeemia 2012, nr 5, lk 943–959, siin lk 951.

³⁶⁰ **Myllyniemi**, Die Neuordnung, lk 275j; vt ka **Hiio**, Eesti üksustest, lk 241.

asjaolu, et tegemist oli käsuga, mille rikkumine oli karistatav ning mobilisatsioonist hoidumine pidi toimuma väga teadlikult oma olukorda ja võimalusi hinnates.³⁶¹ Samas oli terve okupatsiooni vältel ning ka pärast Uluotsa esinemist mobilisatsioonidest kõrvalehoidjate hulk siiski piisavalt suur, mistõttu pole mõtet Hiio esitatud ratsionaalsuse argumenti üle tähtsustada.³⁶²

Ka Hiio argumente kõrvale jättes ei ole võimalik väga üheselt hinnata, millises ulatuses Uluotsa raadioesinemine mobilisatsiooni õnnestumisele mõju avaldas. Küll aga on alust arvata, et selline esinemine võis tekitada ulatuslikult levinud illusiooni Eesti mobilisatsioonist ning ettekujutuse, et sellega liitumine tähendaks eelkõige Eesti vabaduse, mitte Saksa riigi eest sõdimist.³⁶³ On üsna selge, et Uluotsa legitiimsus rahva seas ja usaldus tema suhtes oli küllalt kõrge ning seetõttu võeti temapoolset mobilisatsiooniüleskutset tõsisemalt kui mobilisatsioonide väljakuulutamist Mäe poolt, kellel elanikkonna seas säärast usaldust polnud.³⁶⁴

Olenemata põhjustest, miks just Uluotsa raadioesinemise järel mobilisatsioon hoo sisse sai, on selge, et okupatsioonivõimu seisukohalt õigustas taolise propagandavõtte kasutamine ennast ja eesmärk suurel määral saavutati. Voldemar Kurese koostatud olukirjeldus Eestist iseloomustab seda järgnevalt: *Kordan veel, et meie maal valitseb nüüd suhteliselt „rahu“. Litzmann on saavutanud, et maa mobiliseerus. Tagala ei ole sakslastele enam ähvardav. Rahvuslike ringkondade isamaaline kihutustöö on osaliselt likvideerinud „metsavendluse“ ja „rohelise kaardi“ ja kõik relvakandelised mehed on koonduspunktide ja üksikute väeosade kaudu sakslaste peos. Ja seda neil oligi vaja.*³⁶⁵

Mobilisatsiooni õnnestumine ei tähendanud tegelikult seda, et meelestatus selle suhtes oleks oluliselt positiivsemaks muutunud. Pigem tajuti Uluotsa esinemise järel senisest enam olukorra kriitilisust. Märtsis muutus elanikkonna hulgas juba üsna valdavaks hirm Punaarmee sissetungi ees, mida Saksa propaganda omakorda tagant õhutas.³⁶⁶

Pea paanika õhutamisenähtena kirjeldatav motiiv lisandus propagandanarratiivi 1944. aasta kevadel pärast Punaarmee jõudmist Eesti pinnale. Senise rindeolukorra ilustamine ja elanikkonna rahustamine täienes paljuski punaarmeeleste metsikuste kirjeldustega. Ehkki taolised olukirjeldused ei saanud kuidagi olla Saksa propaganda eesmärkides,

³⁶¹ Hiio, Eesti üksustest, lk 171, 235.

³⁶² Näiteks Tartumaal arvati juulis 1944 mobilisatsioonist kõrvale hoidjate arvuks 163 ning väeüksuste hulgaks 240. (ERA R-60-1-54, EK I Tartu osakomando Ülemale, 05.06.1944, l 15.)

³⁶³ Vrd Klesment, Kolm aastat iseseisvuse võitlust, lk 21.

³⁶⁴ Vrd Mitmesuguseid kuuldusi liigub XI, lk 554.

³⁶⁵ Samas, lk 557.

³⁶⁶ Vt nt Mitmesuguseid kuuldusi liigub XII. – Akadeemia 2012, nr 4, lk 753–768, siin lk 760.

leiti rahva seas, et neid kasutati teadlikult mobilisatsiooni õnnestumiseks ning kohati on lausa arvatud, et sakslased lasknud rindel teadlikult läheneda selleks, et mobilisatsioon edukam oleks. Mõningate arvamuste järgi ei olnud kirjeldused enamlaste toime pandud metsikustest usutavad, kuna ei lähe kokku enamlaste tavapärase tegutsemismeetoditega, mida arvati hästi tundvat: *Ei taha uskuda, et sissetungivale Punaväele on antud käsk asuda kohe naisi, lapsi ja raukasid tapma. Kui sakslased enamlaste talitusviise nii lihtsatena meile tahavad kirjeldada, siis ei ärata see usaldust ja tekitab vastupidist mõju. Teame väga hästi, enamlaste peenendatud mõrvamisaparaadid ja organid NKVD kujul jõuavad kohale hiljem. Kui meile lähemaid tõendusid ei tooda, siis jäävad eelnimetatud hirmutegude kirjeldused sakslaste liialdatud ja väga halvaks ja algeliseks propagandaks.*³⁶⁷ Sellise propaganda eesmärk olevat eestlasi ulatuslikumalt rindele sundida, mis olevat paremini saavutatav *korrektse ja õiglase* kohtlemisega.³⁶⁸ Paanikaõhutamise moment tuleb kohati välja ka mälestustest: *Saksa propaganda suurendas ka inimeste hirmusid kirjeldades venelaste hirmutegusid nende kallal, kes rindel sattusid vangi nende kätte. Kuid sellel propagandal oli ka tõepõhi olemas.*³⁶⁹

Kui püüda *paanikaõhutamises* propagandistlikku eesmärki näha, siis erilist tulemust see igal juhul ei andnud – märkimisväärne hulk mobiliseeritud meestest deserteerus varakevadel. Saksa propaganda otsis uut vahendit olukorra parandamiseks ning selleks leiti sobivat 1944. aasta kevadel Eestisse saabunud Johan Pitka, kes seni oli sakslaste silmis olnud ebasoovitav isik. Nüüd usuti, et *Pitka autoriteet suudab mõjutada suurt hulka Saksa sõjaväest deserteerinud ja end varjavaid mehi taas rindele minema.*³⁷⁰ Pitka saabumist Eestisse olevat aga hoopis imestusega teadvustatud ning antud mõista, et ta on eestlastele kaugeks jäänud. Pikalt Eestist eemal viibinud isikuna ei olnud Pitkal rahva silmis ka sellist sümboli väärtust nagu Jüri Uluotsal, mistõttu jätsid tema sõnavõttud elanikonna esialgu pigem külmaks. Seda iseloomustab hästi ütlus: *Kanadalane Pitka tuli sakslasele Mäele külla ja meil ei ole nendega midagi tegemist.*³⁷¹

1944. aasta suvel alustas Pitka ringreise mööda Eestit, mille käigus pidas mitmeid võitlusele üles kutsuvaid kõnesid.³⁷² Selleks ajaks oli suhtumine Pitkasse juba mõnevõrra paranenud ja tema kõned said positiivsema vastuvõtu osaliseks. Näiteks Kalju Aarop on leidnud, et Pitka Vastseliinas peetud *kõne oli väga tasakaalukas ja*

³⁶⁷ Mitmesuguseid kuuldusi liigub XVIII. – Akadeemia 2012, nr 11, lk 2085–2112, siin lk 2091.

³⁶⁸ Samas.

³⁶⁹ EKM EKLA 350-1596, Tõnis Johanson, l 55.

³⁷⁰ Mandel, Pitka ja pitkapoisid, lk 15.

³⁷¹ Mitmesuguseid kuuldusi liigub XVIII, lk 2088.

³⁷² Mandel, Pitka ja pitkapoisid, lk 17j.

*rahulik, oli tunda sümpaatiat lääneliitlaste suhtes.*³⁷³ Walter Kajak on Pitka ringreise meenutanud neutraalsemalt, ent temagi pidas Pitka kõnet *süütavaks* ning on meenutanud Pitka kõne lootusi sisendavat tooni.³⁷⁴

Sellise olukorra taustal oli Uluotsa raadioesinemine vaid kinnituseks, et olukord on tõepoolest kriitiline ja vajab reageerimist mobilisatsiooniga ühinemise näol. Seetõttu ei ole mõtet selle rolli ka üle tähtsustada – meile pole teada, milliseks kujunenuks mobilisatsiooni tulemused ilma Uluotsa sõnavõtuta.

4.5. Rahvusliku liikumise toetus mobiliseerimisele

Oluline murdepunkt mobiliseerimisküsimuses oli rahvusliku vastupanuliikumise asumine mobilisatsiooni toetama, mis toimus 1944. aasta jooksul. Okupatsiooni algusest alates erinevate rühmitustena *põrandaalusena* tegutsenud liikumine oli okupatsiooniga läbivalt õhutanud elanikkonda passiivsele vastupanule. Grupeeriingute eesmärkide alusel on Indrek Paavle jaotanud rahvusliku vastupanuliikumise legalistlikuks ja *kolmanda tee* suunaks. Esimene koondus Jüri Uluotsa ümber ja pidas esmatähtsaks õigusliku järjepidevuse püsimist, teine lootis iseseisvuse taastada lääneriikide abiga.³⁷⁵ Kuna esimene suund ei seadnud endale eesmärgiks aktiivset propagandistlikku tegevust, siis jäi selle olemasolu ja tegevus elanikkonna seisukohalt varjule või äärmisel juhul kuulujuttude tasemele. *Kolmanda tee* rühmitused tegelesid seevastu aktiivse vastupropagandaga. Liikumise olulisemad rakused, mis omavahel tihedalt seotud polnud, tegutsesid Tallinnas ja Tartus.

Oma sõnumit levitasid rühmitused väikese tiraažiga ja käest kätte antavate lendlehtedega ning vähemal määral ilmselt ka kuulujuttude lendulaskmisega. Kaks aktiivsemat rühmitust – Vaba Eesti Võitlusrinne Tallinnas ja Hugo Treffneri Gümnaasiumi vilistlastest koosnenud grupeering Tartus – andsid välja regulaarselt ilmuvaid trükiseid Vaba Eesti ning Võitlev Eestlane. Juhuslikumalt andsid trükiseid välja ka teised rühmitused. Tartus olid vastupanuliikumise ja lendlehtede väljaandmisega seotud ka Postimehe ajakirjanikud (Arno Raag, Valter Niilus, Arvo Mägi).³⁷⁶ Lendlehtedes kutsuti üles hoiduma relvastatud vastupanust

³⁷³ Kalju Aarop, lk 96.

³⁷⁴ Walter Kajak, lk 154.

³⁷⁵ Paavle, Rahvuslik vastupanuliikumine.

³⁷⁶ Raag, Kõuepilvede saatel, lk 325jj. Postimees oli juba „vaikival ajastul“ opositsioonilise meelsuse kandja ning võttis sarnase positsiooni ka Saksa okupatsiooni tingimustes. Opositsioonilisust ei saadud tsensuuri tõttu ajaleheveergudel küll otseselt väljendada, küll aga kasutati „ridade vahelt“ kirjutamist. Vt lähemalt nt Vaan, Laura. Propagandatalitus Eesti Vabariigis autoritaarsel ajajärgul. Magistritöö.

okupatsioonivõimule, et vältida relvade ärakorjamist rahvalt, teha samal ajal võimudega vaid minimaalset koostööd, mobilisatsioonide väljakuulutamise järel soovitati neist hoiduda.³⁷⁷ Samas ei olnud laiemad massid rahvusliku liikumise retoorikaga piisavalt tuttavad, kuivõrd suurem osa lendlehti levisid peamiselt intelligentsi ringkondades käest kätte ning kaugemad maapiirkonnad jäid neist täielikult puutumata.

1944. aasta jooksul hakkas rahvuslik liikumine rinde Eestisse jõudmise tõttu mobilisatsiooni toetama. Olukorra muutumist näitlikustab ilmekalt Ernst Kulli vastupanurühmituse koostatud ja levitatud lendleht Vabadusvõitlus, mida anti välja kaks numbrit. Kui 1943. aasta detsembris välja antud esimene number, mis oli „ägedalt saksavastane“ ja kutsus mehi üles mobilisatsiooni eest varjuma, siis 1944. aasta jaanuaris valminud ja samalaadse retoorikaga teise numbri levitamisest loobuti, kuna vahepeal oli välja kuulutatud üldmobilisatsioon ja Uluots oli seda toetama asunud.³⁷⁸

Augustis asus vahepeal moodustatud Eesti Vabariigi Rahvuskomitee levitama välisdelegatsiooni koostatud deklaratsiooni „Eesti rahvale!“ ja „Korraldust nr 1“, milles keelati kategooriliselt mobilisatsioonist kõrvalehoidmine.³⁷⁹ Erinevalt varasematest võrdlemisi tagasihoidlike tiraažidega lendlehtedest asuti seda massiliselt levitama ning lendlehtede üleskleepimisel osales ka omakaitseasi ja kohalikke politseinikke. Ehkki lendlehti asuti võimude poolt kiiresti kõrvaldama, jõudis rahvas neid siiski lugeda.³⁸⁰ Esimesed reaktsioonid olid pigem skeptilised: *Rahvas suhtus kaunis umbusklikult üleskutsetesse. Siin väljendus eestlase iseloom, kelle põhiomaduseks on piltlikult öeldes: siga ei osteta kotis. Küsiti kõigepealt, kes see rahvuskomitee on, ja paljud kaldusid arvamisele, et need teadaanded on sakslaste provokatsioon metsavendade väljameelitamiseks. Lisati veel järgmist juurde: on raske uskuda, et kuidas põrandaalune organisatsioon saab nii suurel hulgal üleskutseid trükkida nii heal paberil ja nii korralikult, missugused need tõepoolest ka olid. [...] Omalt poolt [Johannes Klesment või Harri Anelin – T.T.] võin kinnitada, et need olid tõesti Rahvuskomitee teadaanded ja mitte mingisugune provokatsioon.*³⁸¹ Rahva umbusu üheks põhjuseks võis olla senine vähene kokkupuude rahvusliku liikumisega propagandaga, mis polnud kuni selle hetkeni kuigi aktiivne olnud ning nüüdne massikampaania võis seetõttu elanikkonnas segadust tekitada. Nagu tsitaadist välja

Tartu 2005, lk 79; **Raag**, Kõuepilvede saatel, lk 344jj.

³⁷⁷ Vt nt Tootan ustavaks jääda, lk 568; Vaba Eesti, nr 6, märts 1943. – Akadeemia 2000, nr 9, lk 1887–1897, siin lk 1893; Vaba Eesti, nr 8, juuni 1943. – Akadeemia 2000, nr 10, lk 2200–2208, siin lk 2202; Vaba Eesti, nr 9, november 1943. – Akadeemia 2000, nr 10, lk 2200–2208, siin lk 2206.

³⁷⁸ **Paavle**, Rahvuslik vastupanuliikumine; vt ka Tootan ustavaks jääda, lk 939–946, 1033–1039.

³⁷⁹ Nimetatud müürilehed on publitseeritud. (Tootan ustavaks jääda, lk 71jj, 1252jj.)

³⁸⁰ **Paavle**, Rahvuslik vastupanuliikumine.

³⁸¹ Mitmesuguseid kuuldusi liigub XXIII. – Akadeemia 2013, nr 4, lk 751–768, siin lk 753.

lugada võis, ei olnud teadmine rahvuskomitee olemasolust elanikkonnas väga levinud.

Teiste arvamuste järgi tekitasid üleskutsed elanikkonnas suurt elevust ja tõid kaasa rahvuslike meeleolude tõusu: *Rahvuskomitee teadaannete väljapanek ööl vastu 8. augustit tekitas igal pool suurt elevust. See oli üllatuseks ka sakslastele, kes näisid arvamisel olevat, et Rahvuskomitee organisatsioon on lõplikult segi löödud. Üleskutsete ilmumine tõestas vastupidist. Üleskutseid loeti väga suure huviga. Kui politsei hakkas neid maha võtma, tegid sellele mõnes kohas lendlehtede lugejad takistusi.*³⁸²

1944. aasta augustiks oli valmisolek Saksa relvajõududesse astuda eelkõige nooremas põlvkonnas juba väga kõrge. 1927. aastakäigu mobilisatsiooni käigus astus vabatahtlikult lennuväe abiteenistusse ka hulgaliselt nooremaid poisse. Mõningatel andmetel oli 3000 teenistusse võetud poisist iga neljas vabatahtlik.³⁸³

Juba juunis pidas propagandaameti juht Rudolf Irkowsky õnnestunud kampaaniat lennuväe abiteenistusse värbamiseks oma töövõiduks, ehkki tiptaset ja soovitud värvatute hulka polnud selleks hetkeks veel saavutatud ning leiti, et seda polegi võimalik saavutada.³⁸⁴

Huvitav on vabatahtlikult teenistusse astunud Ülo Karula kogemus: *Kuna ma olin sündinud 1929. aastal, oli mul lennuväe abiteenistusse astumiseks vaja vanemate kirjalikku nõusolekut. Oma emalt polnud mul lootustki seda saada. Kuid siis tuli mulle appi koolivend Oskar Kask, kes samuti oli noorem ja kes tegi nii endale kui ka mulle korralikud „vanemate allkirjadega“ nõusolekud.*³⁸⁵ Ilmselt ei olnud tema kogemus erandlik.³⁸⁶ Torkab silma, kuidas mobiliseeritavate poiste vanemad on värbamisele pigem vastu olnud. Näiteks Reinhold Jürgensoni ema oli teda rongile saates soovitanud arstilt vabastust paluda, ent Jürgenson seevastu rõõmustas, et ta teenistuseks kõlblikuks tunnistati.³⁸⁷ Selline vastuseis oli arvatavasti eelkõige isiklikku, mitte põhimõttelist laadi.

Rahva meeleoludele võis mõju avaldada ka Soome põgenenud eestlastest moodustatud Jalaväerügemendi nr 200 Eestisse tagasi pöördumine. Tsiviilisikute hulgas oli tegemist ilmselgelt elevust tekitanud sündmusega. Näiteks Valda Valentin on kirjutanud, kuidas Keilas oli soomepoistel tüdrukute hulgas eriline populaarsus ja *oli,*

³⁸² Samas, lk 760; vrd **Paavle**, Rahvuslik vastupanuliikumine; vt ka Tootan ustavaks jääda, lk 1272.

³⁸³ Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas II, lk 8.

³⁸⁴ Vrd BA R 55-21320, Werbung der estnischen Jugend für den Einsatz als Luftwaffenhelfer, 03.06.1944.

³⁸⁵ Ülo Karula. – Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas II, lk 45–54, siin lk 45.

³⁸⁶ Vrd Väino Kuub. – Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas II, lk 80–82, siin lk 80.

³⁸⁷ Reinhold Jürgenson. – Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas II, lk 72–79, siin lk 72; Vt ka Evald Vaabel. – Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas II, lk 136–140, siin lk 137.

*kellega tantsida ja vestelda.*³⁸⁸

Mobilisatsiooni edu ja rahvusliku liikumise positsioonimuutuse vahel ei ole samas mõtet kindlat põhjuslikku seost otsida. Nagu eespool näidatud, ei ole võimalik kindlaks teha rahvusliku liikumise propaganda kandepinda elanikkonna seas. Nii pole ime, et augustis tänavatel levitatud lendlehtedest saadud teave võeti vastu pigem skeptiliste meeleoludega. Elanikkonda mobiliseeris ühe eesmärgi nimel tegutsema eelkõige olukorra kriitilisus ning erinevad üleskutsed võitlusse asuda kinnitasid vaid alternatiivsete võimaluste puudumist.

* * *

Eestlaste suhtumine Saksa sõjavõidudesse värbamisse oli dünaamiline nähtus. Ideoloogiliselt ei olnud idarahvaste kasutamine Saksa sõjaväes soositud, ent rindeolukorra muutumine sundis sakslasi sellesse põhimõttesse korrektiive tegema. Ka eestlaste endi valmisolek Saksa relvajõududes võidelda oli muutuv nähtus ning Saksa propagandal oli siinkohal võrdlemisi oluline roll. Nii tõstsid elanikkonna meeleolu Eesti Leegioni loomine 1942. aastal, Stalingradi katastroofiga seotud võitlusüleskutsed ning lõpuks 1944. aastal tugevalt aktiveerunud propaganda mobilisatsioonide toetuseks. Samas leidis igasugusest propagandast hoolimata rohkelt mehi, kes polnud huvitatud Saksa sõjaväes võitlemisest ning leidsid alternatiivi Soome põgenemises.

³⁸⁸ Valda Valentin. – Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 29–40, siin lk 39.

V Propaganda mõju ja kandepind Eestis

Käesolev peatükk analüüsib Saksa propagandat ja selle mõju tervikuna lähtudes Jowett'i – O'Donnelli kümnepunktisest analüüsiskaalast. Läbi käiakse kõik punktid peale elanikkonna reaktsioonide analüüsipunkti, millest lähtusid eelnevad kolm peatükki. Analüüsi toetavatele töös varem esitatud näidetele on järgnevalt viidatud sulgudesse paigutatud ristviidetega.

5.1. Propaganda eesmärk ja tulemused

Saksa idaaladel tehtava propaganda eesmärgid muutusid sõja käigus ning laias laastus saab nende osas eristada kahte perioodi: sõja algus ligikaudu 1942. aasta lõpuni, mil idaalasid nähti tulevikus koloniseeritava alana, millest lähtuvalt ei olnud oluline propaganda läbiviimisel idaalade elanikkonda etnilistest ja kultuurilistest kaalutlustest tulenevalt diferentseerida; rindeolukorra halvenemine (murdepunktiks Stalingradi lahingu kaotus) muutis ühtäkki oluliseks idaalade rahvaste kaasamise kommunismivastasesse võitlusesse. Kitsamalt võetuna oli esimesel perioodil propaganda eesmärgiks tõhusa majandusliku ekspuuteerimise tagamine, teisel poolel mobiliseerimise õnnestumine.

Nii majanduslik ekspuuteerimine kui mobiliseerimine kulgesid Eestis edukalt. Tuleb tõdeda, et eestlased täitsid, küll sageli vastumeelselt, aga olulise vastupanuta okupatsioonivõimu korraldusi kuni mobilisatsioonideni välja, samamoodi suhtusid nad küll nurina saatel võrdlemisi mõistvalt toidu ja esmatarbekaupade puudusesse. Aruannete ega mälestuste põhjal ei ole võimalik täheldada passiivse vastupanu (see tähendab okupatsioonivõimu korralduste eiramist) ulatuslikumat levikut.

Väga hästi õnnestus okupatsioonivõimul Eesti elanikkond oma huvides rakendada mitmesuguste kampaaniate läbiviimisega (vt 3.3.). Ehkki sageli olid reaktsioonid kampaaniatele endile negatiivsed või suhtuti umbusklikult nende tagajärgedesse, läksid kampaaniad rahvale siiski korda. Okupatsioonivõimu seisukohalt oli tegemist näitega idaalade õnnestunud ekspuuteerimisest. Ka põllumajanduse normkohustuste täitmisest kõrvale hoidmine ei olnud massiline ega väga problemaatiline nähtus (vt 3.2.). Selle taustal ei olnudki väga olulised julgeolekupolitsei aruannetes esile tõstetud probleemid, et propaganda ei arvesta kohalike eripäradega ning läbiviidavad kampaaniad mõjuvad

eestlastele naeruväärselt või lausa vihastamapanevalt (vt 3.1.).

Okupatsiooni teine pool, mil propaganda olulise eesmärgina kerkis esile Eesti elanikkonna ulatuslikum kaasamine Nõukogude Liidu vastasesse sõtta, ei olnud okupatsioonivõimu seisukohalt enam nii edukas. Kuigi võitlustahe ja valmisolek Saksa relvajõududes teenimiseks või sakslastega koostööks oli okupatsiooni alguses suhteliselt kõrge, hakkas see edaspidi järjekindlalt langema. Kohati levisid arvamused, et okupatsioonivõim ei olegi osanud elanikkonna positiivset meelestatust ära kasutada (vt 4.1.). Olukorras, kus Saksa sõjajõudude jaoks muutus oluliseks idarahvaste ulatuslikum sõjaline kaasamine, oli eestlaste võitlustahe sügavas madalseisus ning Eesti Leegioni loomise üheks tagajärjeks oli hoogustunud Soome põgenemine (vt 4.1. ja 4.2.).

Olukord muutus 1944. aasta alguseks, mil rinne jõudis Eesti piirini. Võimu seisukohalt muutus rinde püsimine põlevkivitööstuse käigus hoidmiseks ja Nõukogude laevastiku Läänemerele pääsemise vältimiseks ülioluliseks ning seetõttu lasti käiku radikaalsemad propagandameetmed, sealhulgas iseseisvusaegsete ja rahvale oluliseks peetud isikute ärakasutamine (vt 4.4.). Tulemus kujunes võimule soodsaks – rinnet suudeti hoida läbi terve 1944. aasta suve, kohalikest elanikest koondati rindele arvestatav inimmass.

Ainuüksi võimu eesmärkidest lähtudes võib propagandat tulemust niisiis sakslastele ootuspäraseks pidada.

5.2. Konteksti mõju

Elanikkonna eelhoiakutest rääkides on esimene tõik, millele peab tähelepanu pöörama, 1940–1941 Nõukogude aasta kogemus, eriti 14. juuni küüditamise operatsiooni läbiviimine napilt enne Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõja puhkemist. Selle käigus muutus täielikult „vaenlase“ kuju eestlaste silmis: senine ajalooline vaen Eestis aastasadu elanud baltisaksa ülemkihi vastu pöördus pea üleöö vihaks Nõukogude Liidu suhtes.³⁸⁹ Mälestuskirjanduses on see oluliseks motiiviks. Näiteks Johannes Eermann on toonaseid meeleolusid kirjeldanud nii: *Mäletan kodus kui külas talumeeste tuliseid vaidlusi Eesti tuleviku üle. Meeleolud ei olnud kõige saksa sõbralikumad. Hitlerit peeti agressoriks nagu Stalinitki. 700 aastat saksa mõisnike võimutsemist Maarjamaal ei olnud veel ununenud. Seda hakkasid alles muutuma panema punavõimude julmus ja terroriaktid alates 1940. a arreteerimistega, mille*

³⁸⁹ Vt lähemalt nt **Mertelsmann, Olaf**. How the Russians Turned into the Image of the „National Enemy“ of the Estonians. – Pro Ethnologia 2005, nr 19, lk 43–58.

*tipptulemuseks oli 1941. a 14. juuni suurküüditamine. Võiks öelda, et 14. juuni 1941. a muutis 24 tunni jooksul kogu rahva meeleolu ja rahvavaenlaseks nr 1 sai vene bolševism.*³⁹⁰

Oluline on siinkohal välja tuua, et ajaloolised vastuolud eestlaste ja sakslaste vahel ei olnud sellegipoolest Saksa okupatsiooni alguseks täielikult kadunud, ehkki esimene Eesti ala käsitlev Wehrmachi propagandarühma oluraport andis mõista, et erinevalt lätlastest ei kipu eestlased kuidagi eestlaste ja baltisakslaste vanadele vastuoludele viitama ning baltisaksluse peatükk olevat Eestis lõppenud.³⁹¹ On selge, et teatud pinged ja vastuolud eestlaste ja baltisakslaste vahel kandusid iseseisvusajast okupatsiooniaega ning võimendusi kohati. Propaganda seisukohalt vääraks märkimist Viljandi ümbruses 1943. aasta algul levinud arvamused, et kogu senine aeglane allaminek koostöös sakslastega olevat siinsete pahatahtlike baltisakslaste püüdluste ja sammude tulemuseks ja tuleks ainuüksi nende arvele panna.³⁹² Sellest nähtub võrdlemisi levinud balti- ja riigisakslaste eristamine eestlaste poolt. Kui baltisakslaste vastu tunti väidetavalt *selgelt vihkamist*, siis riigisakslasi peeti *teesklevalt sõpradeks*.³⁹³

Suhtumine baltisakslastesse, aga ka Esimese maailmasõja aegse Saksa okupatsiooni kogemus (vt 3.2.) lõi pinnase eestlaste umbusklikule suhtumisele okupatsioonivõimu tegevuse ja korralduste suhtes. Sellele lisandusid juba iseseisvusajast pärinevad anglofiilsed meeleolud, mis aitasid kaasa eestlaste liitlastesõbralike meeleolude kujunemiseks. Kuna okupatsiooni alguses sai üsna kiiresti selgeks, et Saksamaa Eesti iseseisvust ei taasta, hakati iseseisvuse garantiisid otsima väljaspoolt. 14. augustil 1941 alla kirjutatud Atlandi harta oli teine oluline aspekt, mis eestlasi pilke liitlaste poole pöörama pani.³⁹⁴ Selle tulemusena kujunes Saksa liitlastevastane propaganda täielikuks ebaõnnestumiseks ega toonud kaasa elanikkonnas soovitud meelsuse kujunemist (vt 2.4.).

Hoolimata taoliste meeleolude levikust peeti Saksa okupatsioonivõimu paratamatuks koostööpartneriks ühise vaenlase vastu ning selle teadvustamine oli märkimisväärseks teguriks, miks nurinatest ja umbusust hoolimata okupatsioonivõimu korraldusi täideti. Ent võib-olla lisandub Nõukogude aasta kogemusele teisi tegureid?

Siingi tuleb tähelepanuväärse aspektina esile tuua kampaaniate suurt tähtsust ja

³⁹⁰ EKM EKLA 350-1598, Johannes Eermann, l 7; vt ka EKM EKLA 350-1615, Karl Pettai, l 39; EKM EKLA 350-1589, Eerik Purje, l 1.

³⁹¹ RW 4-233, Lagebericht Nr. 4, 29.09.1941, l 108.

³⁹² ERA R-64-1-14, Üldine olukord ja rahva meeleolu [Viljandis], 22.01.1943, l 30.

³⁹³ Noormets, lk 87.

³⁹⁴ Atlandi hartas deklareeriti rahvaste õigust valida endale ise sobiv valitsemisvorm. Eestis tõlgendati seda ühe olulisema iseseisvusgarantiina ning lääneliitlastele pandud lootusi on mälestustes sageli põhjendatud just sellega.

edukat läbiviimist. Julgeolekupolitsei aruannetes on tõdetud, kuidas eestlased olid Baltikumi rahvastest aktiivseimad sõjavajaduste täitmiseks mõeldud aktsioonides osalejad. Samal ajal ei jäeta rõhutamata, et eriti suurt taht näitasid eestlased üles neis ettevõtmistes, mis olid neile endile kasulikud nagu küttepuude hankimise aktsioon või kalapüügiaktsioon 1942. aasta kevadel.³⁹⁵ Need kaks tähelepanekut annavad mõista, et eestlasi võis kaasa tõmmata kampaania kui nähtus omaette. Märkimisväärne on ka ERÜ ideeline taust. Hjalmar Mäe mälestuste järgi pärines selle idee Vabadussõja aegsest Ühisabist.³⁹⁶ Seda asjaolu ja kampaaniate suurt populaarsust kõrvutades näib, et kujunenud olukorra ajaloolisi juuri võiks otsida veelgi kaugemalt – miks mitte näiteks ärkamisaegsest seltsitegevusest ja sellest alguse saanud eestlaste ühistegevuse traditsioonidest.

Nii tulenes ajaloolisest kontekstist ühelt poolt negatiivne suhtumine sakslastesse, ent samaaegselt olid ka eestlaste koostööl sakslastega ajaloolised juured – lühemas perspektiivis Nõukogude aasta kogemus, laiemas plaanis traditsiooniliseks kujunenud käitumisviisid ja tavad.

5.3. Propagandisti isik – Litzmann ja Mäe propagandistidena

Kui Kristo Nurmis on oma magistritöös tähelepanu pühendanud EO propagandistidele Boris Meretile ja Juhan Libele³⁹⁷, siis elanikkonna meelsust ja reaktsioone silmas pidades ei olnud tegemist väga märkimisväärsete isikutega. Pigem tasub n-õ propagandistidena esile tuua kindralkomissar Litzmanni ja EO juhi Hjalmar Mäe isikuid.

Julgeolekupolitsei aruannetes on kindralkomissari kõnesid peetud kohati *parimaks Saksa propagandaks*.³⁹⁸ Litzmanni ennast on samuti hinnatud elanikkonna hulgas võrdlemisi populaarseks. Ilmselt pole tõesti põhjust Litzmanni eestlastele väga ebasümpaatseks isikuks pidada, ent millega säärast populaarsust selgitada, võttes arvesse, et okupatsioonivõim juba olemuslikult ei saa okupeeritud rahvas erilist sümpaatiat äratada? Kari Alenius on Litzmanni aruannetest peegelduvat populaarsust selgitanud fenomeniga, mille puhul kriitilistes situatsioonides näidatakse kõrgema tasandi liidrite üles suhtes pigem usaldust, samas kui madalama astme juhte peetakse probleemide põhjustajaks ja nende eest vastutavaks. Endise Vene impeeriumi alalt

³⁹⁵ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 27.

³⁹⁶ **Mäe**, Kuidas kõik teostus, lk 230.

³⁹⁷ **Nurmis**, *Das fein geschliffene Glas*, lk 100jj.

³⁹⁸ Vt nt BA R 58-222, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr. 27, 30.10.1942, 1 271.

pärinevate rahvaste puhul on selle fenomeni puhul kasutatud ka „hea tsaari“ metafoori, kusjuures Saksa okupatsiooni ajal asetus „hea tsaari“ positsiooni Litzmann.³⁹⁹ Ent vahest oli hoopis suurem roll Litzmanni poolt teadlikult astunud sammudel, millega ta oma populaarsust tõstis? Sellist eesmärki kandis näiteks Litzmanni külaskäik Haapsalu lastekodusse 1942. aasta suvel, mida kajastati ulatuslikult ka Eesti Sõnas ning teisteski ajalehtedes. Selle külaskäiguga süvendanud Litzmann *rahvalikku* kuvandit.⁴⁰⁰ Oma kõnedes oskas ta sageli välja tuua seda, mida eesti rahvas kuulda lootis (vt 3.2.). Näiteks on kiidetud tema 23. aprillil 1942 peetud kõnet, mille puhul tõsteti esile, et *kindralkomissar Lietzmann kui võõra rahva liige on aru saanud Eesti rahva läbielatud raskustest ja annab julget lootust tulevaste eluraskuste vastu.*⁴⁰¹

Seevastu Hjalmar Mäe positsioon propagandistina on kahetine. Mäed on nii julgeolekupolitsei aruannetes kui mälestustes hinnatud võrdlemisi üheselt negatiivselt. Mäe, kes oma vabadussõjalase taustaga ja vapside esiletõstmisega Saksa okupatsiooni ajal vastandus viimastele iseseisvusaegsetele riigijuhtidele, omandas okupatsiooni negatiivse poole kehastaja rolli. Omal kombel oli see Saksa propaganda poolt ka osav, ent mitte ilmtingimata teadlik lüke – Mäe ja EO pihta oli lihtne suunata frustratsiooni, süüdistades neid näiteks okupatsioonivõimu käepikenduseks olemises ja sakslastele *kingituste* tegemises (vt 3.1.).

Hjalmar Mäe kui propagandisti kuvandi medali teise poole moodustab ERÜ tegevuse edukas käivitumine ning selle korraldatud kogumiskampaaniad (vt 3.3.). Kuna nende näol oli tegemist paljuski tema initsiatiiviga, ei saa teda propagandistina täielikult läbikukkunuks pidada. Samas tuleb silmas pidada sedagi, et ERÜ ja Mäe negatiivne kuvand oli elanikkonna arusaamades võrdlemisi ühte sulandunud, samal ajal kui ERÜ positiivsel esiletõstmisel ei seostatud seda Mäe isikuga. Niisiis jäi Mäe propagandistina selgelt Litzmanni varju.

5.4. Propagandaorganisatsiooni mõju

Nagu esimeses peatükis näidatud, oli idaalade propagandaaparaat suurema osa okupatsiooni perioodist võrdlemisi killustatud ning selle üksikud osad tegutsesid erinevate huvide ja põhimõtete alusel. Propaganda ei toiminud Eestis seetõttu kunagi täielikult koloniseerimise ettevalmistamise toena. Kindralkomissar Litzmanni isik oli

³⁹⁹ **Alenius**, The Reception of German War Propaganda, lk 13.

⁴⁰⁰ BA R 58-222, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr 19, 04.09.1942, l 32.

⁴⁰¹ ERA R-1060-1-5, Tarvatu-Mustla jsk. Politseikomissarile, 07.05.1942, l 280.

siinkohal olulise tähtsusega ning nagu eelmises alapeatükis näidatud, oli tema propagandistlikel sammudel ka tulemust.

Saksa tsiviilvalitsuse seisukohalt oli mitmete propagandaülesannete delegeerimine omamaistele asutustele õnnestunud otsus. Ühelt poolt tagas see propagandas kohalike olude ja eripärade arvestamise ning teisalt kandis vastutuse võimaliku edutu propaganda eest omamaistele institutsioonidele. Üldjoontes sai EO propagandaaparaat oma kohustustega võrdlemisi edukalt hakkama, oli ka juba korduvalt esile tõstetud kampaaniate edukus suuresti just omamaiste institutsioonide õnnestumine (vt 3.3.).

Samas ei sõltunud elanikkonna reaktsioonid kuigivõrd sellest, millistest institutsioonidest propaganda lähtus. Üldjuhul ei tehtud Saksa ja EO propagandal vahet, rääkimata erinevate Saksa propagandaaparaadi instantside eristamisest. Nagu sissejuhatuses toonitatud, oli propaganda elanikkonna silmis ebamäärane ja informatsioon, mille puhul oli rahval võimalus otsustada selle usutavuse või mitteusutavuse üle. See, et propaganda läbiviimise taga oli ulatuslik süsteem, jäi elanikkonnale pigem tabamatuks.

5.5. Propaganda sihtgrupp

Propaganda sihtgrupiks olid Eesti alal ennekõike eestlased terviklikult käsitletava etnilise grupina ning Ida-Eestis sellele vastanduva grupina kohalik venekeelne elanikkond. Nende kahe grupi vastandlikus (vt 2.3.) annab lähtekoha selgitamaks sihtgrupi eripärade mõju propagandale. Eestlasi on julgeolekupolitsei aruannetes hinnatud Saksa propagandale oluliselt vastuvõtlikumaks kui venelasi, kelle kohta tõdeti sageli, et nad ootavad Nõukogude võimu naasmist. Kas seda olulist erinevust saab tõesti selgitada vaid sellega, et Eesti venelased olid oluliselt kommunistimeelsemad kui eestlased?

Tähelepanuväärse aspekti sellele küsimusele vastamiseks leiab eesti päritolu Rootsiajaloolase Hain Rebase käsitlusest, milles on vaatluse alla võetud mobilisatsiooni õnnestumise põhjused Eestis ja Lätis võrrelduna selle ebaõnnestumisega Leedus. Rebas on püüdnud muuhulgas selgitada sellise olukorra kujunemise põhjuseid pikemas perspektiivis ning ta on välja toonud kultuuriruumi aspekti. Rebase hinnangul olid Eesti ja Läti rohkearvulise baltisaksa rahvusgrupi kaudu integreeritud Saksa kultuuriruumi, samuti osati neis riikides saksa keelt, mis lihtsustas okupatsioonivõimuga suhtlemist ja üksteisest aru saamist, samas kui Leedus oli väiksearvuline saksa vähemus elanud riigi

lõunapiiril ning rahva kollektiivne mälu oli kantud suurvürstiriigi mütoloogiast. Samas oli oma roll ka Klaipeda (Memeli) *tagasisaamisel* esimesel Nõukogude aastal, mis tegi leedukad Nõukogude Liidu suhtes keskmiselt sõbralikumaks kui eestlased ja lätlased, kellel sellist kogemust ei olnud.⁴⁰²

Hain Rebase tõlgendust võib tabavaks hinnata seisukohast, et eestlased (ja ka lätlased) identifitseerisid ennast Euroopa kultuuriruumi liikmetena ning tagasi idanaabri mõjusfääri langemise võimalus näis seetõttu piisavalt hirmutavana, pannes nad *oma* harjunud kultuuriruumi nimel aktiivsemalt võitlema. Kultuuriruumi olulisus esineb levinud motiivina ka mitmetes mälestustes. Näiteks kirjeldab Kalju Aarop Nõukogude võimu naasmist küllalt värvikates toonides: *Niipea kui Vene sõjavägi sisse tuli, algasid kohe vargused, röövimised, vägistamised. Kõik, mis Vene soldatitele meeldis, varastati või võeti jõuga. Inimesed ei julgenud esialgu mitu päeva oma varandusega metsast välja tulla, kuid kaua sa ikka metsas oled. Esimene asi, mis meid kodus tervitas, oli suur haisev sitahunnik toas laua peal – nõukogulik tervitus kuradi eesti fašistidele. Seega oli kohe selge, et Eestimaal on alanud uus okupatsioon, kus okupantidel on hoopis teistsugused tavad ja kombed kui eurooplastest sakslastel.*⁴⁰³

Ida-Eesti venelased seevastu identifitseerisid ennast pigem idapoolse, vene kultuuriruumi liikmetena ning olenemata poliitilistest vaadetest ei olnud nende kultuuritausta silmas pidades Nõukogude võimu naasmine niivõrd problemaatiline kui eestlastele (vt 2.3.).

Saksa propaganda ei eristanud samas neid kahte sihtgruppi ning propagandaretoorika oli Eestis ennekõike eestlastest lähtuv. See omakorda suurendas lõhet eestlaste ja venelaste suhtumises Saksa okupatsioonivõimu.

Eestlaste kuulumine Euroopa kultuuriruumi ja sakslaste pidamine selle ainsaks vahetuks garantiiks muutis eestlased propagandale vastuvõtlikumaks ja tegi nad altimaks koostööle okupatsioonivõimuga.

5.6. Meediumi roll

Pea kõigi käsitletud teemade puhul on näha, et olulisim propagandavahend on olnud ajakirjandus. Ajakirjandus oli esmaseks infovahendajaks elanikkonna ja okupatsioonivõimu vahel. Selle kaudu jõudsid elanikkonnani okupatsioonivõimu

⁴⁰² **Rebas, Hain.** Miks edu – miks luhtumine?: Võrdlev essee Saksa mobilisatsioonidest Eestis ja Leedus 1943. a. – Akadeemia 1996, nr 4, lk 692–727, siin lk 720jj.

⁴⁰³ Kalju Aarop, lk 97.

korraldused, ülevaade maailmas ja rindel toimuvast ning otseselt propagandistliku iseloomu kandnud tekstid, milliste hulka kuulusid näiteks ka reisikirjad Saksamaalt (vt 2.2.). Ehkki kohati suhtusid inimesed ajalehtedes ilmuvasse infosse teatava umbusuga, loeti lehti siiski meelsasti ning peeti oluliseks teabeallikaks.⁴⁰⁴

Saksa idapropaganda olulisemaks meediumiks oli seevastu välisele efektile rõhunud aktiivpropaganda, mille keskme moodustasid massiivsed plakatikampaaniad. Kuna sõjakäigu alguses idarahvastel vahet ei tehtud, avaldus see ka propagandas, mille lähtekohaks oli harimatu ja alaväärtuslik slaavlane. Edaspidi hakati Balti rahvaste jaoks eraldi plakateid tootma.⁴⁰⁵

Julgeolekupolitsei aruannetes ei peetud plakatipropagandat tervikuna eestlaste jaoks kõige sobivamaks mõjutusvahendiks. Esimene suure kriitika osaliseks saanud aktsioon oli ka üks esimesi propagandaaktsioone okupeeritud Eestis üldse, nagu see ilmnes alapeatükis 2.1. käsitletud kampaania „Hitler, päästja!“ puhul. Plakatite puhul olevat elanikkond konstateeritud *sarnasust kommunistliku propagandaga, kus kujutatakse vaid üht iseenesest mõistetavat fakti*.⁴⁰⁶

Raadio ei olnud propagandavahendina eriti märkimisväärne, kuna okupatsioonivõimu ametliku ringhäälingu Landessender Revali saatjad olid võrdlemisi nõrgad ega edastanud kvaliteetset raadiosignaali.⁴⁰⁷ Lisaks tehnilistele põhjustele võis selle taga olla ka okupatsioonivõimu suhteliselt ükskõikne suhtumine raadiosse kui propagandavahendisse. Raadio osutus propagandakanalina oluliseks alles 1944. aasta veebruaris seoses Jüri Uluotsa intervjuuga. Siiski oli seegi suurema levikuga ja selle võrra ilmselgelt mõjusam järgmistel päevadel ajalehtedes ilmunud tekstina. Raadioesinemise mõju võis ajalehes ilmunud intervjuuga võrreldes kahandada veel Uluotsa värisev hää, mis tekitas kahtluse, et ta ei kõnele vabatahtlikult (vt 4.4.).

Propagandavahenditena kasutati Eestis lisaks nimetatutele vähemal määral teisigi meediume. Nende tähtsus elanikkonna ulatusliku mõjutajana jäi siiski võrdlemisi marginaalseks ning vähese kajastatuse tõttu allikates on nende mõju kohta keeruline sügavamaid järeldusi teha (üksiknäidetena on alapeatükis 2.2. käsitletud vaateaknapropagandat ja reisikirju).

Olulisimaks propagandameediumiks Saksa okupatsiooni ajal tuleb niisiis pidada trükiajakirjandust. Seejuures ei saa märkimata jätta, et ajaleht oli pea ainuke regulaarne

⁴⁰⁴ Vt nt EKM EKLA 350-1550, Aksel Mark, 1 17; EKM EKLA 350-1621 Hans Uba; EKM EKLA 350-1598, Johannes Eermann, 1 37j.

⁴⁰⁵ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, lk 38.

⁴⁰⁶ Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 28.

⁴⁰⁷ Vt nt ERA R-59-1-84, Ettekanne Narva Prefektuuri Poliitilise Politsei Juhile, 26.11.1941, 1 178p; ERA R-59-1-84, Narva Prefektile, 04.12.1941, 1 224.

propagandavahend, mis jõudis, vahel küll hilinemisega, ka kaugematesse maapiirkondadesse.

5.7. Eritehnikate mõju

Erinevate tehnikate kasutamine propaganda läbiviimisel oli okupatsiooni jooksul dünaamiline. Okupatsiooni algusperioodi iseloomustas rohke aktiivpropaganda kasutamine, edaspidi ilmselt paljuski kindralkomissar Litzmanni valikute tõttu selle osakaal vähenes ning okupatsiooni lõpus kerkisid esile seni mõeldamatuks peetud vahendid.

Litzmann, aga ka omamaine propagandaaparaat pani varjatumale propagandatehnikale suurt rõhku ning see andis tulemusi, mis väljendus esialgu näiteks ERÜ tegevuse käivitumises (vt 3.3.). Litzmann tegi propagandateadliku juhina mitmeid propagandareise Eesti erinevatesse piirkondadesse ning tema juba kirjeldatud (vt 5.3.) suhteliselt suur populaarsus näitas, et sellised sammud ei saanud mõjuta olla.

Pidevad kõned ja raadioesinemised nii Litzmanni kui Mäe poolt, mis okupatsioonivõimu rahvast ülemäära kaugeneda ei lasknud, täitsid samuti oma propagandistlikku eesmärki võrdlemisi hästi. Julgeolekupolitsei aruannetest nähtub kõnede rahustav mõju ning lisaks sellele on tähelepanuväärne võimutegelaste esinemistele pikemas perspektiivis järgnenud pettumus (lubaduste täitmata jätmine vmt põhjusel, vt 3.2.), mille tõttu saab oletada, et kõnede vahetu mõju ei olnud sugugi olematu.

Propagandistliku efektiga oli Litzmanni *prääniku*-meetod eestlastega suhtlemisel, mis väljendus näiteks põllupidajatele antud loas normidest ülejääva toodangu vabaks turustamiseks, samuti kehtestatud preemiasüsteemid normide korralikult täitjatele (vt 3.2.). Mainimisväärne on kahtlemata veel normide täitmise ja talude reprivatiseerimise sidumine (vt 3.4.). Ehkki reprivatiseerimise läbiviimine ei olnud ainuüksi Litzmanni pädevuses, oli elanikkonnal seda kerge seostada tema kui kohapealse kõrgeima võimukandja isikuga.

Mobiliseerimispropaganda läbiviimisel kasutati osava tehnikana ära iseseisvusaegseid riigitegelasi, eelkõige Jüri Uluotsa ja Johan Pitkat (vt 4.4.), samuti mängiti retoorilise ideega Eesti tulevikust *Uue Euroopa* koosseisus ja võimalikust autonoomiast, mis hoidis okupatsiooni vältel elanikkonna lootused kõrgel (vt 4.3.).

Kindlasti ei saa propagandavahendina välistada eestlaste eneseteadvuse tõstmise

katseid, mis väljendus näiteks eestlaste tunnistamises Riigi tööteenistusse sobivaks ning leegionikõlblikuks (vt 3.6. ja 4.2.). Ehkki allikatest ei ole võimalik üheselt tuvastada sellise propaganda mõju, võib oletada, et tulemusi selles siiski oli.

Ehkki selliste võtete kasutamise kohta pole võimalik üheseid järeldusi teha, ei saa välistada, et elanikkonna koostöövalmiduse tagamisel ning okupatsioonivõimu mõistva suhtumise kujunemisel oli ka neil teguritel mõningane roll.

5.8. Vastupropaganda mõju

Vaenulikuks propagandaks pidas okupatsioonivõim igasugust kolmandatest allikatest lähtuvat sõnumit, mis võis sakslaste huve Eestis kahjustada. On selge, et eestlased ei elanud ainult Saksa propaganda loodud infoväljas ja suletuna väljastpoolt tulevate teabele. Eestlased, kes leidsid, et adekvaatne info oli võimalik kokku panna vaid võimalikult erinevate allikate põhjal⁴⁰⁸, olid vastupropagandale seetõttu võrdlemisi vastuvõtlikud. Vastupropaganda tähendas elanikkonnale niisiis alternatiivset infoallikat. Vastupropaganda mõjust rääkides on oluline pöörata tähelepanu selle levikule.

Levinum meedium vastupropagandaga kokku puutumisel oli raadio ning seda hoolimata sellest, et raadioaparaatide omamine ei olnud toonases Eestis massiline nähtus. Suureks takistuseks ei olnud ka patareide puudus, mida püüti sageli lahendada omavalmistatud anoodidega.⁴⁰⁹ Ilmselt oli küllaltki levinud nähtus, et välisjaamade saateid käidi kuulamas suurema seltskonnaga raadioaparaati omavate inimeste juures: *Ei mäleta enam, kelle käest, aga ilmselt kelleltki vallamajas töötavalt inimeselt kuulsin, et sama küla saunakülas on kellelgi olemas raadioaparaat ja seal käivat koos inimesi Leningradis töötava raadiojaama eestikeelset saadet kuulamas.*⁴¹⁰ Mõnevõrra üllatuslikult oli Nõukogude Liidu saatjate kuulamine seejuures oluliselt levinum nähtus kui lääne saatjate kuulamine. Lääne saatjaid kuulas samas väidetavalt vaid *eriline rafineeritud grupp haritlasi*.⁴¹¹ Väga levinud ja okupatsioonivõimu poolt eriti problemaatiliseks peetud oli Soome saatjate kuulamine kuni 1943. aastani, mil Soomes lõpetati sakslaste survele eestikeelsete saadete edastamine.

Erinevad lendlehed, mida levitasid nii Nõukogude Liit kui rahvuslik vastupanuliikumine, raadioga võrreldavat tähtsust ei omandanud. Kui kommunistliku

⁴⁰⁸ Vt nt EKM EKLA 350-1564, Hans Karro, l 17; EKM EKLA 350-1658, Alma Eliste, l 16; EKM EKLA 350-1691, Manivald Kirst, l 14.

⁴⁰⁹ Vt nt Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 260.

⁴¹⁰ EKM EKLA 350-1658, Alma Eliste, l 16.

⁴¹¹ ERA R-64-1-14, l 4.

sisuga lendlehed ei suutnud elanikkonnaga sama tasandit saavutada, siis rahvusliku liikumise lendlehepropaganda jäi tagasihoidlikuks eelkõige ulatuse poolest – lendlehti levitati käes kätte võrdlemisi kitsastes ringides (vt 4.5.).

Okupatsioonivõimu seisukohalt oli lisaks välisraadiojaamade kuulamisele problemaatiliseks vastupropaganda alla liigitavaks nähtuseks ka elanikkonnas ringelnud kuulujutud, mis said alguse erinevatest infokildudest. Kuulujutud said enamasti alguse siit ja sealt kogunenud infokildude pinnalt. Igasuguste kuulduste tähtsust elanikkonna meelsuse kujunemisele ei saa alahinnata. Tihti võis tegemist olla ainsa infokanaliga, mida trükimeediat ja ringhäälingut umbusaldav inimene usaldusväärseks pidas. Kuulujutud sobitusid keskmise eestlase maailmapilti edukamalt kui ametlik propaganda ning ka mugandusid vastavalt levitajate maailmavaatele ja tõekspidamistele.

Juttude sisu põhjal nähtub, et arusaamade kujundamine ja tunnetusega manipuleerimine ei õnnestunud okupatsioonivõimul alati kõige paremini. Tänapäeva perspektiivist olid kuulujutud kohati fantastilise sisuga ning vastandusid okupatsioonivõimu ametlikule informatsioonile. Nii olevat Saaremaal Kihelkonna vallas keegi Venemaalt saabunud isik levitanud juttu, kuidas *küüditatud eestlased on Venemaal inglaste kaitse all*.⁴¹² Samuti tuletati mitmel pool meelde omaaegse ennustaja Järva-Jaani ettekuulutusi. Tema ennustus *Rootsi mõõga* pealejäämisest toitis elanikkonnas kuuldusi, et peagi okupeeritakse Eesti Rootsi poolt ning üldse saab Rootsi selles sõjas Eesti päästjaks. Kuulujuttude hulgas on neutraalse Rootsi sõja aktiivseks osaliseks tegemine võrdlemisi levinud nähtus.⁴¹³

Üksikute propagandaaktsioonide ebaedu põhjusi võib sageli näha just rahva seas liikunud kuulujuttudes. Kohati jäi ametlik info elanikkonnale segaseks, mis soodustas moonutatud teavet levitavate kuulujuttude teket. Taoline juhtum oli näiteks 1943. aasta alguses üldise töömobilisatsiooni väljakuulutamise kaasnenu kuuldus sellest, kuidas lapsi hakatakse massiliselt Saksamaale saatma (vt 3.5.). Elanikkonnas levinud arvamus, et erinevatest allikatest on võimalik kokku panna adekvaatne tervikpilt, ei pidanud niisiis paika ning ka põhjendamatu usk lääneliitlaste kaitsele on eelkõige selgitatav puuduliku sünteesiga fragmentaarsest ja vastuolulisest infost, mitte niivõrd sunnitud infosulus elamisega ja eestlaste *lollitamisega* liitlaste poolt, nagu annab mõista üldlevinud kollektiivne amneesia.

Igal juhul vähendas vastupropaganda ja alternatiivsete infokanalite olemasolu ning nende aktiivne kasutamine okupatsioonivõimu ametliku teabe usaldusväärsust. Saksa

⁴¹² Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 190.

⁴¹³ Vt nt Eesti julgeolekupolitsei aruanded, lk 92j, 109, 243, 264, 277.

propaganda oli võrdlemisi võimetu vastupropaganda kaudu saadud teavet ümber lükkama, samuti ei suudetud vastupropaganda levikut tõkestada. Tervikuna ei olnud sellel siinse ala haldamisele ja eksploateerimisele siiski kuigi suurt mõju.

5.9. Üldhinnang teostatud propaganda mõjule

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et Saksa okupatsioonivõim saavutas Eestis suurel määral siinsele alale seatud eesmärgid. Eesti oli lihtsalt hallatav ning eksploateeritav piirkond, mille elanikkond oli suhteliselt rahulik ning koostööaldis. Sellise olukorra saavutamine oli tingitud kahe teguri sünteetilisest mõjust. Ühe poole neist moodustasid soodsad eeltingimused, mis olid seotud eestlaste Nõukogude aasta kogemuse ning kultuurilise identiteediga. Teiselt poolt oli oluline roll propagandal, mis kindralkomissar Litzmanni valikute tulemusena oli paljuski delegeeritud omamaistele institutsioonidele, Saksa propagandaaparaadi positsioon oli tema poolt tagaplaanile jäetud. Nende otsuste tulemusena oli Eestis läbi viidud propaganda võrdlemisi paindlikult kohalikke olusid arvesse võttev.

Ehkki eestlaste käitumine ei olnud okupatsioonivõimule problemaatiline, ei olnud suhtumine ja hoiakud okupatsioonivõimu suhtes siiski sugugi üheselt positiivsed. Eestlaste ajalooteadvus käsitles sakslasi põliste vaenlastena ning seda suutis Nõukogude aasta muuta vaid sel määral, et eestlased käsitlesid sakslasi pragmaatiliselt sunnitud koostööpartnerina ühise vaenlase vastu.

Saksa propaganda ei suutnud okupatsiooni vältel kujundada ulatuslikku positiivset suhtumist sakslaste ja okupatsioonivõimu suhtes, mis paljuski väljendus suhtumises lääneliitlastesse, kelles nähti Eesti iseseisvuse garantiid, mida võib tänapäeva kontekstis omamoodi naiivsuseks pidada. Saksa propaganda üheks suuremaks ebaõnnestumiseks võibki pidada liitlaste vastu suunatud propagandat, mida elanikkonnas tõsiselt ei võetud ning mis jäi tähelepanuta lausa sel määral, et pärast sõda kujunes välja müüt eestlaste elamisest infosulus ja täielikkus teadmatuses.

Kokkuvõte

Käesolev töö võttis vaatluse alla eestlaste reaktsioonid propagandale vastuolulisel Teise maailmasõja aegse Saksa okupatsiooni perioodil. Seejuures käsitleti propagandat kui okupatsioonivõimu rahvaga suhtlemise vahendit ehk teisiti öeldes konkreetse kommunikatsioonivormina. Töö tugineb eelkõige julgeolekupolitsei aruannete ja Saksa okupatsiooni perioodi kogunud inimeste mälestuste võrdlevale analüüsile, mida sünteesiti erinevate täiendavate ja konteksti loovate allikatega.

Töö oli ühelt poolt mentaliteediajalooline uurimus, mis võttes aluseks kolm olulisemat propaganda valdkonda, analüüsis allikates kirjeldatud meeleolusid ning reaktsioone vastavalt konkreetsetele propagandaaktsioonidele. Viimane peatükk annab laiemat hinnangu Saksa propagandale Eestis ning selleni jõudmiseks kasutati Garth S. Jowett'i ja Victoria O'Donnell'i kümnest punktist koosnevat propagandaanalüüsi skeemi.

Eesti oli Saksa okupatsioonivõimu seisukohalt võrdlemisi rahulik piirkond, kus polnud vajalik ulatusliku propaganda abil rahva meelsust suunata. Siinne elanikkond oli Saksa sõjaväevõimude ja sõjaväelaste suhtes suhteliselt positiivselt meelestatud, mõnevõrra vähem positiivselt suhtuti tsiviilvõimudesse, ent igal juhul oli suur osa elanikkonnast valmis vähemalt okupatsiooni algusjärgus kommunismivastasesse võitlusesse vabatahtlikult panustama.

Reaktsioonid propagandale tuleb asetada propaganda defineerimise konteksti. Eesti elanikkond defineeris propagandat valdavalt läbi õige-vale mõiste. Võrdlemisi vähe tajuti propaganda eesmärki – rahvas teatud viisil käituma panna, pigem käsitleti propagandat kui mingit tõe mitte vastavat teavet, mille tõesuses elanikkonda veenda püütakse. Seejuures on oluliseks peetud rõhutada, et eestlased ühel või teisel põhjusel propagandat ei uskunud. Selline lihtsustatud propagandataju on sageli iseloomulik ka julgeolekupolitsei referentidele, kes elanikkonna meeleoluaruandeid koostasid. Lihtsustatud propagandatajust lähtuvad ka nende hinnangud propaganda mõjule ja ulatusele. Nii on okupatsiooni algusele iseloomulik, et hoolimata okupatsioonivõimu seisukohast pea ideaalsest olukorrast, mis Eestis tol hetkel valitses, on propaganda olukorda ja mõju aruannetes hinnatud pigem kehvaks.

Saksa propagandasõnumid võib laias laastus jagada kolme suurde rühma: vabastamispropaganda, ekspluateerimispropaganda ning mobiliseerimispropaganda.

Vabastamispropaganda osutus Eestis võrdlemisi ebavajalikuks – sakslasi peeti vabastajateks ilma igasuguse propagandata. Samas oli vabastamispropaganda mõneti manifesti iseloomuga ning sellel polnud selget elanikkonda suunavat eesmärki. Taoline kohustuslik manifestatiivne element Saksa propagandas oli Hitleri isikukultus, mis Eesti elanikkonna seas erilist kõlapinda ei leidnud, kui üksikud pilkelaulud ja -salmid välja arvata. Mõnevõrra teistsugune roll oli kommunismivastasel propagandal, mida eestlased Nõukogude aasta taustal ei tajunudki niivõrd propagandana, vaid olulise ja vajaliku teemakäsitlusena. Kommunismivastased aktsioonid, aga ka kommunistide vastu suunatud repressioonid kiideti sageli heaks. Teisiti suhtuti lääneliitlaste vastasesse propagandasse. Sakslaste eitav suhtumine Eesti iseseisvusesse tekitas elanikkonnas veendumuse, et Saksamaa ei ole Eesti iseseisvuse garantii ning sellises rollis nähti meelsasti lääneliitlasi eesotsas Suurbritannia ja USA-ga. Suurbritannia abi Eestile Vabadussõjas ning iseseisvusajal ühiskonnas süvenenud anglofiilsed meeleolud suurendasid brittide vastu üles näidatud usaldust, mida Saksa propaganda oluliselt vähendada ei suutnud.

Saksa okupatsiooni aegne majandusproblemaatika on väga mitmetahuline ning ühest hinnangut eksploateerimispropagandale seetõttu anda ei saa. Olulise rolli omandas siinkohal omamaiste institutsioonide tegevus ning keerulise olukorra eest vastutavaks peetigi sageli just EO ja sellega seotud organisatsioonid. Näiteks Eesti Rahva Ühisabi osutus ühelt poolt ühiskonnas suure tähtsuse saavutanud institutsiooniks ning selle korraldatud kogumiskampaaniad olid edukad, ent teisalt olid hinnangud ERÜ tegevusele pigem kriitilised ning mälestustes on ERÜ mitmete kogumisaktsioonide kaudu säilinud eelkõige saava, mitte andva organisatsioonina.

Ekspluateerimispropaganda teine pool ehk elanikkonna veenmine majanduslike raskustega leppimiseks ja talunike veenmine normkohustuste täitmiseks on vastupidiselt ERÜ-le saanud allikates nii positiivseid kui negatiivseid peegeldusi. Kui okupatsiooni esimest poolt iseloomustasid rahva mõistva suhtumise kirjeldused, siis hiljem kajastati ulatuslikumat rahulolematust kehtiva olukorraga. Saksa võimu eesmärke silmas pidades oli Eesti ala eksploateerimine siiski üldjoontes edukas, sest märkimisväärset vastupanu okupatsioonivõimu korraldustele ei tekkinud ning seda hoolimata rahvusliku vastupanuliikumise levitatud üleskutsetest võimudega minimaalselt koostööd teha. Vastupropaganda vähese kandepinna põhjuseks võis olla selle marginaalne levik eriti maapiirkondades, mida okupatsioonivõimu korraldused eelkõige puudutasid.

Mobiliseerimispropaganda saavutas ulatuslikuma tähtsuse alates 1943. aasta sügisest, kui kuulutati välja üldmobilisatsioon. Eestlasi värvati militaartenistusse küll juba

okupatsiooni algusest peale, ent propagandas see aspekt tol ajal kuigivõrd ei kajastunud, kuivõrd natsiideoloogia ei näinud ette idaalade elanikkonna kasutamist sõjalise jõuna. Mobiliseerimispropaganda kõrgegaeg kattus ulatuslike struktuurimuutuste järgse perioodiga okupeeritud idaalade propagandaaparaadis. Propaganda teostamine oli täielikult viidud riigi- ja kindralkomissaride alluvusest propagandaministeeriumi alluvuses tegutsenud propagandaametite pädevusse. Uued ametkonnad tegutsesid varasemast tunduvalt suurema koosseisuga ning nende põhieesmärgiks kujunes kohaliku elanikkonna kaasamine bolševismivastasesse võitlusesse. Selle eesmärgi saavutamiseks kaasati retoorikasse Eestile iseseisvuse andmise kavad ning propagandistliku triumfina korraldati raadiointervjuu Eesti riikliku järjepidevuse kandjaks peetud Jüri Uluotsaga, mille mõju mobilisatsiooni läbiviimisele ei saa siiski üle hinnata ning mobilisatsiooni õnnestumise põhjuste selgitamisel tuleb arvesse võtta ka rinde jõudmist Eesti pinnale.

Saksa propaganda täitis Eestis edukalt oma praktilised eesmärgid – saavutati siinse ala edukas ekspuateerimine, elanikkonna rahumeelne suhtumine okupatsioonivõimu ning okupatsiooni viimasel aastal ka sõjaline mobiliseerimine, ehkki see sai hoo sisse alles rinde jõudmisega Eesti pinnale.

Samas ei suudetud tagada eestlaste täielikult positiivset meelestatust sakslaste ja okupatsioonivõimu suhtes, millel olid nii ajaloolised kui poliitilised põhjused. Ühelt poolt varjutasid okupatsioonivõimu suhtlemist eestlastega viimaste eelarvamused, mille tingisid eelkõige aastasadu Eestis eksisteerinud baltisaksa ülemkiht ning vähemal määral ka mälestused Esimese maailmasõja aegsest Saksa okupatsioonist. Teisalt halvendas eestlaste suhtumist okupatsioonivõimu teadvustamine, et Saksamaa ei plaani Eesti iseseisvust taastada, mis oli tõukeks iseseisvuse garantiide otsimiseks lääneliitlaste hulgast. Juba iseseisvusajal levinud anglofiilsed meeleolud ladusid selliste hoiakute kujunemisele põhja. Selle taustal jäi tähelepanuta ja unustati pärast sõda pea täielikult okupatsioonivõimu levitatud informatsioon liitlaste ja Nõukogude Liidu koostöö kohta.

Oluline on silmas pidada, et Eesti elanikkond ei elanud Saksa okupatsiooni ajal infosulus ning siin läbi viidud propaganda ei toiminud vaakumis, vaid selle läbiviimisel oli Saksa propagandistidel vajalik lisaks ühiskondlikule kontekstile arvesse võtta alternatiivseid infovooge. Paljuski võib Saksa propaganda suutmatust elanikkonna arvamusi ja suhtumisi kujundada selgitada just sellega, et väliseid infovooge ei suudetud esiteks minimeerida ning teiseks nende vahendusel saadus teavet ümber lükata.

Käesolev magistritöö tegi põgusa sissevaate eestlaste Saksa okupatsiooni aegsete

meelsusesse. Propaganda ulatuse ja mõju küsimused kuuluvad orgaaniliselt üldise mentaliteediprobleematika konteksti, mis vääriks kahtlemata veelgi põhjalikumat käsitlust. Käesolev uurimus suutis vastused leida vaid üksikutele küsimustele, mis antud teemaga tegeledes esile kerkivad. Seega võiks käesolev magistritöö olla lähtepunktiks edasistele põhjalikumatele üldkäsitlustele või teatud aspekte detailsemalt lahkavatele üksikuurimustele. Omaette põhjalikku käsitlust vääriks näiteks julgeolekupolitsei aruanded allikaliigina ning seejuures eriti kohtadel koostatud aruannete ning Berliini jõudnud koondraportite võrdlus. Lähemat sissevaadet vajaksid kahtlemata mitmed teisedki aspektid, mida käesolev töö vaid põgusalt puudutada jõudis, sealhulgas näiteks kuulujuttude levik ja nende mõju, samuti liitlastesse suhtumise küsimus.

Zusammenfassung

Die Reaktionen der estnischen Bevölkerung auf der deutschen Propaganda im besetzten Estland 1941–1944

Während des Zweiten Weltkrieges überrollten Estland zwei Großmächte – die Sowjetunion und nationalsozialistisches Deutschland. Die ganze Periode des Zweiten Weltkrieges und somit auch die Periode der deutschen Besatzung betrifft noch eine große Menge von Esten und deshalb besteht die Interesse an diese Ära nicht nur in der Historikerkreisen. In der estnischsprachigen Geschichtsschreibung fehlt noch eine umfassende mentalitäts- oder alltagsgeschichtliche Studie, obwohl genau an diesen Themen größere Interesse bestehen könnte.

Weil dieses Themengebiet für Masterarbeit zu umfangreich ist, wird hiermit die Mentalität der Esten im Propagandaspiegel behandelt. Das Ziel der Arbeit ist erstens festzustellen, wie die estnische Bevölkerung auf die deutsche Propaganda reagierte und zweitens die Ursachen dieser Reaktionen zu erläutern. Eng verknüpft sind einerseits die Denkweise und andererseits das Verhalten der Bevölkerung und so behandelt diese mentalitätsgeschichtliche Studie beide Seiten miteinander verbunden. Die Studie konzentriert sich hauptsächlich auf die Reaktionen der Esten, aber im Vergleich wird auch die Stimmung der im östlichen Teil Estland gelebten Russen behandelt.

Das Basis der Analyse ist die Definition der Propaganda von Garth S. Jowett und Victoria O'Donnell, wonach kann man das Ziel der Propaganda als zweiteilig sehen – einerseits versucht Propaganda die Wahrnehmung des/der Rezipienten zu beeinflussen und die Kognitionen zu manipulieren, andererseits ist das Ziel des Propagandisten das Verhalten des Publikums zu verändern und damit dessen eigene Bedürfnisse zu erfüllen. Der theoretischen Rahmen bilden die von Jowett und O'Donnell formulierten zehn Punkte zur Analyse von Propaganda: Ideologie und Absicht der Propaganda-Kampagne, der Kontext, Identifikation des Propagandisten, die Struktur der Organisation, das Zielpublikum, Auswahl der Medien, Spezielle Techniken, Reaktionen des Publikums, Gegenpropaganda und schließlich Effekte und Auswertung.

Die Quellen der vergleichenden Analyse sind erstens die Tätigkeits- und Lageberichte aus allen Ebenen der deutschen Sicherheitspolizei und des SD in Estland und zweitens die Erinnerungen, meistens aus dem Estnischen Kulturhistorischem Archiv (ECHA): Bestand 350 – Estnische Lebensgeschichten (*Eesti Elulood*) und teilweise publizierte Memoiren. Zum Teil wird auch die Publikationsreihe der

Zeitschrift *Akadeemia* verwendet: seit dem Jahr 2011 erscheinen regulär die in den Jahren 1943–1945 meistens in Finnland zusammengelegte Meldungen aus Estland, die sich heutzutage im schwedischen *Riksarkivet* befinden.

In dem ersten Abschnitt wurden die allgemeinen Ziele und Richtlinien der deutschen Propaganda und der Propagandaapparat mit seinen inneren Wandlungen behandelt. Der Propaganda- wie auch Verwaltungsapparat in den besetzten Ostgebieten war *vielköpfig* und durch mehreren Kompetenzkonflikten geprägt. In Estland befand sich auch der umfangreiche landeseigene Propagandaapparat, der im Zusammenarbeit mit deutschen Zivilverwaltung und Generalkommissar Karl-Siegmund Litzmann wirkte.

Die Propaganda, die im Generalbezirk Estland durchgeführt wurde, kann man in drei Teile Glieder: die Befreiungspropaganda mit Hitler-Kult, die Verherrlichung Deutschland und Propaganda gegen Feind d.h. sowohl gegen Sowjetunion und gegen Westallierten; die Propaganda, die das Ziel hatte eine effektive wirtschaftliche Ausnutzung der besetzten Ostgebieten gewährleisten und drittens die militärische Werbung, die besonders wichtig in der zweiten Hälfte des Okkupationszeit war.

Bevor man die Reaktionen auf dieser Propaganda beschreiben könnte, sollte man eine Kleinigkeit erklären und zwar die Weise, wie die Bevölkerung selbst die Propaganda wahrgenommen hat. Die Propaganda wurde meistens als die falsche Information gesehen und so ist es charakteristisch, dass in den Berichten und Memoiren oft ausgedrückt wurde, wie man die Propaganda *nicht glaubte*. So sollte man es kritisch beurteilen, wenn die Propaganda in den Quellen als *erfolglos* bezeichnet wird.

Eher sollte man dabei beachten, dass Estland ein ruhiges und leicht verwaltetes Gebiet war, wo die umfangreiche Propaganda überhaupt nicht so nötig war um das Verhalten der Bevölkerung in gewünschte Richtung zu drehen.

Die Reaktionen der Bevölkerung auf Propaganda sind natürlich ambivalent und dieser Situation beruht auf historischen Gründen. Als Feinde haben die Esten historisch die Deutschen bezeichnen und dieses Bild wurde erst durch das Jahr der Sowjetherrschaft, aber vor allem durch Massendeportierung kurz bevor das Anfang des Krieges zwischen Deutschland und Sowjetunion. So haben die Esten die deutschen Soldaten auch ohne Propaganda als Befreier gesehen. Später waren die Esten aufgrund dieser Erfahrung empfänglich für antikommunistischer Propaganda. Im Gegensatz dazu hatte keine besondere Wirkung die gegen die Westallierten gerichtete Propaganda. Die Westallierten wurde man in Estland als die einzige Garantie der Unabhängigkeit gesehen. Merkwürdig ist, dass die Meldungen der deutschen Propaganda über die Zusammenarbeit zwischen Sowjetunion und Westallierten fast allgemein übersehen

wurden und nach dem Krieg wurde ein Mythos entstanden, als ob man in Estland in gewisser Unkenntnis gelebt hätte.

Die Wirtschaftspropaganda war in Estland in Großen und Ganzen gelungen. Natürlich hat auch diese Medaille zwei Seiten. In diesem Gebiet spielten wichtige Rollen die landeseigenen Institutionen – vor allem das Wirtschaftsdirektorium der Estnischen Selbstverwaltung (*Eesti Omavalitsus*) und Estnische Selbsthilfe (*Eesti Rahva Ühisabi*). Beide wurden von der Bevölkerung oft kritisiert und negativ bewertet, waren aber in ihrer Tätigkeit ziemlich erfolgreich. Die Esten zeigten meistens Verständnis für Mangel an Lebensmitteln und die Landwirte haben ihre Pflichten erfüllt.

Die Werbung der Ostvölker für Militärdienst wurde besonders wichtig erst ab Ende des 1942. Jahres in Bezug auf die Verschlechterung der Frontlage. Die Stimmung der Esten, die am Anfang der deutschen Besatzung ziemlich kampfbereit waren, war nicht mehr so hoch. Die im Spätsommer 1942 gegründete Estnische Legion hatte nur eine geringe Popularität. In der zweiten Hälfte des 1943. Jahres versuchte die Propaganda eine Illusion der Selbstständigkeit Estlands zu erzeugen. So wurde die Mobilisierung des Jahrgangs 1925 von dem Ersten Landesdirektor Hjalmar Mäe bekannt gegeben. Diese hat aber keine erwartete Wirkung, da Estnische Selbstverwaltung nicht als genug legitim gesehen wurde. Am Anfang des 1944. Jahres erreichte die Rote Armee estnische Grenze und die Mobilisierungen, die nachdem bekanntgegeben wurden, liefen schon ziemlich erfolgreich. Einigermaßen hatte dabei propagandistische Wirkung das am 7. Februar 1944 ausgestrahlte Rundfunkinterview mit dem letzten Ministerpräsidenten der Estnischen Republik Jüri Uluots. Besonders wichtig aus der Perspektive der Okkupationsmacht war die Front in Estland festzuhalten und die Mobilisierung der einheimischen Bevölkerung war dabei überhaupt nicht unwichtig.

Im Großen und Ganzen erfüllte die deutsche Propaganda in Estland ihre bedeutenden Ziele – die wirtschaftliche Ausnutzung war ziemlich erfolgreich und die Mobilisierung der Esten gelangte im Sommer 1944 besser als die Okkupationsmacht gewünscht hätte. Die Versuche die Wahrnehmung und Denkweise der Esten zu beeinflussen hat dagegen eher gescheitert – die Esten nahmen deutsche Okkupationsmacht nur als ein unvermeidlicher Partner gegen Sowjetunion.

Diese Studie konnte nur ein Teil der Mentalität der estnischen Bevölkerung in der Zeit der deutschen Besatzung zu erläutern. Die Mentalität der damals gelebten Esten hätte eine umfangreichere Forschung verdient. Beantwortet wurden nur wenige Fragen, die man stellen könnte. So könnte diese Masterarbeit der Ausgangspunkt einer weiteren Forschung sein.

Allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Saksamaa Liiduarhiiv Berliinis / Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde (BA)

fond R 6 Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete

fond R 55 Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda

fond R 58 Reichssicherheitshauptamt

fond R 90 Reichskommissar für das Ostland

fond R 91 Gebietskommissare im Geschäftsbereich des Reichskommissars für das Ostland

Saksamaa Liiduarhiivi sõjaarhiiv Freiburgis / Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (BA-MA)

fond RW 4 Wehrmachtführungsstab

Rahvusarhiivi Riigiarhiiv (ERA)

fond 4996 Eesti Sõjaveteranide Sõprusühing

fond R-59 Eesti Julgeolekupolitsei Narva Haruosakonna Poliitilise Politsei Referentuur

fond R-60 Eesti Julgeolekupolitsei Tartu Peavälisosakonna Poliitilise Politsei Referentuur

fond R-64 Eesti Julgeolekupolitsei

fond R-66 Majandus- ja Rahandusdirektoorium

fond R-1060 Pärnu-Viljandi Abiprefektuuri Tarvastu-Mustla politseijaoskond

Eesti kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv (EKM EKLA)

fond 350 Eesti elulood

Eesti Ajaloomuuseumi digitaalkogu

Plakat „Hitler, päästja!“

Kaasaegne perioodika

Eesti Rahva Ühisabi Toimetused (1943)

Eesti Sõna (1942–1944)

Postimees (1943)

Puhkus ja Elurõõm (1943)

Põhja Kodu (1942)

Sakala (1942)

Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland (1942)

Allikapublikatsioonid

Eesti julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944: Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis. Koost. Tiit Noormets. Tallinn 2002.

Metsavennad Suvesõjas 1941: Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Koost. Tiit Noormets. Tallinn 2003.

„Mitmesuguseid kuuldusi liigub...“: Teateid olukorra kohta Eestis 1943–1945 I–XXIV. – Akadeemia 2011–2013.

Töotan ustavaks jääda...: Eesti Vabariigi valitsus 1940–1992. Koost. Mart Orav, Enn Nõu. Tartu 2004.

Vaba Eesti nr 5 [1943]. – Akadeemia 2002, nr 1, lk 157–169.

Vaba Eesti, nr 6, märts 1943. – Akadeemia 2000, nr 9, lk 1887–1897.

Vaba Eesti, nr 8, juuni 1943. – Akadeemia 2000, nr 10, lk 2200–2208, siin lk 2202.

Vaba Eesti, nr 9, november 1943. – Akadeemia 2000, nr 10, lk 2200–2208.

Kirjandus

Adolf Hitler – vabastaja [propagandatrükis]. [S. l., 194-?].

Agte, Patrick. Europas Freiwillige der Waffen-SS: Biographien aller Inhaber des Ritterkreuzes, des Deutschen Kreuzes in Gold, der Ehrenblattspange und der Nahkampfspange in Gold, die keine Deutschen waren: europäische Freiwillige aus den Niederlanden, Belgien, Frankreich, Dänemark, Norwegen, Schweden, Finnland, Lettland, Estland und Ungarn. Pluwig 2000.

Aktuaalseid küsimusi: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. I. Tallinn 1942.

Andrusson, Uno. Poliitilises politseis ja rahvuslikus vastupanuliikumises: meenutusi aastatest 1941–1944. Tallinn 2006.

Angelus, Oskar. Tuhande valitseja maa: mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944.

Tallinn 1995.

Birn, Ruth Bettina. Die Sicherheitspolizei in Estland, 1941–1944: eine Studie zur Kollaboration im Osten. Paderborn 2006.

Bräutigam, Otto. Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges. Tübingen 1954.

Bräutigam, Otto. So hat es sich zugetragen...: ein Leben als Soldat und Diplomat. Würzburg 1968.

Buchbender, Ortwin. Das tönende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg. Stuttgart 1978.

Carlson, David. Autobiography. – Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth and Twentieth Century History. Koost. Miriam Dobson, Benjamin Ziemann, lk 175– 191.

Collaboration and Resistance during the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania. Toim. David Gaunt jt. Bern 2004.

Curilla, Wolfgang. Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrussland, 1941–1944. Paderborn 2006.

Dallin, Alexander. Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945: eine Studie über Besatzungspolitik. Düsseldorf 1958.

Eberle, Henrik. Kirjad Hitlerile: rahvas kirjutab oma juhile: senitundmatuid dokumente Moskva arhiividest. [Tallinn] 2008.

Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas. Koost. Vaino Kallas. Pärnu 1999.

Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas. II raamat. Koost. Vaino Kallas. Pärnu 2000.

Eesti rahva kannatuste aasta: koguteos: Eesti Omavalitsuse väljaanne. Tartu 2012.

Eesti rahvastikukaotused. II/1, Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistus hukkunud = Population losses in Estonia. II/1: German occupation 1941–1944: executed and died in Prison. Koost. Indrek Paavle. Tartu 2002.

Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas I–X. Stockholm 1954–1962.

Ellul, Jacques. Propaganda: the formation of men's attitudes. New York 1973.

Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Koost. Toomas Hiio. Tallinn 2006.

Föllmer, Moritz. Surveillance reports. – Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth and Twentieth Century History. Koost. Miriam Dobson, Benjamin Ziemann, lk 74–89.

Goebbels, Joseph. Die Tagebücher, Teil II, Bd 9. Toim. Elke Fröhlich. München 1993.

Handrack, Hans-Dieter. Das Reichskommissariat Ostland: Die Kulturpolitik der

deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung. Hann. Münden 1981.

Hiio, Toomas. Eesti kui *Wehrmacht*'i operatsioonipiirkond 1941–1944. Väegrupi „Nord“ tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis. – Laidoneri muuseumi aastaraamat 2005. Tallinn 2006, lk 115–149.

Hiio, Toomas. Ülevaade 1941. aasta sõjasündmustest Eestis. – Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2006, nr 6. Tallinn 2007, lk 101–121.

Hiio, Toomas. Eesti üksustest Wehrmacht'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise maailmasõja ajal komplekteerimisest ja formeerimisest. – Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 2011, nr 1(7), lk 158–273.

Hinrikus, Rutt. Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive. – Võim ja kultuur [1.]: [artiklikogumik]. Tartu 2003, lk 171–213.

Isberg, Alvin. Zu den Bedingungen des Befreiers: Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944. Stockholm 1992.

Jowett, Garth S., O'Donnell, Victoria. Propaganda and Persuasion. Thousand Oaks 2006.

Labida ja relvaga: eestlastest töö ja võitluses II maailmasõjas. Koost. Lembit Kosenkranius. [Tartu] 2005.

Jüngerkes, Sven. Deutsche Besatzungsverwaltung in Lettland 1941–1945: eine Kommunikations- und Kulturgeschichte nationalsozialistischer Organisationen. Konstanz 2012.

Jürjo, Indrek. Rahva reageeringud Stalini surmale. – Tuna 1998, nr 1, lk 40–49.

Kangeris, Kārlis. Die Nationalsozialistischen Pläne und Propagandamassnahmen im Generalbezirk Lettland 1941–1942. – Collaboration and Resistance during the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania. Toim. David Gaunt jt. Bern 2004, lk 161–186.

Kangeris, Kārlis. Latvijas valststiesiskie, pilsonības un materiālo vērtību jautājumi vācu okupācijas laikā (1941–1945). – Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 25, lk 137–172.

Kant, Edgar. Jüri Uluotsa memorandum Eesti seisundi kohta 29. juulist 1941. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas VI. Stockholm [1958], lk 7–20.

Kasekamp, Andres, Vahtre, Lauri. Saksa okupatsioon 1941–1944. – Eesti ajalugu VI. Tartu 2005, lk 196–211.

Kauri, Hans. E. V. Tartu Ülikool okupatsioonide ajal. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas X. Stockholm [1962], lk 45–65.

- Kirme, Kaalu.** Muusad ei vaikinud: kunst Eestis sõja-aastail 1941–1944. [Tallinn] 2007.
- Kirss, Tiina.** Mälujäljed ja tõlgendamisvõimalused: eestlaste elulood Saksa okupatsiooni ajast. – Vikerkaar 2006, nr 4–5, lk 136–149.
- Kleist, Peter.** Mahamängitud võit: [mälestused]. Stockholm 1952.
- Klesment, Johannes.** Kolm aastat iseseisvuse võitlust võõra okupatsiooni all. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VIII. Stockholm [1959], lk 7–50.
- Kott, Matthew.** Rekrutierung der Waffen-SS im Reichskommissariat Ostland: Der Versuch einer schwer fassbaren Synthese. – Reichskommissariat Ostland: Tatort und Erinnerungsobjekt. Toim. Sebastian Lehmann, Robert Bohn, Uwe Danker. Paderborn 2012, lk 117–145.
- Kultuur Eestis sõja ajal 1941–1944 = Culture in Estonia during World War II 1941–1944. Toim. Kaalu Kirme, Maris Kirme, Helgi Vihma. Tallinn 1998.
- Kõresaar, Ene.** Elu ideoloogiad: kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Tartu 2005.
- Käsitlusi propagandast: Rahvakasvatustalituse Peavalitsuse kursuste loengute kokkuvõtteid. III. Tallinn 1943.
- Labida ja relvaga: eestlastest töö- ja võitluses II maailmasõjas. Koost. Lembit Kosenkranius. [Tartu] 2005.
- Loorits, Oskar.** Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis. Tallinn 1994.
- Loorpäärg, Ago.** Eesti Leegionist Venemaa vangilaagritesse: meenutusi aastatest 1942–1955. 2. tr. Tallinn 2006.
- Mandel, Mati.** Pitka ja pitkapoisid – legendid või tõelisus?. Tallinn 2012.
- Maripuu, Meelis.** Omavalitsuseta omavalitsused: Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Doktoritöö. Tartu 2012.
- Mazover, Mark.** Hitleri impeerium. Tallinn 2012.
- Meret, Boris.** Selgitustööst põllumeeskonnas, Käsitlusi propagandast: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid III, lk 60–71.
- Meret, Boris Hans.** Teremi jutustus „Estonia mässust“: sõjast, Berliinist, KZ-laagrist ja muust. Toronto 1984.
- Mertelsmann, Olaf.** Mälu ajaloo allikana?. – Vikerkaar 2006, nr 4–5, lk 129–135.
- Mertelsmann, Olaf.** How the Russians Turned into the Image of the „National Enemy“ of the Estonians. – Pro Ethnologia 2005, nr 19, lk 43–58.
- Mertelsmann, Olaf.** Das „kleinere Übel“? Das Generalkommissariat Estland im estnischen Vergangenheitsdiskursus. – Reichskommissariat Ostland, lk 349–366.

- Mettus, Voldemar.** Mask ja nägu: mälupilte kahest okupatsioonist. [Lund] 1969.
- Mäe, Hjalmar.** Kuidas kõik teostus: minu mälestusi. [2. tr.]. [Muraste (Harku vald)] 2005.
- Mühlen, Patrik von zur.** Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern: der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg. Düsseldorf 1971.
- Myllyniemi, Seppo.** Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944: zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. Helsinki 1973.
- Neiburgs, Uldis.** Western Allies in Latvian Public Opinion and Nazi Propaganda during the German Occupation 1941–1945. – The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 14, lk 132–147.
- Niidassoo, Külli.** *Väitlus:* Enn Sarv. „Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade.“ – Akadeemia 1999, nr 2, lk 405–409.
- Noormets, Tiit.** Suvesõda Eestis 1941. aastal. – Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2006, nr 6. Tallinn 2007, lk 123–133.
- Nurk, Harald.** Eesti majandus Saksa okupatsiooni ajal. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas VIII. Stockholm [1959], lk 71–122.
- Nurmis, Kristo.** Eesti rahva kannatuste aasta ja Saksa okupatsioon. – Akadeemia 2013, nr 5, lk 892–921.
- Oksanen, Sofi.** Kui tuvid kadusid. Tallinn 2012.
- Oļehnovičs, Dmitrijs.** Karikatūra kā „kara ierocis“: dažas tendences nacionālsociālistiskajā propagandā. – Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā 1941–1945. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 11, lk 30–39.
- Oras, Ants.** Eesti saatuslikud aastad 1939–1944: [mälestused]. Tallinn 2002.
- Overy, Richard.** Diktaatorid: Hitleri Saksamaa ja Stalini Venemaa. [Tallinn] 2007.
- Paavle, Indrek.** Eesti Omavalitsuse kujunemine 1941. aastal. – Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 2006, nr 6. Tallinn 2007, lk 159–179.
- Peil, Mirjam.** Ajakiri Naisele 1943–1944. – Kultuur Eestis sõja ajal 1941–1944 = Culture in Estonia during World War II 1941–1944. Tallinn 1998, lk 42–49.
- Peltonen, Matti.** Juhtlõngad ja tihe kirjeldus: Mida uut toon mentaliteediajalugu?. – Akadeemia 1991, nr 3, lk 571–587.
- Pihlau, Jaak.** Vaba Eesti Võitlusrinne ja Eesti Vabariigi taastamiskatse 1944. a septembris. – Akadeemia 2000, nr 8, lk 1618–1636.
- Plath, Tilman.** Zwischen Schonung und Menschenjagden: die Arbeitseinsatzpolitik in den baltischen Generalbezirken des Reichskommissariats Ostland, 1941–1944. Essen

2012.

- Pohl, Dieter.** Die Herrschaft der Wehrmacht: deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. 2. Aufl. München 2009.
- Quinkert, Babette.** Propaganda und Terror in Weißrussland 1941–1944: Die deutsche „geistige“ Kriegführung gegen Zivilbevölkerung und Partisanen. Paderborn 2009.
- Raag, Arno.** Ühe vastupanuliikumise grupi tegevusest. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas X. Stockholm 1962, lk 102–117.
- Raag, Arno.** Kõuepilvede saatel: mälestusi; Saatuslikus kolmnurgas: mälestusi 1939–1944; Läbi varemete: mälestusi 1944–1949. [Tallinn] 2010.
- Rebas, Hain.** Miks edu – miks luhtumine?: Võrdlev essee Saksa mobilisatsioonidest Eestis ja Leedus 1943. a., Akadeemia 1996/4, lk 692–727.
- Rebentisch, Dieter.** Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg: Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik 1939–1945. Stuttgart 1989.
- Reichelt, Katrin.** Lettland unter deutscher Besatzung 1941–1944: der lettische Anteil am Holocaust. Berlin 2011.
- Reichskommissariat Ostland: Tatort und Erinnerungsobjekt. Hrsg. Sebastian Lehmann, Robert Bohn, Uwe Danker. Paderborn 2012.
- Reitlinger, Gerald.** Ein Haus auf Sand gebaut: Hitlers Gewaltpolitik in Rußland 1941–1944. Hamburg 1962.
- Sarv, Enn.** Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade. – Akadeemia 1998, nr 8, lk 1612–1619.
- Sarv, Enn.** Eesti Vabariigi Rahvuskomitee. – Akadeemia 2006, nr 2, lk 338–359.
- Sarv, Enn.** Eesti vastupanuliikumise suhetest Läti ja Leeduga Saksa okupatsiooni ajal. – Tuna 2006, nr 2, lk 95–111.
- Schaller, Helmut.** Der Nationalsozialismus und die slawische Welt. Regensburg 2002.
- Sinimägede sangari Paul Maitla päevik. – Kultuur ja Elu lisaväljaanne 2001, nr 2(464).
- Soldiers of memory: World War II and its aftermath in Estonian post-Soviet life stories. Toim. Ene Kõresaar. Amsterdam; New York 2011.
- Sõja ajal kasvanud tüdrukud: Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist. Koost. Rutt Hinrikus. [Tallinn] 2006.
- Sõjas kasvanud poisid: Eesti meeste mälestused sõjast ja Saksa okupatsioonist. Koost. Rutt Hinrikus. [Tallinn] 2011.
- Stahf, Edgar.** Wie man Herzen erobern kann. Aus der Geschichte der Prop. Staffel Estland. – Die Wildente 1958, nr 17, lk 16–22.
- Zellhuber, Andreas.** „Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu...“: Das

Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945. München 2006.

Zellis, Kaspars. Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris). – Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 16, lk 235–277.

Zellis, Kaspars. Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1942.–1943. gadā. – Okupētā Latvija 1940–1990. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 19, lk 219–248.

Zellis, Kaspars. Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1944.–1945. gadā. – Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados. Latvijas Vēsturnieku Komisijas Raksti, nr 21, lk 61–83.

Zunda, Antonijs. Collaboration in German-Occupied Latvia: Assessments of the Historical Literature. – Collaboration and Resistance Turing the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania. Toim. David Gaunt jt. Bern 2004, lk 111–126.

Tammela, Hiljar. Millest läänlane mõtles ja rääkis 1944–1950: kommunistliku partei raportid elanikkonna meeleoludest ajalooallikana. – Läänemaa muuseumi toimetised XII. Haapsalu 2009, lk 145–161.

Tammela, Hiljar. Kuulujutud eelseisvast küüditamisest kui mentaliteediajalooline nähtus. – Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest: Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale. Tallinn 2009, lk 117–129.

Uustalu, Evald, Moora, Rein. Soomepoisid: Ülevaade eesti vabatahtlike liikumisest ja sõjateest Soomes ja kodumaal Teise maailmasõja ajal. 2. parandatud tr. Tallinn 1992.

Valge, Jaak. Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid. – Tuna 2009, nr 3, lk 50–62.

Valge raamat: eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991. Toim. Ülo Ennuste jt. [Tallinn] 2005.

Weiss-Wendt, Anton. Murder without hatred: Estonians and the Holocaust. Syracuse 2009.

Villako, Kaljo. Ajarännak. 1. osa, Mälestused lapsepõlvest kuni 1944. aasta sügiseni. Tartu 1999.

Villako, Kaljo. Ühest vastupanurühmast Saksa ajal. – Akadeemia 1993, nr 6, lk 1123–1141.

Ülevaateid Suur-Saksamaast: Rahvakasvatustalituse kursuste loengute kokkuvõtteid. II. Tallinn 1942.

Üürrike, Madis. Üliõpilaskond okupatsioonide keerises. – Eesti riik ja rahvas Teises

maailmasõjas X. Stockholm [1962], lk 69–76.

Käsikirjalised materjalid

Aas, Roland. Ajaleht „Eesti Sõna“ juhtkirjad: (aastatel 1941–1944). Diplomitöö. Tartu 1994.

Alenius, Kari. The Reception of German War Propaganda in Estonia, 1941–1944. – World War Two in the Baltics. Tartu Historical Studies, vol. 4. Toim. James Corum, Olaf Mertelsmann, Kaarel Piirimäe. [ilmumas].

Jõesalu, Arvo. Kes oli Saksa vormis sõdinud eesti soost sõdinud vabatahtlik sõdur ja miks ta sõdis? Kas sellele on võimalik leida ühest vastust läbi veteranide mälestuste. Bakalaureusetöö. Tartu 2006.

Laar, Kadri. Mälu ja ajalugu: kuidas mäletavad eestlased 1941. aasta suvel Eestisse saabunud Saksa sõdureid?. Bakalaureusetöö. Tartu 2009.

Maasalu, Sandra. Saksa sõjaväe tegevus Eestis ning suhted kohalike elanike ja asutustega sügisest 1941 kevadeni 1944. Bakalaureusetöö. Tartu 2009.

Maasalu, Sandra. Eesti põlevkivi ja Saksamaa – sügis 1941 kuni sügis 1944. Magistritöö. Tartu 2009.

Maripuu, Meelis. Teise maailmasõja aegse juudivastase poliitika rakendamine Eestis. Magistritöö. Tartu 2007.

Maripuu, Meelis. Katsed saavutada autonoomia ning kavad Saksa okupatsioonipoliitika reformimiseks. – Sõja ja rahu vahel [IV] [ilmumas].

Miks, Margo. „Otepää Teataja“ aastail 1941–1944. Diplomitöö. Tartu 1991.

Nurmis, Kristo. „Ühises võitluses ühine võit!“. Saksa okupatsiooni aegsed propagandaplakatid Eestis 1941–1944. Bakalaureusetöö. Tartu 2008.

Nurmis, Kristo. Between Aspiration and Adaptation: German War Propaganda in Occupied Estonia from 1941 till 1942. – World War Two in the Baltics. Tartu Historical Studies, vol. 4. Toim. James Corum, Olaf Mertelsmann, Kaarel Piirimäe. [ilmumas].

Nurmis, Kristo. *Das fein geschliffene Glas*: Saksa okupatsiooni aegne propaganda organisatsioon Eestis 1941–1944. Magistritöö. Tartu 2011.

Paavle, Indrek. Rahvuslik vastupanuliikumine. – Sõja ja rahu vahel [IV] [ilmumas].

Samoldin, Andrei. Usuelu Eestis Saksa okupatsiooni ajal. Bakalaureusetöö. Tartu 2007.

Siinmaa, Jaak. Eesti Rahva Ühisabi (1941–1944). Bakalaureusetöö. Tallinn 2012.

Tark, Triin. Der Streit zwischen Alfred Rosenberg und Joseph Goebbels um die

Propaganda in den besetzten Ostgebieten und dessen Rückwirkungen auf Estland 1941–1944. – Forschungen zur baltischen Geschichte [ilmumas].

Treit, Timo. Eesti Rahva Ühisabi kajastamine ajalehes Postimees 1941–1944. Magistritöö. Tallinn 2008.

Unt, Marge. Kahepealise lohe embus: poliitilise plakati ikonograafia 1940–1945. a. Bakalaureusetöö. Tallinn 1999.

Vaan, Laura. Propagandatalitus Eesti Vabariigis autoritaarsel ajajärgul. Magistritöö. Tartu 2005.

Ventsel, Andreas. „Meie“ konstrueerimine Eesti poliitilises retoorikas 1940.– 1953. a. Magistritöö. Tartu 2005.

Viibur, Maris. Pealekaebamiste problemaatika Saksa okupatsiooni perioodil (1941–1944) Eestis. Bakalaureusetöö. Tartu 2010.

Internetiallikad

Tuulepealne maa: ei ole sõda noortele meestele. <http://etv.err.ee/arhiiv.php?id=136361> (10.05.2013).

Lisad

Lisa 1: Mälestuste autorid

Nr	Nimi	Sünniaasta	Allikas/publikatsioon
1.	Kalju Aarop	1929	Sõjas kasvanud poisid, lk 86–97
2.	Heino Aasma	1930	EKM EKLA 350-1612
3.	Uno Andrusson (Poliitilise Politsei ja SD assistent)	1916	Poliitilises politseis ja rahvuslikus vastupanuliikumises
4.	Oskar Angelus (Eesti Omavalitsuse sisedirektor)	1892	Tuhande valitseja maa
5.	Johannes Eermann	1926	EKM EKLA 350-1598
6.	Alma Eliste	1925?	EKM EKLA 350-1658
7.	Heino Henning	1925	Labida ja relvaga, lk 26–50
8.	Tõnis Johanson	1931	EKM EKLA 350-1596
9.	Harri Jõgisalu (hilisem lastekirjanik ja pedagoog)	1922	Sõjas kasvanud poisid, lk 39–51
10.	Reinhold Jürgenson	1927?	Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas, lk 72– 79
11.	Ella Jürnas	1928	EKM EKLA 350-1694
12.	Alli Kaar-Vähi	1924	Labida ja relvaga, lk 55–61
13.	Ülo Kadaja	1923	Labida ja relvaga, lk 61–62
14.	Walter Kajak	1932	Sõjas kasvanud poisid, lk 146–155
15.	Ilja Kala	1928	Sõjas kasvanud poisid, lk 173–179
16.	Endel Kalja	1927?	Labida ja relvaga, lk 62–64
17.	Endla Kannel	1934	Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 122–136
18.	Hans Karro	1923	EKM EKLA 350-1564
19.	Ülo Karula	1929	Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas, lk 45– 54
20.	Heino Karusoo	1921	Labida ja relvaga, lk 68–71
21.	Päivo Kasekamp	1924	Labida ja relvaga, lk 71–102
22.	Rein Kasela	1939	EKM EKLA 350-1661
23.	Paul Kaska	1925	Labida ja relvaga, lk 102–107

24.	Hilda Kauber-Truupere	1922	Labida ja relvaga, lk 107–112
25.	Elmar Kell	1925	Labida ja relvaga, lk 112–134
26.	Erich Kimber	1923	Labida ja relvaga, lk 147–151
27.	Manivald Kirst	1928	EKM EKLA 350-1691
28.	Arnold Klement	1927	Labida ja relvaga, lk 151–155
29.	Vladislav Walter Kojalo	1924	Labida ja relvaga, lk 160–165
30.	Valter Kongats	1926	Labida ja relvaga, lk 165–171
31.	Väino Kuub	?	Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas, lk 80–82
32.	Harri Kübar	1930	Sõjas kasvanud poisid, lk 120–130
33.	Leo Laks	1931	Sõjas kasvanud poisid, lk 62–85
34.	Albert Laurits	1928	EKM EKLA 350-1543
35.	Juhan Lepasaar	1921	Labida ja relvaga, lk 241–243
36.	Ants Lepik	1925	Labida ja relvaga, lk 243–247
37.	Ago Loorpärg	1920	Eesti Leegionist Venemaa vangilaagritesse
38.	Asta Luksepp	1932	EKM EKLA 350-1587
39.	A. Lumi	1928	EKM EKLA 350-1609
40.	Aksel Mark (oma venna Heinrich Marga eksiilvalitsuse (1917–1990) siseminister)	1913	EKM EKLA 350-1550
41.	Boris (Hans) Meret (Rahvakasvatuse peavalitsuse juhataja)	1908	Teremi jutustus
42.	Aino Mettas	1929	EKM EKLA 350-1692
43.	Voldemar Mettus (ajakirjanik ja teatrikriitik)	1894	Mask ja nägu
44.	Hjalmar Mäe (Eesti Omavalitsuse juht)	1901	Kuidas kõik teostus
45.	Aino Mähar	1930	EKM EKLA 350-1682
46.	Manivald Müüripeal	1931	EKM EKLA 350-1571
47.	Enn Noorlind	1927?	EKM EKLA 350-1653
48.	Endel Ojasild	1934	EKM EKLA 350-1660

49.	Kulla Oolberg	1931	Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 41–49
50.	Ants Oras (tõlkija ja kirjandusteadlane, Saksa okupatsiooni ajal Tartu Ülikooli professor)	1900	Eesti saatuslikud aastad
51.	Aino Orav	1924	EKM EKLA 350-1681
52.	Karl Pettai	1925	EKM EKLA 350-1615
53.	Luule-Heli Piibur	1931	Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 172–181
54.	Mauno Poolakese	1930	EKM EKLA 350-1625
55.	Valdeko Potisep	1927	Sõjas kasvanud poisid, lk 199–210
56.	Peeter Pruuli	?	Labida ja relvaga, lk 351–356
57.	Eerik Purje	1927	EKM EKLA 350-1589
58.	Tiina Pärlin-Bougas	1924	Labida ja relvaga, lk 335–336
59.	Arno Raag (ajakirjanik, Postimehe toimetaja)	1904	Kõuepilvede saatel
60.	Kalju Rükkel	1931	EKM EKLA 350-1529
61.	Kalju Saks	1925	Sõjas kasvanud poisid, lk 98–109
62.	Heino Salm	1932	EKM EKLA 350-1607
63.	Illi Sauvere	?	EKM EKLA 350-1597
64.	Astrea Sibul	1924	Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 88–105
65.	Mai Sõrra-Kreem	1923	Labida ja relvaga, lk 410–412
66.	Meeri Säre	1929	Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 266–278
67.	Leelo Tamm	1927	Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 61–77
68.	Guido Targo	1926	Sõjas kasvanud poisid, lk 180–198
69.	Vaike Tarjus	1922	EKM EKLA 350-1686-I
70.	Otto Taul	1927?	Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas, lk 109–128
71.	Lore Tiik	1923	Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 206–215
72.	Hans Uba	1934	EKM EKLA 350-1621
73.	Evald Vaabel	?	Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas, lk 136–140
74.	Vello Valdes	1925	Sõjas kasvanud poisid, lk 238–244
75.	Valda Valentin	1926	Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 29–40
76.	Saime Valo	1933	EKM EKLA 350-1678

77.	Helju Viires	1929	Sõja ajal kasvanud tüdrukud, lk 106–121
78.	Kaljo Villako (arstiteadlane, rahvusliku vastupanuliikumise Tartu grupeeringu liige)	1919	Ajarännak 1.
79.	Aksel Väljaots	1924	EKM EKLA 350-1553
80.	Heino Õunap	1933?	EKM EKLA 350-1590

Lisa 2: Plakat „Hitler, päästja!“⁴¹⁴

⁴¹⁴ Eesti Ajaloomuuseumi digitaalkogu.

Lisa 3: Väljavõtted Hermann Göringi oktoobris 1942 peetud kõnest Eesti ajalehtedes

Põhja Kodu 08.10.1942:⁴¹⁵

Ader ja mõõk kindlustavad võidu Riigimarssal Göring kõneles Saksa lõikuspühal

[....]

Kõneldes toitlustamisolukorrast okupeeritud maa-alades, ütles Göring, et vaenlase propaganda räägib küll seal valitsevast väga raskest toitlustamisolukorrast, tegelikult ei ole aga seal olnud kaugeltki nii halb. Küll seati ka seal tshekid kõikjal sisse. Aga see, mida seal tshekkidega ostetakse, on lisatoit, ja peamiselt elatutakse seal spekulatsioonikaupadest. „Nõnda on minul tekkinud vankumatu põhimõte, millest kõikumatult kinni peetakse: esiteks ja eelkõige tuleb toitlustamisele saksa rahvas. Olen väga selle poolt, et meie kaitse alla võetud aladel ei kannatataks nälga. Kui aga meie vastaste vahendite tõttu tekivad raskused, siis teadku kõik: kui nälgitakse, siis mitte kunagi Saksamaal. Saksa tööline ja see, kes Saksamaal töötab, on toitlustamise suhtes paremini varustatud. See peab olema vankumatult kindel. Vaatamata kõigele, mida saadakse vallutatud aladelt, jääb kodumaa lõikus varustamisel otsustavaks teguriks. Saksamaa on täna õnnelikus olukorras, et kogu Saksa sõjavägi, ükskõik millisel rindel ta asub, varustatakse toitluse suhtes ainult vallutatud aladelt, nii et kodumaa lõikus võib minna rahvale, ja kasvaval hulgal tuleb sellele lisandeid vallutatud maadest.

[....]

Võtsime venelastelt ära nende parimad piirkonnad. Plaanitsesime seda juba ette ja võtsime selle, mis oli otstarbekohane. Tuleb aeg, kus jõutakse äratundmisele, kuivõrd tarvilikuks praegune võitlus osutub. Oli talumatu kauemini viibida selles hirmsas ruumikitsikuses, milles elasime. Ka rahu korral oleks saksa rahva toitmine pikapeale võimatuks osutunud. Pidime ruumikitsikusest välja saama.

[....]

Sakala 09.10.1942:⁴¹⁶

Saksamaa on ületanud toitlusraskused

Riigimarssal Hermann Göring kõneles Saksa lõikustänapühä puhul

[....]

Raskeimad küsimused on ka toitluse alal juba lahendatud. Nüüdsest alates muutub olukord pidevalt paremaks, kusjuures küsimus seisneb veel vaid organiseerimises. Võtsime venelastelt ära nende paremad piirkonnad. Plaanitsesime seda juba ette ja võtsime selle, mis oli otstarbekohane. Tuleb aeg, kus jõutakse äratundmisele, kuivõrd tarvilikuks praegune võitlus osutub. Oli talumatu kauemini viibida selles hirmsas ruumikitsikuses, milles elasime. Ka rahu korral oleks saksa rahva toitmine pikapeale võimatuks osutunud. Pidime ruumikitsikusest välja saama.

[....]

⁴¹⁵ Ader ja mõõk kindlustavad võidu. – Põhja Kodu 1942, 8. oktoober.

⁴¹⁶ Saksamaa on ületanud toitlusraskused. – Sakala 1942, 9. oktoober.

Lisa 4: Rosenbergi 18. veebruari 1943 reprivatiseerimiskorraldus⁴¹⁷

Määrus eraomandi taastamiseks

Berliin, 20 veebruaril.

Riigiminister Alfred Rosenberg avaldas neliaastaku kava voliniku nõusolekul 18. veebruaril 1943. a. määruse eraomandi taastamiseks Eesti, Läti ja Leedu kindralkomissariatides. Seega on teostatud otsustav ja nende kindralkomissariatide elanikele ka kohustav akt. Määrus on sõnastatud järgmiselt:

Vabastatud Idaalade Riigiministeeriumi

MÄÄRUS

18. veebruarist 1943 eraomandi taastamise kohta Eesti, Läti ja Leedu kindralkomissariatides.

Eesti, Läti ja Leedu kindralkomissariatides luuakse käesolevaga eeldused Nõukogude Liidu poolt teostatud majanduslike sundabinõude kõrvaldamiseks.

Eraomandi taastamine toimub selle ootusega, et omanikud oma omandist tuletavaid kohustusi eriti Saksa sõjamajanduse vastu ka täidavad.

Juhi poolt 17. juulil 1941 avaldatud määruse 8. paragrahvi põhjal uuesti vabastatud idapiirkondade valitsemise kohta ja 28. mail 1942 avaldatud määruse 2. paragrahvi 2. lõike põhjal majanduslike erivolituste kohta vabastatud idapiirkonnis määratud neliaastaku kava voliniku nõusolekul:

§ 1. – Eraomandus Eesti, Läti ja Leedu kindralkomissariatides on üldiselt jälle lubatud. Maaomandite ametid alustavad jälle oma tegevust, avades kinnistus- ja hüpoteegiraamatud uuesti.

§ 2. – Kohalikele elanikele, kelledelt nende omandid Nõukogude valitsuse sundabinõudega võõrandati, antakse niihästi hoonestatud kui ka hoonestamata maatükid omanikele vastaval palvel tagasi.

Omandite taastamine toimub halduslikul teel ja jõustub omandiüriku kätteandmisega.

§ 3. – Need sooviavaldajad, kes niihästi poliitiliselt kui ka majanduslikult on kõlblikeks osutunud, seatakse seejuures esijärjekorda.

§ 4. – Omandi taastamine on võimatu niivõrd ja niikaua, kui seda keelavad avalikud, eriti aga sõjamajanduse huvid. Samadel põhjustel võib omandi taastamine toimuda ka ainult osakaupa.

§ 5. – Kui endine omanik on surnud, antakse omand üle pärijaile.

§ 6. – Asiõigused maatükkide kohta taaselustuvad omandi tagasiandmise puhul ta õiguslikule omanikule või selle pärijale uuesti.

§ 7. – Natsionaliseeritud varanduste, era- või avaliku õiguse juriidiliste isikute, saksa ümberasujate ja Saksa riigikodanike või ka järelümberasujate kohta avaldatakse erimäärused.

§ 8. – Idaalade riigikomissar avaldab käesoleva määruse teostamiseks tarvilikud õiguslikud ja halduslikud eeskirjad.

Määrus jõustub avaldamisega.

Berliinis, 18. veebruaril 1943.

Vabastatud Idaalade riigiminister

Rosenberg

⁴¹⁷ Määrus eraomandi taastamiseks. – Eesti Sõna 1943, 25. veebruar.

Lisa 5: Hjalmar Mäe kõne 27. oktoobril 1943 1925. aastakäigu mobiliseerimise välja kuulutamisel⁴¹⁸

Esimene ajalooline samm suveräänsuse poole

Tallinnas eile toimunud laiaulatuslikul ametkoosolekul, millest osa võtsid üle kogu maa Tallinna kogunenud kohalike omavalitsuste juhid, omakaitse ülemad kui ka politseiprefektid, kuulutas Eesti Omavalitsuse juht dr. Mäe välja kõigi 1925. a. sündinud meeskodanike kutsumise kaitseteenistusse. Estonia Kontsertsaalis toimunud ametkoosolekul peetud pikemas kõnes väljendas Eesti Omavalitsuse juht dr. Mäe muu hulgas järgmist:

Tervitan kõigepealt meie kõikide nimel siin meie keskel viibivat esindust meie rindevõitlejaist, kes esimestest päevadest peale on võidelnud ja kogu selle aja on viibinud rindel, mehi, kellede rinda ehivad vaprusmärgid ja mehi, kes oma kohust meie rahva eest on täitnud ja praegu meile au teevad oma esindusega meie hulgas! (Kiiduavaldused.)

Meie eesti rahval on vanast ajast peale olnud kombeks, et neil hetkedel, mis rahva elus on tõsisemad, astuvad rahva vanemad kokku ja peavad nõu, teevad endale hetke tõsiduse selgeks ja selle järele astuvad mehiseid samme, mis tarvis on oma rahva ja kodumaa eest täita.

Olen ükskord varem juba teid siia ruumi kokku palunud. Möödunud aasta kevadel, siis, kui meie rahval seisis nälga silme ees, siis oli minu kohus teid kokku kutsuda, teile kogu tõeline olukord selgitada. Ja meie ühiseks kohuseks oli kõigi oma abinõudega selle eest hoolitseda, et seda ähvardavat nälga ei tuleks. Meie rahvas on oma [kaks sõna loetamatud – T. T.] ja möödunud aastal kõrvaldati see suur hädaoht meie rahvalt.

Praegu seisame jälle meie rahvale tõsise hetke ees. Seepärast peame nüüdki väga tõsise meelega endale südamesse võtma seda olukorda, mis meie rahval ees seisab, ja igauks vastavalt sellele oma kohuseid oma kodumaa ja rahva vastu täitma. Meie omariikluse ajal olime kogu maailma poolt imetletud tulemusi saavutanud nii oma kultuuri kui oma majanduse ja kogu oma rahvusliku elu väljaarendamise alal.

Meie eesti rahvas on näidanud, et temal on seljataga tuhandeaastane ajalugu, mis oli täis õnnelikke ja õnnetuid hetki, mis oli täis raskeid ja kergeid ajajärke, mis oli täis kannatusi, aga mis oli ka täis tööd ja selle töö tulemusi.

Seepärast oli endastmõistetav, et eesti rahvas selle lühikese iseseisvusaja jooksul saavutas tulemusi, mida teised rahvad pikemate ajajärgude jooksul on korda saatnud. Kõik need tulemused, mida meie rahvas on mitmel sajandil teostanud, muutusid aga 1940. a. kommunistide Eestisse sissetuleku läbi täitsa väärtusetuiks ja tühiseiks.

1940. a. Eestimaa okupeerimisel enamluse läbi kadus kõik see, mida me pika aja kestel suure hoole ja armastusega olime teinud. Meil oli siis selge, et ei ole mitte kõik see, mida me igapäevase tööga, mida me hoole ja oma armastusega valmistasime, mitte küllaldaseks kindlustuseks sellele, et see jääb püsima.

Saksamaa, kes võitleb enamluse vastu ja peab tõrjevõitlust kogu Euroopa ja ka meie kodumaa eest idarindel Nõukogude Liidu vastu, see on ainuke võimutegur, mis kindlustab elu ja olemasolu niihästi meie rahvale kui ka saksa rahvale ja teistele Euroopa rahvastele. Ja kui meie vabatahtlikud Saksa sõjaväes, rindel ja igasugustes formatsioonides on võidelnud, siis on nad võidelnud selle tahtega ja selle teadmisega teha kõik, mis mees võib teha, et Eesti maa jääks eestlastele ja et eesti rahvas jääks alles.

⁴¹⁸ Esimene ajalooline samm suveräänsuse poole. – Eesti Sõna 1943, 28. oktoober.

Meie endised liitlased jätsid meid kaitseta

Kui me Vabadussõjas relvaga käes ja oma vere ja vaprusena võitsime endale kätte oma riikliku iseseisvuse, siis oli see tähelepanuvääriv silmapilk eesti rahva ajaloos. Aga me teame, et selleks, et seda omariiklust säilitada, on meil tarvis maailmas seista mitte üksi, vaid omada liitlane, kes niisuguse hädaohu korral, millele me ise ei jõua vastu panna, tuleks meile appi.

Lepingud riikide vahel omavad väärtuse ainult siis, kui nende taga seisab ühine huvi ja ühine tahe. Niipea kui see ühine huvi ja ühine tahe on kadunud, on lepingud ainult tükk väärtusetu paberit. Seda nägime 1940. a., kuivõrra kergelt sai lepingut murda ja kuivõrra saatuslik oli see meie kodumaale. Tol ajal,

kui enamlased meie maa okupeerisid, olime välispoliitiliselt väga õnnetus konstellatsioon, sest meie liitlased ja sõbrad olid meid maha jätnud, kuna neil ei olnud huvi meid kaitsta.

Pidime suure ülevõimu ees alistuma ja meie rahvas pidi minema vastu hävimisele. Kõigepealt jäime selle okupatsiooni läbi ilma meile kättevõidetud riiklikust iseseisvusest, siis aga pidi järgnema meie rahva hävitamine.

Praegu, kui meenutame 1939. ja 1940. aastat, siis on teil kõigil meeles, kuidas siis suust suhu püüti lansseerida kuulujutte ja propagandat, et see Nõukogude Liit ei ole mitte enam samasugune, nagu ta oli 1918. aastal, mil teda tundma õppisime, vaid et nüüd on Nõukogude Liit midagi muud. Et teda ei ole enam vaja karta, et ta ei ole niisugune mõrvar meie rahva vastu nagu 1918. ja 1919. aastal.

Praegu levitab Nõukogude Liidu propaganda igasugustel teedel sedasama kuulujuttu ja sedasama selgitust, nagu tollal. Et need kogemused, mis olid meil seni Nõukogude Liidust, ei vasta praegustele oludele, vaid praegu olevat Nõukogude Liit teistsuguseks muutunud. Nõukogude Liit on uuesti asunud vale ja pettuse teele, et meie rahvast viia hukatusse ja hävingusse.

Need mehed siin meie hulgas, kes sõja algusest peale kuni mõni päev tagasi on kogu aja eesliinil võidelnud selle Nõukogude Liidub vastu, need teavad, et seal ei ole muutunud midagi ja et nad päevast päeva ja ööst öösse võitlevad ja kannatavad kaotusi, aga saavutavad ka tulemusi Nõukogude vägede vastu. Nad teavad, et eesti rahval ja Eesti maal ei ole muud kui häving oodata siis, kui eesti rahvas peaks uuesti Nõukogude Liidu alla sattuma. Teame, et meie rahvas tänapäeval on suures mures. Ta on mures sellepärast, et ta näeb, kuidas arenevad sündmused idarindel, ja ta on mures sellepärast, et meie kodumaa võiks uuesti sattuda sõjatalermaaks. Ta on mures, kuidas saaks võitlusele kaasa lüüa nii palju, kui meie rahvuslik jõud seda lubab.

Teame, et tänapäeval ei ole maailmas ühtki võimutegurit, kes on võimeline Nõukogude võimule vastu panema, kui ainult Saksamaa, ega ole ühtki võimutegurit, kes oleks võimeline Nõukogude süsteemi hävitama, kui vaid Saksamaa.

Eesti brigaad on teel meie rindele

Kui 1941. a. meie kodumaa vabastati selles võitluses enamluse vastu hädaohust, mis meie rahval silme ees seisis, asusid endastmõistetavalt Saksa sõjaväe ridadesse eesti mehed, kes oma südametunnistuse kohuseks pidasid olla mehena väljas, kui on tarvis kodumaa eest võidelda. Nad on sõja algusest peale rindel võidelnud, aga nad võitlesid ilma Eesti nimeta, sest nad olid Saksa sõjaväe osa.

Kuigi neile on langenud suurt kiitust nende vaprast võitluse eest, siis on see osaks langenud nendele isiklikult, väliselt aga sellele väeosale, kelle raamides nad võitlesid. Seepärast oli tarvis luua Eesti rahvuslik väeosa, kes kannab Eesti nime ja teeb võitluses

au eesti rahvale ja Eesti kodumaale. Ja nõnda

oli üheks suureks poliitiliseks tulemuseks, kui saksa rahva juhi otsusega moodustati Eesti leegion Eesti nime kandva rahvusliku väeosana. See Eesti leegion on arendanud endast esimese Eesti rahvusliku väeosa ja Eesti brigaad on praegu teel meie rindele, teel võitlusse meie kodumaa eest.

Kui Eesti brigaadil ei olnud väljaõppe pärast võimalust kohe rindele asuda, siis üks osa temast – „Narva“ pataljon – rakendati ühte nn. tunnustatud rahvaste diviisi, see on diviis „Viikingisse“, mille koosseisu kuuluvad vaid esindusmeeskonnad kõigilt Euroopa tunnustatud kultuurrahvailt. Eesti rahvas arvati nende rahvaste hulka ja eesti esindusmeeskond, „Narva“ pataljon, läks võitlema koos selle diviisiga idarindele.

Te olete kõik, niihästi ringhäälingust kui ka ajakirjanduse kaudu kuulnud Eesti „Narva“ pataljoni võitlejate imetegudest vapruste alal ja te teate, et eestlane ei võinudki teisiti oma mehiste meelt ja võitlustahet väljendada kui ainult niisuguse mehise võitlusega.

Elame praegu väga tõsisel ajajärgul. Igaüks meist näeb ja tunnetab, et meie kodumaa on sattunud olukorda, kus ta võiks ohustatud olla. Seepärast peame meiegi igaüks sel tõsisel hetkel mehiste võitlema ja täitma seda, mis on meie kohuseks.

Meie rindevõitlejad teavad, mis tähendab see võitlus, ja meie rindevõitlejad ütlevad ka, et nii kaua kui ükski mees neist elus on, ei astu ükski vaenlane Eesti pinnale. Aga peame olema teadlikud, et me ei tohi üksi Saksa sõjaväe kohuseks jätta meie kodumaa eest võidelda, vaid peame kogu oma olemisega ja kodu oma rahvusliku võimega lööma kaasa sellesse võitlusse, ainult siis võime olla kindlasti teadlikud, et meie oma kodumaa eest oleme teinud kõik, mis seisab meie võimuses.

Meie esimeseks ülesandeks on seepärast eesti rahvas, kes kaotas oma iseseisvuse enamliku okupatsiooni läbi, muuta jälle relvakandvaks rahvaks. See on esimene ja tähtsaim ühe rahva iseolemises ja elus ta elu kindlustuseks.

Ja seepärast on nimetatud ametisse Eesti väeosade kindralinspektor, kelle isiku alla on koondatud kõik relvakandvad eestlased. Olen täna alla kirjutanud korraldusele, millega jälle seatakse sisse sõjaväeline õppus koolis ja väljaspool kooli, nagu see meil varemalt meie noorsoo kasvatamisel oli, et eesti rahvas kasvatataks relvakandvaks rahvaks.

Iga rahva iseolemise ja iga rahva elu ja võitluse põhialuseks on rahva kaitseteenistusekohustus. Selle kaitseteenistusekohustuse elluviimiseks ja maksmapanemiseks on minul Saksa riigi võimudelt antud luba välja kuulutada kaitseteenistusekohustus sellega, et minu määrusega kõik eesti mehed, kes on sündinud 1925. aastal, kuuluvad tänase päevaga mobilisatsiooni alla. Olen seepärast täna „Ametlikus Teatajas“, mis pärast teile kätte antakse, avaldanud kaks määrust.

Esimene näeb ette, et kõik 1925. aastal sündinud eesti meeskodanikud kuuluvad kaitseteenistusekohustuse alla. Selle kaitseteenistusekohustuse läbiviimine on pandud kindralinspektori peale, kes seda teostab vastavate Eesti kaitseteenistuseseaduste ja eeskirjade järgi.

Aeg on saabunud, mil kodumaa meid kutsub

Kindralinspektor võib anda tarvilikke määrusi ja tal on voli ja võimupiir nende küsimuste lahendamiseks, mis seejuures on tarvilikud. Määruses on ette nähtud, et kõik need isikud, kes kaitseteenistusekohustusest tahavad kõrvale hoida või kes neid kaitseteenistusekohustuse täitmises tahavad takistada, langevad Eesti Sõjaväe kriminaalseaduste järgi karistuse alla kuni surmanuhtluseni.

Teise määrusega on moodustatud kindralinspektori juures sõjaerikohus. Selle sõjaerikohtu ja karistusnormide aluseks on eestiaegsed sõjakaristuse seadused ja on ette nähtud, et tema otsused otsekohe jõustuvad.

Kõik need õigused, mis olid nende seaduste järgi sõjavägede ülemjuhatajal ja kaitseministril, lähevad üle kindralinspektorile.

See samm, mis on praegu meie rahva tõsise olukorra ja meie tuleviku pärast tarvilik, on riigiõiguslikult esimene suveräänne samm, mida olen õigustatud astuma, ja seepärast seisame praegu koos ajaloolisel hetkel.

Kui meil oli mitte kaua aega tagasi lõikuspüha, siis ütlesin, et siis, kui põld kutsub, peab põllumees minema põllule, sest see on tema kohus. Kui ta seda ei tee, siis ei anna põld temale ka midagi. Nüüd on see aeg, kus kodumaa meid kutsub, kätte jõudnud, ja nüüd peab sellele kutsele järgnema igäüks, kelle kohuseks see on.

Teie, kes te kannate vastutavat juhtimist praegu eesti rahva hulgas ja meie kodumaal, teie kohuseks on hoolitseda selle eest, et see rahvuslik käsk 1925. a. sündinud meeste mobiliseerimiseks täidetak.

Ja nüüd, kui asume selle ajaloolise sammu täitmisele, palun teid püsti tõusta ja me tahame ütelda, et me igäüks täidame oma kohust, mis meile peale on pandud, ja tahame oma kodumaa ja rahva saatuse kanda Jumala ette ja temalt paluda:

Su üle Jumal valvaku,
mu kallis isamaa.
Ta olgu Sinu kaitseja
ja võtku rohkest' õnnista,
mis iial ette võtad Sa,
mu kallis isamaa!

Härra kindralinspektor, palun teid asuda oma ametikohuste täitmisele ja teatada oma järgnevad korraldused ning sammud. (Kiiduavaldused.)

Lisa 6: Jüri Uluotsa 7. veebruari 1944 raadiointervjuu⁴¹⁹

»Praegune olukord on eesti rahvale äärmiselt tõsine« – ütleb prof. J. Uluots

„Iga eesti rahva liige on praegusel saatusraskel ajal oma rahva saatuse kaasaotsustaja.“ – „Ainult ühiselt ja koondatud jõul saab rahvas endakaitset teostada.“

„Mobilisatsioon peab toimuma just praegu“

Eile õhtul andis ringhäälingu Tallinna saatja edasi intervjuu prof. J ü r i U l u o t s a g a. Selles usutluses avaldas J. Uluotsa oma seisukohti praeguse olukorra suhtes, puudutades lähemalt hädaohtu, mis eesti rahvast tõsiselt ähvardab, tarvet koondatud jõuga ennast kaitsta, mobilisatsiooni läbiviimise vajadust jne. Avaldame allpool usutleja poolt esitatud küsimused ja prof. Uluotsa vastused nendele.

Mis teie, härra prof. Uluots, peate eesti rahva suhtes praegusel ajal kõige tähtsamaks?

– Minu arvamise järgi on käimasolev Teine Maailmasõda eesti rahva kohta praegusel ajal kõige tähtsam sündmus. Sellepärast et sõjasündmuste käigust ja tulemustest sõltub eesti rahva lähem ja kaugem tulevik ning eriti just olevik.

Miks peate sõda just eesti rahva o l e v i k u kohta tähtsaks?

– Sellepärast, et sõjasündmustik ei seisa enam Eesti maa-alast kaugel, vaid ulatub uuesti Eesti piiridesse. Kui bolševistlikul Venel läheks korda veel kaugemale Eesti pinnale tungida, siis praeguse idas tarvitatava sõjapidamisviisi järgi on teada, mis sünniks. Kogu Eesti maa-alal talud ja külad, alevid ja linnad põletatakse ning rahvas hävitatakse või viiakse võõrastesse maadesse asumisele.

Nii siis teie peate praegust olukorda eesti rahvale väga tõsiseks?

– Jah, pean praegust olukorda äärmiselt tõsiseks, üheks k õ i g e t õ s i s e m a k s, mis eesti rahva ajaloos üldse on olnud. Eesti rahva elu ja surma küsimus on otsustamisel.

Kes on otsustajad?

– Suured rahvad ja riigid oma tohutute sõjajõududega näivad olevat esmajoones otsustajad.

Kas teie tahtsite ütelda, et väikesed rahvad ei ole oma saatuse üle kaasa otsustajad?

– Palun minu eelmist ütlust mitte valesti mõista. Minu arusaamise järgi ka vähemad ja väikesed rahvad on esinenud ja esinevad maailma-ajaloos sama paratamatusega nagu vähemad, väikesed ja äärmiselt väikesed kehad ja kehakesed taevaalaotuses, taime- ja loomariigis ning ka kõigil neil on oma elutungid ja õigused elule targalt korraldatud maailmakorras.

Teie tahate sellega ütelda, et ka praeguses tohtus sõjalises heitluses ja selle heitluse tulemustes on ka väikestel rahvastel oma osad täita ja nad on sündmuste käigus ja lõpptulemustes kaasa otsustajad?

– Jah, olete mind täiesti õigesti mõistnud. Tahaksin ütelda veel rohkemgi. Minu arusaamise järgi suured rahvad ja riigid tekivadki ja püsivad sel viisil, et nad vähematele ja väikestele rahvastele on oma eluõigused võimaldanud ja nõnda toonud suuremaid jõude ka sõjalisteks heitlusteks.

Kas teie seega arvate, et ka eesti rahvas on praegusel otsustaval ajal oma saatuse kaasaotsustaja?

– Täiesti kindlasti on eesti rahvas oma praegusel saatusraskel ajal oma saatuse kaasaotsustajaks. Ja ka iga eesti rahva liige on kaasaotsustaja.

⁴¹⁹ „Praegune olukord on eesti rahvale äärmiselt tõsine“ – ütleb prof. J. Uluots. – Eesti Sõna 1944, 8. veebruar.

Kuidas teie seda kaasaotsustamist mõtlete?

– Mõtlen seda nõnda palju kui see otsustamine eesti rahvale ja tema liikmetele on võimaldatud.

Kas ma tohiksin paluda mõnele üksikküsimusele vastust?

– Palun.

Praegu toimetatakse mobilisatsiooni ja kas teie ei avaldaks oma arvamist selle kohta?

– Varem juba ütlesin, et praegu on eesti rahvas äärmiselt tõsisel olukorras. Ka kõige vähema olevuse ja kõige väiksemagi rahva ürgne ja loomulik õigus on ennast kaitsta ründamise vastu. Üksikult või väikeste hulgakestega ei jõuta ennast kaitsta. Ainult ü h i s e l t j a k o o n d a t u d j õ u l saab rahvas endakaitset teostada. Seepärast toetan täielikult mobilisatsiooni head kordaminekut. Mõtlen, et sel viisil eestlased omaendi jõududega on vajaduse kohaselt võimelised kaitsma oma maad ja oma rahvast, oma isasid ja emasid, oma õdesid ja vendi, oma poegi ja tütreid.

Kas Teie peate võimalikuks ka teissuguseid mõtteid ja väiteid mobilisatsiooni suhtes?

– Olen kõiki mõeldavaid mõtteid ja väiteid selles suhtes kaalunud. Praegu midagi ei kaalu üles vajadust mobilisatsiooni teostada.

Kas te tahate sellega ütelda, et mobilisatsioonil on veel rohkem tähendust kui eespool toodud rahva endakaitse idast tuleva kommunistliku rünnaku vastu?

– Jah, ma tahan rohkemgi ütelda. Mobilisatsiooni heal kordaminekul ja selle tulemusena rohkel arvul kogunenud, võimalikult hästi relvastatud ja oma maa ja rahva piire ja eluaset kaitsvaid Eesti sõjalistel jõududel on hoopis suurem tähendus, kui seda siin avaldada jõuaksin ja saaksin. Paluksin selles suhtes olla täiesti veendunud.

Kas teie arvate, et mobilisatsioon on tarvilik praegu, hoolimata sellest, et Saksa sõjaväed ja võimud on meie maal?

– Minu arvamise järgi mobilisatsioon peab toimuma just praegu, Eesti ja Saksa vahekorrad saavad leida korraldamist edaspidi. Sõjalist jõudu on praegu vaja. Kui kommunistlik võim meie maa ja rahva vallutab, siis on kõik kadunud: ei ole siis enam võimalik eestlastel ennast mobiliseerida ega ka eestlastel midagi korraldada.

Kas te tahate viimase ütelsega vihjata sellele, mis juba algul ütlesite, nimelt, et praegune aeg on otsustav Eestile mitte ainult oleviku, vaid ka tuleviku suhtes?

– Tahan ütelda järgmist: Millisel viisil me oma rahva elu tulevikus ka ei kujutaks ja millist head ja ilusat Eestit me ka oma mõttes ja südames ei kannaks kui oma kallimat vara, on kõige selle tulevase elava Eesti eeltingimuseks ikka see, et kommunistlik nõukogude võim m e i e m a a l e e i p ä ä s e k s kuni rahu saabumiseni ja selle rahu kindlustamiseni. Seda ei tohi me ka ühekski sekundiks unustada, muidu eksime rängalt ja hukkume olevikus ühes oma tuleviku-lootustega. Kui meie aga seda ei unusta ja praegu kiiresti ja targalt talitame, siis minu parema arusaamise järgi täituvad Eesti lootused ka tulevikus ja Eesti püsib. Jumal aita eesti rahvast ja igat tema liiget!

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Triin Tark (sünnikuupäev: 05.02.1988)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Eesti elanikkonna reaktsioonid Saksa propagandale 1941–1944“, mille juhendajad on Aigi Rahi-Tamm ja Meelis Maripuu,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, _____ (kuupäev)